

AKADEEMIA

8. AASTAKÄIK 1996 NUMBER 5

Riigikaitseõpetus Eestis 1930ndatel	Ago Pajur
Must suvi 1940	Kaljo Villako
Hüppa ise	Pekka Peitsi
Maarjamaa ristiusustamine	Aldur Vunk
Kiri Francesco Dionigile	Francesco Petrarca
Esteetilise funktsioonist	Joachim Ritter
Keskkonnakaitse eesmärgid	Pekka Nuorteva
Tööstustootmiselt käsitöö poole	Anneli Jussila
Pressivabadus	George Orwell
Postmodernistlikke postskripte	Harvey L. Hix
Kas Jumal mängib täringuid?	Ian Stewart

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski
.	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeleteoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

Arveldusarve nr. 12301797 ERA-Pangas

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 18. IV 1996. OU «Greif» trükkikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 2600. Tell. nr. 768.

© AKADEEMIA 1996

tollal täielikku patukustutust võis leida (vt Sumption 1975: 143). Carl Estridssoni testamendis 1286. aastast oli Pühale Maale minejale ette nähtud 40 hõbemarka ja Riiga siirdujale 100 marka penne ehk umbes 17 hõbemarka (SD II, 910). Sellistes võrdlustes paistab Liivimaa vägagi tähtsa palverännakukohana vähemasti Läänemeremaades. Pealegi oli Liivimaa alates 1291. aastast Püha Maa langemise tõttu ainuke omasugune, ja vahest polegi üllatav, et Jüriöö sündmustega kursis olnud benediktlasest paavst Clemens VI [1342–1352], kes katku ja enesepiitsutajate jõukudega hädas oli, lubas punase ristimärgi võtnud palverändureil töotuse täita Maarjamaale rändamisega. Sedapuhku ei olnud tegu enam Püha Maa ja Maarjamaa võrdsustamise, vaid esimese palverännakuobjekti tingimusteta vahetamisega teise vastu. Püha Maa külastamine katoliiklaste poolt oli niigi muutunud haruldaseks, ja isegi raskeimad karistuspalverännakud, näiteks *lex Baiuvariorum*'i järgi, suunati Küprosele (Sigal 1984: 80). 1300. aastal alguse saanud "Kristuse sündimise juubelid" (veel 1350, 1390, 1400, 1450. . .) meelitasid miljoneid palverändureid hoopis Rooma.

Oleks huvitav leida mõni palverändurite Maarjamaa-reisi-juht — nende koostamise ja paljundamise kõrgaeg 1330. aastate paiku talletas palju palverännuteede olustikust, keelest ja kommetest. Seni jääb vastamata küsimus, millised olid need palverännukirikud, mida palverändur pidi siin külastama. Üsna kindlasti olid tunnustatud pühapaikadeks Riia, Üksküla, Holm ja Kubesele, vahest ka Toreida. Eesti alalt torkab silma Saaremaa mõnevõrra eriline seisund. Meenutame suurejoonelist 1227. aasta ristiretke viitselegaat Johannese juhtimisel *vexillum ecclesiae* (kirikulipu) all. Ajendiks sellele näis olevat legaat Wilhelmi põhjendatud kartus, et Visby—Riia meretele jääv "kangekaelsete paganate maa" võib ohustada palverändurite julgeolekut pühal aastal. Igal juhul teatati saarlaste alistamisest rahulepinguga laiemaltki, vähemalt lüübeklastele. Vahetult enne järgmist sabatiaastat, 20. novembril 1234, tuletas Gregorius IX maarjamaalastele meelde, et saarlaste suhtes kehtib paavstlik ülemvõim (vt Christiansen 1980: 118–122). 1241. a sõlmis ordumeister Andreas de Velven saarlastega uue rahulepingu, nagu ka ordumeister Anno ülejäämise, pühi-ma sabatiaasta eel AD 1255. Viieteistkümnendale sabatiaastale eelneval talvel 1261 tungis ordumeister "usust taganenud" Saare-

maale ja karmide meetmetega sunniti saarlasi sõlmima uus rahu senistel tingimustel. Huvitav oli ka paavst Alexander IV [1254–1261] ettekirjutus 1260. aastast piiskop Henricusele: diöteesi nimetamine “Perona jõe järgi” ei ole õige ja edaspidi tuleb kasutada nimetust *Osiliensis ecclesia* (Hausmann 1906: 9; Laakmann 1956: 23). Meenutame, et toomkiriku ehitamine Pärnusse 1251 oli tinginud Lihula piiskopkonna nimetuse muutmise, millega ei tahtnud nõustuda Riia piiskop ega orduvennad. Lihulas resideeriv piiskop Henricus nimetas näiteks ennast orduvendade poole pöördudes *episcopus Osiliae et Maritimae*, oma Pärnu kapiitli eesistujat samas pöördumises *praepositus Peronensis* ja piiskopkonda *Peronensis ecclesia* (LUB VI, MMDCXXXVI). Peale Pärnu toomkiriku ja linnakese põletamist leedulaste poolt veebruaris 1263, kurjakuulutavana just Liivimaa pühal aastal, viidi piiskopkonna keskus Haapsallu ja nimesegaduste vältimiseks anti linnakesele nimeks *civitas Osiliensis* (Saaremaa linn). Jääb mulje, nagu oleks Saaremaa nimetuselgi olnud oma väärtus, kasvõi kergendamaks kaugelt tulnuil teda leida. Villem Raam on nimetanud Karja kirikut palverändurite kirikuks, leides põhjendusi arhitektuuriajaloo. Siinkohal tuleb vaid selle seisukohaga nõustuda ja samuti meenutada, et enne suurt sabatia aastat 1255/1256 on Pärnu piiskop aastail 1253 ja 1254 Teutooni ordule kirjutanud, et nii nagu Kihelkonna (*Kilegund*) vabasadamat ühiselt vallatakse, on piiskopi preestrel koostöö Karjas (*Caries*) elavate orduvendadega. Samas kinnitas Henricus, et orduvendi piiskopi valdusest välja ei saadeta, vaid pakutakse neile “preestrite tänuõlana” kogu piiskopile kuuluvat osa Kihelkonna maksudest (1/12), mille XI sabatia aastal (7. aprillil 1235) legaat Wilhelmus oli Saare piiskopile Riia kodanike arvelt määranud (LUB VI, MMDCXXXV, MMDCXXXVI). Siinkohal tasub korrata: Honorius III oli 30 aastat varem Liivimaa *militia Christi*’le meelde tuletanud, et palverändureid tuleb Liivimaal kaitsta nii oma valdustes (Saaremaal oli selleks Pöide) kui kaugemalgi (*defenda in illis partibus aut dilatanda*) (LUB I, XCI). Iseloomulikuna näib arhitektuuriajaloolaste tähelepanu pälvinud fakt, et Saare piiskopkonna vaimuliku hoole alla jäänud ordukirikud on ehitatud tsistertslikult — kellaärklitega, mitte militaarordu üldist ehitustava järgivate kivist kellatormidega (Kilumets, Parmakson 1995: 2). Piiskopi ja Liivi ordu kokkuleppe illustatsiooniks jääb Karja kiriku võidukaar,

ühes otsas tsistertslaste Dünamünde kaitsepühaku Püha Nikolause ja teises ordukeskuse Võnnu kaitsepühaku Püha Katariinaga.

Vabasadam Kihelkonnas, kindluskirikud Karjas ja Pöides võisid olla Riiga suunduvate palverändurite teele jäävad, (sügis-talvise) palverännaku peatuskohad enne mandrile jõudmist. Sügis-talvise sellepärast, et 1255. a lepingus ordu ja saarlaste vahel oli määratud mihkclipäevast kuni paastuni periood, mil Saaremaal maksis kirikuseadus (vt Uluots 1989: lisad). Palverändurite võimalikul Saaremaa rannalt mandrile kulgeval veeteel Väikese väina suus varitsevat laidu on juba Mellini atlasest nimetatud *Pühhade Karre* (Mellin 1791–1798/1991: Nr. V, IX) ja nii nimetatakse neid karisid tänapäevalgi. Et palverändureid siinmail lisaks santidele (*sanctus*) ka pühadeks (*püha, pühakeise*) kutsuti, kinnitab selleletemaline rahvalaulgi: *Maarja püha siia toonu* (ER 1932: 47–48, 50).³ Veelgi iseloomulikuma nimega (*Paternoster*) on samal kaardil (ja saksakeelses pruugis hiljemgi püsinud) Muhumaalt 1227. aasta retke radu järgi vält Pärnusse(?) suunduva talvise jääränaku alguseks sobiv laid, tänapäevane Viirelaid.

*

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et viimaste lääneslaavlaste alistamise või ristimise järel otsisid just kaupmehed palverändurite liikumisele uut sihtpunkti Läänemere idakaldal. Kuni tsistertslaste sekkumiseni oli seisuste koostöö misjonis üsna loid. Ajastu eesrindlikku vaimu esindavate munkade eestvõttel asi paranes ja kandis ka esimesi vilju, mida oskasid hinnata vaid vähesed; tsistertslaste kõrvaletõrjumine sai alguse alistamist-ristimist viljeleva aktiivse ja kasuahnelt skoonna saabumisest Liivimaale koos piiskop Albertiga. Viimaste näiliselt tulemuslikum pragmaatiline suund oli mõistetavam ka kiiresti esilekerkivale kolmandale seisusele ja leidis nende hulgas laia toetajaskonna. Kui esimene seisus kaotas oma tugevaima esindaja piiskop Theodericki näol,

³Osutatud on rahvalaulule, mille sisuks dialoog kerjava palveränduri (tavapäraselt "Jeesus") ja kitsi koguduseliikme (tavapäraselt "Maarja") vahel. Laulu teisendeis on säilinud ka palverännutavasid kirjeldavaid detaile: *Ärge mul tehke kuusekirstu / kandke kahe käe pääle* (vt ER 1932: 48–49).

kadus praktiliselt võimalus seni alistamata Eestimaal palverännu-
misjoni ideed ellu viia. Selle tunnistamiseni paavsti poolt jõuti
alles 1234. aastal. Ka Liivimaa mõõgavendade ideoloogias olid
selleks ajaks *oratores* taandunud ja jäänud vaid *bellatores*. Mag-
deburgist 1147. aastal alanud uut tüüpi misjon jõudis selle pea-
piiskopkonna patrooni — musta sõjamehe Mauritiuse püha pai-
ku (*circa festum Mauricii*) 1236. aastal Saule juures Maarjamaa
“Kristuse sõdurite” jaoks oma musta lahenduseni.

Olukorda tervendama asudes võeti Rooma kuuria poolt alu-
seks paremini sissetöötatud mudel. Siinset *militia Christi*'t tu-
li ohjama Teutooni ordu, üha enam pöörati tähelepanu vanade
palverännupaikade eeskujul põhineva n-õ tavalise palverännaku
organiseerimisele Maarjamaal. Kuigi veel pikka aega võideldi
paganatega, kes alistumast keeldusid, oli 13. sajandi keskel rel-
vastatud *crucesignatio* koha hõivanud Kirikule rahalist tulu toov
peregrinatio reliikviade juurde.

Kirjandus

- B e n n i n g h o v e n , Friedrich 1965. *Der Orden der Schwertbrüder: Fratres militiae Christi de Livonia*. Köln—Graz: Böhlau Verlag
- C h r i s t i a n s e n , Eric 1980. *The Northern Crusades: The Baltic and Catholic Frontier 1100–1525*. (New studies in medieval history 3.) London—Basingstoke: The Macmillan Press Ltd.
- E R 1932 = *Estonum carmina popularia ex D:ris Jacobi Hurt aliorumque thesauris / Eesti rahvalaulud Dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest*. (Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetised nr. 21: Monumenta Estoniae Antiquae V.) Toim. M. J. Eisen jt. II kd. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- G n e g e l - W a i t s c h i e s , Gisela 1958. *Bischof Albert von Riga: Ein Bremer Domherr als Kirchenfürst im Osten (1199–1229)*. (Nord- und Osteuropäische Geschichtstudien 2.) Hamburg: August Friedrich Velmelde Verlag
- H a u s m a n n , R. 1906. Beiträge zur Geschichte der Stadt Pernau im Mittelalter. — *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau 1903–1905*. Bd. IV. Pernau, S. 2–176
- H C L 1982 = *Heinrici Chronicon Livoniae/Henriku Liivimaa kroonika*. 1982. Tõlkinud R. Kleis. Toim. E. Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat

- H U 1876 = *Hansisches Urkundenbuch: Herausgegeben von Verein für Hansische Geschichte*. Hrsg. K. Höhlbaum. Bd. I. Halle: Buchhandlung des Waisenhauses
- K i l u m e t s, Juhan, Tõnu P a r m a k s o n 1995. Kellade paiknemisest Saare-Lääne keskaegseis kitikuis. — *Ars Estoniae Medii Aevi: Grates Villem Raam viro doctissimo et expertissimo*. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, lk 25–41
- K ö s t e r, Kurt 1983. *Pilgerzeichen und Pilgermuscheln von mittelalterlichen Santiagostraßen: Saint Léonard—Rocamadour—Saint Gilles—Santiago de Compostela, Schleswiger Funde und Gesamtüberlieferung*. (Ausgrabungen in Schleswig: Berichte und Studien 2.) Neumünster: Karl Wachholtz Verlag
- L a a k m a n n, Heinrich 1956. *Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558)*. (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas. Herausgegeben vom Johann Gottfried Herder-Institut. Nr. 23.) Marburg am Lahn
- L G 1908 = *Livländische Güterurkunden (aus dem Jahren 1207 bis 1500)*. Hrsg. H. v. Bruiningk, N. Busch. Riga: Jonck & Poliewsky
- L U B 1853–1873 = *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. I–V, Reval: Kluge und Ströhm; Bd. VI, Riga: Nikolai Kymmell
- M e l l i n, Ludwig August Graf 1791–1798/1991. *Atlas von Lieflandt und Ehstland*. . . Riga/Tartu: Regio
- R e b a n e, Peter 1989. Danmark, the Papacy and the Christianization of Estonia. — *Gli inizi del Cristianesimo in Livonia—Lettonia (Atti del Colloquio Internazionale di Storia Ecclesiastica in Occasione dell' VIII Centenario della Chiesa in Livonia (1186–1986), Roma, 24–25 Giugno 1986)*. (Pontificio Comitato di Scienze Storiche: Atti e Documenti I.) Città del Vaticano: Liberia Editrice Vaticana, pp. 171–201
- R e b a s, Hain 1980. *Keskaegsed mereteed Baltikumini*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP
- R e n n e r, Johann 1995. *Liivimaa ajalugu 1556–1561*. Tõlkinud I. Leimus ja E. Tarvel. Tallinn: Olion
- R y d b e c k, Monica 1967. S. Maria in Livonia remissionis peccatorum. — *Nordisk medeltid: Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*. (Acta Universitatis Stockholmiensis/Stockholm Studies in History of Art 13.) Uppsala: Almqvist & Wiksell, s. 147–150
- S R L 1853 = *Scriptores rerum Livonicarum: Sammlung der Wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland; in genauem Wiederabdrucke des besten, bereits gedruckten*,

Maarjamaa ristiustamise esimene sajan

- aber selten gewordenen Ausgaben.* Bd. I. Riga—Leipzig: Eduard Franzen's Verlags-Comptoir
- Sigal, Pierre André 1984. Les différentes types de pèlerinage au Moyen Age. — *Wallfahrt kennt keine Grenzen.* München—Zürich: Verlag Schnell & Steiner, p. 76–86
- Spencer, Brian W. 1968. Medieval pilgrim badges: Some general observations illustrated mainly from English sources. — *Rotterdam papers: A Contribution to Medieval Archaeology.* Rotterdam, p. 137–153
- Sumption, Jonathan 1975. *Pilgrimage: An Image of Mediaeval Religion.* Totowa, N.J.: Rowman and Littlefield
- SD 1875–1904 = *Diplomatarium Suecanum / Svenskt Diplomatarium.* B. I–II. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner
- Uluots, Jüri 1989. *Eestlaste lepingud vōōrastega XIII sajan-dil.* (Eesti Muinsuskaitse Seltsi Toimetisi I.) Tallinn: Valgus, lk 9–22
- Vahtrre, Sulev 1990. *Muinasaja loojang Eestis: Vabadusvõitlus 1208–1227.* Tallinn: Olion
- Н П Л 1950 = *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* Ред. А. Н. Насонов. Москва—Ленинград: Академия Наук СССР. Институт Истории

ALDUR VUNK (sünd. 1959) on lõpetanud 1991. aastal Tartu ülikooli ajaloo eriala. Töötab Pärnu linnaarheoloogina.

KIRI FRANCESCO DIONIGILE BORGIO SAN SEPOLCROST¹

Francesco Petrarca

Tõlkinud Mari Murdvee

(1) Tõusin tänasel päeval selle maanurga kõrgeimale mäele, mis on teenitult saanud nimeks Ventosus [tuuline], juhitud üksnes ihast näha silmatorkavalt kõrget kohta. See teekond on hinges olnud palju aastaid; nii nagu saatus paneb juhtuma inimeste eluolu, nii olen ma juhtunud elama, sa ju tead, lapsest saati neis paigus;² mägi aga, juba kaugelt täiesti nähtav, on mul peaaegu alati silmade ees.

(2) Tung teha lõpuks ometi teoks, mida olen iga päev tahtnud teha, haaras mind eriti pärast eilset, mil üle lugedes roomlaste tegusid Liviuse teoses³ sattus mulle juhuslikult ette koht, kus makedoonlaste kuningas Philippus — toosama, kes Rooma rahvaga sõdis — Tessaalia mäele Haemusele tõusis, uskudes kuulduste põhjal, et selle tipust võib näha kahte merd, Aadriat ja Musta; on see nii või mitte, ei tea ma kindlalt öelda, sest see mägi on meie maast kaugel ja kirjameeste erimeelsus teeb asja vaieldavaks. Et mitte kõiki esile tuua: kosmograaf Pomponius Mela⁴ ütleb kõhklemata, et lugu on nõnda; Titus Livius arvab, et kuuldus on vale; mina ei kahtleks kaua, kui mul oleks võimalik toda mäge niisama lihtsalt järele proovida nagu seda siin.

(3) Muide, et toda kõrvale jättes tulla selle mäe juurde siin: mulle paistis andestatav tavalise nooruki puhul, mida ei laideta vanal

“Ad Dyonisium de Burgo Sancti Sepulcri.” — Francesco Petrarca, *Die Besteigung des Mont Ventoux*. Lateinisch/Deutsch. Stuttgart: Philipp Reclam jun., 1995, lk 4–36. Selsamal väljaandel põhinevad märkused.

kuningal. Kuid teekaaslase üle aru pidades tundus, imelik küll, vaevu ükski sõpradest igast küljest kõlblik olevat: koguni lähimate hulgas on püüdluste ja loomumaduste täiuslik kooskõla harukordne. (4) Üks oli loium, teine ärksam, üks aeglasem, teine kärmem, üks süngem, teine rõõmsam, ja lõpuks üks rumalam, teine targem, kui tahtnuksin; ühe vaikimine, teise pealetükkivus, ühe kaal ja lihavus, teise kõhnus ja jõuetus hirmutas, ühe jahe ükskõiksus, teise kirglik tegutsemine peletas eemale; kodus neid omadusi sallitakse — *armastus talub kõike*⁵ ja sõprus ei lükka tagasi ühtki raskust —, ent teekonnal võivad nad olla seda koorvamamad. (5) Niisiis jättis nõudlik hing, ihaldades vooruslikku meelelahutust ja hoolikalt kaaludes, nad ükshaaval kõrvale, ometi sõprust kuidagi kahjustamata, ja mõistis vaikides hukka, mis plaanitsetud teekonnal oleks võinud koormaks saada. Ja mis siis sai? Viimaks pöördun lähikondlaste poole, selgitan asja oma ainsale lihasele vennale⁶, kes on minust noorem ja keda sa hästi tead. Midagi rõõmustavamast poleks ta võinudki kuulda, sest on tänulikuna mulle ühtaegu nii sõbraks kui vennaks.

(6) Kindlaksmääratud päeval lahkusime kodunt ja jõudsime õhtuks Malaucène'i; see on koht mäe jalamil vastu põhjakülge. Siin viivitasime ühe päeva, täna lõpuks tõusime mõnede teenrite saatel suurte raskustega märke: sest hiigelkalju on järsk ja peaaegu ligipääsmatu, kivise pinnasega. Kuid luuletaja on tabavalt öelnud:

*kõigest saab visa tööga
võitu*⁷.

Pikk päev, mahe õhk, hingeline jõud, kehaline ramm ning osavus ja muud sellised omadused olid minejatele toeks, vastu seisis üksnes selle paiga loomus. (7) Leidsime mäejärsakute vahelt iidvana karjuse, kes püüdis meid sõnaohtralt tagasi hoida märke tõusmast, öeldes, et oli ise viiekümne aasta eest sellesama noorustule tungist kõrgeimasse tippu tõusnud, toomata sealt tagasi enamat kui vaid kahetsust ja vaeva, keha ning rõivad lõhki kistud kividest ja okaspõsastest, ja ei iial enne ega pärast polevat nende juures kuulnud, et keegi oleks sõندانud teha midagi niisugust. (8) Kui ta neid asju kuulutas, kasvas vastuseisust meie iha, nagu on kord noorukite hing manitsejate suhtes umbusklik. Niisiis märganud, et pingutab asjata, läks rauk kaljude vahel veidi edasi, näitas mei-

le sõrmega püstjat mägirada, rohkelt hurjutades ja eemaldujatele selja tagant veel kahekordselt õpetussõnu järele läkitades. Jätnud tema juurde riided ja asjad, mis kuidagiviisi takistada oleksid võinud, varustasime end üksnes tõusuks vajalikuga ja ronisime, ise elevel, kõrgemale. (9) Kuid nagu tihti juhtub, võimsale algusele järgneb kiire väsimus: igatahes õige peagi peatusime mingil künnal. Siis liikusime jälle edasi, kuid aeglasemalt: ja iseäranis mina käisin mööda mägirada mõõdetumal sammul, vend aga rühkis üle mäenõlvade otseteed kõrgustesse; mina suundusin aralt allapoole, ja kui vend mind tagasi kutsudes õigemate teede näitas, vastasin, et loodan leida teiselt küljelt kergemat juurdepääsu ja et mind ei hirmuta pikem tee, mille tõttu aeglasemalt edasi liigun. (10) Selle vabanduse tõin aralt ettekäändeks, ja sellal kui teised järjest kõrgemale jõudsid, ekslesin mina orgudes, kuskilt aga ei paistnud kergemat juurdepääsu, tee vaid pikenes ja kasutu töö muutus veelgi raskemaks. Et tülpimus käidud eksiteest siiski tuska tegi, püüdsin siit ja sealt kõrgemale pääseda, ja kui jõudsin väsinuna ja rusutuna vennani, kes oli end oodates pika puhkusega kosutanud, liikusime mõnda aega edasi aeglasel sammul. (11) See kungas vaevalt selja taga, eelmine käänak isegi meelet läinud, viskun taas sügavike poole, ja satun taas pikka kitsikusse, kui orge läbi rännates järgin hõlpsamaid teid. Mõistagi lükkasin tõusmispingutust edasi, kuid asjade loomust ei muudeta inimvaimuga ega või juhtuda, et miski kehalik laskudes kõrgustesse jõuaks.

Mis siin ikka rääkida? Venna naeru saatel juhtus seda minu meelepahaks mõne tunni vältel kolm või enam korda. (12) Sel kombel ühtepuhku väljanaerduna istusin ühes orus maha. Seal mõttetiivul kehalistelt asjadelt kehatutele üle hüpates, süüdistasin end nii- ja teistsuguste sõnadega: "Tea, et see, mida sa täna nii mitu korda mäkkepürgimisel tunda said, on peale sinu osaks saanud ka paljudele teistele, kes liginevad õnnelikule elule. Kuid et keha liikumised on nähtaval, hingede omad aga nähtamatuna varjul, ei ole neid seepärast võimalik inimeste poolt täpselt ära kaaluda. (13) Elu, mida me õnnelikuks nimetame, on tõepoolest kõrgesse paika pandud, ja tema juurde viib tee, mis, nagu öeldakse, on *ahtake*.⁸ Paljud künkad paistavad teiste vahelt ka silma, ja voo-
ruse juurest voo-
ruse juurde tuleb astuda suursuguste sammudega.

Tipus on kõige lõpp, ka selle tee ots, mille poole meie rännak on seatud. Sinna jõuda tahavad kõik, kuid nagu ütleb Naso,

tahtmine veel ei aita — sa pead päris ihkama sihti⁹.

(14) Sina kindlasti — kui sa end ka selles, nagu paljus muuski, ei peta — mitte üksnes ei taha, vaid ka ihaldad. Mis sind siis tagasi hoiab? Kahtlemata ei miski muu kui läbi maiste ja madalaimate naudingute viiv siledam ja nagu esmapilgul paistab, hõlpsam tee. Tegelikult tuleb sul siiski, kui oled kaua ekselnud, kas edasilükatud pingutuse õnnetu koorma all oma õnneliku elu tippu tõusta või oma pattude järsunõlvalistes orgudes jõuetuna maha langeda. Ja kui — kardan ette ennustada — sind siis *pimedus ja surma varjud*¹⁰ leiavad, jääd igavesse öösse katkematu is piinades.”

(15) Uskumatu, kuidas see mõte mu hinge ja keha ülejäänud teekonna jaoks innustas. Ja oh kui ometi samamoodi viiksin hinges lõpule selle tee, mille järele igatsen ööd ja päevad, nii nagu, ületanud viimaks raskused, viisin lõpule tänase teekonna ihulikel jalgadel! Ja ma ei tea, kas ei peaks olema palju kergem läbi elava ja surematu hinge enda, ilma mingi paigaltliikumiseta silmapilgu vältel toimunu kui see, mida aja kulgedes sureliku ja kaduva keha kuulekuse tõttu liikmetekoorma raskuse all tuleb kanda.

(16) Kungas on kõikidest kõrgem, metsarahvas ütleb tema kohta “Pojake”, ma ei tea küll, miks; kõhklen öelda, et vastandtähenäiduse tõttu, nagu mõned teised arvavad, sest ta näib tõesti isaks olevat kõigile naabermägedele. Tema tipus on väike lagendik, kus viimaks kurnatuna rahu leidsime.

Ja et sa oled kuulda saanud, mis mured mäkkepürgijal hinge kerkisid siis, isa, kuula ka ülejäänud; ja ma palun, et pühendaksid ühe tunni oma ajast ühe mu päeva tegude ülelugemisele.

(17) Kõigepealt jäin seisma rabatuna, mingi tavatu õhuhõnguse ja piiramatu vaatepildi mõjul. Vaatan ringi: pilved olid jalgade all, ja juba tundusid Athos ja Olympos mulle vähem uskumatud, sest mida olin nende kohta kuulnud ja lugenud, saan väiksema kuulsusega mäel oma silmaga näha. (18) Seejärel suunan pilgu Itaalia poole, kuhu hing rohkem kaldub: Alpid ise, jäigad ja lumised, mida ületas kunagi rooma rahva julm vaenlane, kuulu järgi

äädikaga kaljudest läbi murdes¹¹, näivad mulle olevat siinsamas, kuigi asuvad hulga maad eemal. Tunnistan, et olin igatsenud pigem Itaalia õhu kui selle järele, mis nüüd silme ees seisis, ja mind haaras vastupandamatu soov näha jälle nii sõpra kui isamaad, ometi nõnda, et ma mõlemale ihalusele ette heitsin veel ebamehelikku tundenõrkust, ehkki kummalgi ei puudunud õigustus, millele pakkusid tuge tähtsad tunnistajad. (19) Seejärel hõivas mu hinge uus mõte ja juhtis mu paikade juurest aegade juurde. Nimelt ütlesin iseendale: "Täna täitub kümnes aasta ajast¹², mil läksin Bolognasse, olles jätnud lapselikud püüdlused. Oo, surematu Jumal, oo, muutumatu Tarkus, kui palju ja kui suuri sinu kommete muutusi on näinud see vahepealne aeg! Jätan kõrvale selle, mis on veel lõpetamata, sest ma ei ole ju veel sadamas, et võiksin muretuna möödalaäinud torme meenutada. (20) Võib-olla tuleb aeg, mil mõttes kõik läbi käin toimumise järjekorras, juhata-des sisse sinu Augustinusega: *Tahan meenutada oma läbielatud rüvedusi ja oma hinge lihalikku rikutust, aga mitte seepärast, et neid armastaksin, vaid et armastada sind, mu Jumal.*"¹³

(21) Mul on ikka veel palju ebamääraseid ja koormavaid toiminguid. Mida olin harjunud armastama, ei armasta ma enam. Valetan: armastan küll, kuid vähem. Näed nüüd, valetasin jällegi: armastan, kuid kartlikumalt, kurbusega; viimaks ometi ütlesin tõtt. Sest nii see on: armastan, kuid seda, mida ei tahaks armastada, mida ihkaksin vihata; armastan siiski, kuid vastu tahtmist, sunnitult, kurvana ja leinates. Ja ma, vilets, kogen endas selle väga kuulsa värsikese tähendust:

*Kui pole vihkamisjõudu, mis muud kui võttagi armsaks?*¹⁴

(22) Kolmas aasta pole veel möödas, mil see pahupidine ja kasutu tahe, mis mind tervenisti valdas ja mu südame pidusaalis vastuvaidlemata valitses, muutus teiseks, mässumeelseks ja vastuhakkavaks. Nende vahel peetakse ikka veel vaevalist ja vahelduva eduga lahingut minu mõtete väljadel kummagi inimese ülemvõimu pärast.

Nii mõeldes käisin ringi terve aastakümne. (23) Siis aga jätsin oma mured minevikku ja küsisin endalt: "Kui sulle juhtumisi saaks osaks seda lennukat elu edasi juhtida läbi teisegi kahe lustrumi¹⁵, ja niipalju läheneda kindla aja jooksul voorusele nagu

viimasel kahel aastal, olles vabanenud endisest põikpäisusest uue ja vana tahte vahelise võitluse tõttu, kas sa siis ei võiks, ehkki mitte kindlana, aga vähemalt lootes, viiekümne aasta vanuselt surma minna ja rahulikul meelel loobuda ülejäänud, vanadusse viivast elust?"

(24) See ja teised seda laadi mõtted jooksid mu rinnas siia ja sinna, isa. Rõõmustasin enda edusammude üle, nutsin oma ebatäiuslikkuse pärast ning kahetsesin inimese tegude üldist muutlikkust. Ja mis paika mis põhjusel tulnud olin, näisin mingil moel unustanud olevat, kuni lõpuks, lasknud minna muredel, mille jaoks mõni teine koht sobivam olnuks, vaatasin ja nägin seda, milleks olin tulnud — sest äramineku aeg lähenes, kuna päike kaldus juba loojakule ja mäe vari pikenes, manitsedes ja justkui virgutades. Pöördun ümber, vaadates päikeseloojangu suunas.

(25) Galliamaa ja Hispaania piir, Pürenee hari, ei ole siit nähtav, mitte et vahele tuleks mõni mulle teadaolev takistus, vaid üksnes sureliku nägemisvõime küündimatuse tõttu. Lyoni provintsi mäed on paremat kätt, vasemat aga Marseille' laht ja see, mille vood Aigues-Mortes'i piitsutavad, mõne päevateekonna kaugusel, suurepäraselt näha. Rhône ise oli meie silmade ees. (26) Kuni ma neid ükshaaval imetlesin ja kord midagi maapealset maitsesin, kord keha eeskujul ka hinge kõrgustesse viisin, taipasin sisse vaadata Augustinuse raamatusse *Tunnistused*, mille sa mulle kinkisid austuse märgiks. Hoian seda alati ligi nii looja kui kinkija mälestuseks: rusikasuurune teoseke, väga väikeses köites, kuid piiritult veetlev. Avan selle, et lugeda, mis aga ette juhtub; sest mis muud sealt siis tulla võikski kui midagi vaga ja ohvrimeelset? (27) Ent juhtumisi avanes selle teose kümnes raamat. Lootes minu suu läbi kuulda midagi Augustinuselt, seisis vend ootel. Kutsun tunnustajaks Jumalat ja seda, kes kõrval oli, sest sinna, kuhu silm kõigepealt pidama jäi, oli kirjutatud: *Ja lähevad inimesed imetlema kõige kõrgemaid mägesid ja mere hiiglaslikke voogusid ja jõgede avaraimat lainetust ja ookeani ulatust ja tähtede ringkäiku, ja jätavad maha iseendid.*¹⁶ (28) Tunnistan, et jäin tummaks; paludes kuulmishimulist venda, et ta mind ei segaks, sulgesin raamatu, vihane iseendale, et ikka veel maiseid asju imetlen, mina, kes ma juba ammu oleksin pidanud õppima paganarahvaste filo-

soofidelt, et mitte miski ei ole imeline peale hinge, mille suuruselt ei ole miski suurem.

(29) Siis aga, olles rahul, et olin mäge küllalt vaadanud, pöörasin sisemise pilgu iseendasse ja sellest tunnist alates ei kuulnud keegi mind rääkimas, kuni alla tagasi jõudsin; see lause tõi mulle juurde küllaga vaikset vaeva. (30) Ma polnud võimeline arva- ma, et sattusin sellele kohale juhuslikult, vaid mõtlesin, et see oli öeldud mulle ja ei kellelegi teisele; meenutasin, et kord oli Augustinus¹⁷ sedasama iseenda kohta arvanud, kui Apostlite te- gusid lugedes, nagu ta ise kirjeldab, talle esmakordselt järgmine koht ette sattus: *Mitte prassimises ega purjutamises, mitte kiima- luses ega kõlvatustes, mitte riius ega kadeduses: vaid pange ülle Isand Jeesus Kristus ja ärge tehke liha eest hoolitsemisest himude rahuldamisest.*¹⁸ (31) Seesama oli juba enne juhtunud Antoniusega, kui ta kuulis kohta evangeeliumis, kus oli kirjutatud: *Kui tahad olla täiuslik, mine ja müü kõik, mis sul on, ja anna vaestele, ning tule ja järgne mulle, ja sul saab olema varandus taevas*¹⁹, just- kui oleks seda kirjakohta ette loetud tema pärast, võttis ta vastu Jumala käsu, nagu kirjutab tema elulookirjutaja Athanasius.²⁰

(32) Ja nii nagu Antonius, neid sõnu kuulnud, enam muud ei otsi- nud, ja nagu Augustinus, neid sõnu lugenud, enam kaugemale ei läinud, niisamuti olid ka mulle need vähesed sõnad, mida nimeta- sin, kogu loetu piiriks. Mõtlesin vaikusel, kui palju on arukusest puudu surelikel, kes oma õilsamat osa hüljates valguvad laiali paljudesse asjadesse ja hääbuvad tühistes vaatemängudes, otsides väljast seda, mida võinuks leida seest, ning imetlesin meie hin- ge suursugusust, kui ta mitte vabatahtlikult mandudes kõrvale ei eksiks oma algsest päritolust, ega pööraks seda, mis Jumal talle austuseks on andnud, ise endale häbiks.

(33) Võid arvata, mitu korda vaatasin sel päeval tagasi pöördudes seljataha mäetipu poole! Ja ta näis vaevalt ühe küünra pikku- sena, võrreldes inimliku enesevaatluse kõrgusega, kui teda vaid maise räpasuse mülkasse ei uputataks. Ka selline mõte tuli samm- sammult: kui ei ole häbi nõnda palju higi ja vaeva enda kanda võtta, et keha taevale veidikegi lähemale saada, siis mis rist, mis vangla, mis piinapink võiks kohutada Jumalale lähenevat hin- ge, kui see tallab jalgade alla kõrkuse puhevil tipu ja surelikud

saatused? (34) Ja veel: kui vähestel õnnestub raskusi kartmata tahtekindlalt sellel rajal püsida? Oo üliõnnelikku! Kui sellist kusagil leidub, siis arvan, et temast mõtleski luuletaja nõnda:

*Õnnega koos on see, kes suutnud on õppida tundma
asjade põhjusi nii, et viimsegi kartuse tallab
jalgade alla ja kel mühavad Acheron ka pole hirmuks!²¹*

Oo, millise agarusega tuleks vaeva näha, et me jalge all poleks mitte kõrgem maa, vaid maistest ajenditest vallandunud ihad!

(35) Kesk tugevasti lainetava hinge liikumisi, tundmata jalgraja konarusi, pöördusin sügava öö varjus tagasi külavõrastemajja, kust olin enne koitu lahkunud, ja kogu öö paistev kuu pakkus minejatele meeldivat seltsi. Vahepeal niisiis, kuni teenreid kannustas söömaaja valmistamise rutt, suundusin üksi maja kõrvalisemasse ossa, et kirjutada sulle seda kirja, kiiruga ja ettevalmistuseta, et kirjutamiskihk ei vaibuks, kui viivitan, ühest kohast teise minekul võib-olla muutunud tunnete tõttu.

(36) Näed siis, armas isa, kuidas ma ei taha midagi sinu silmade eest varjule jätta, sulle niihästi kogu oma elu kui ka üksikuid mõtteid nii hoolikalt ilmutades. Anun sind, palveta nende eest, et need ometi kord rahu leiaksid pärast nii pikka ekslemise ja segaduse aega, ja muutuksid paljude kasutute heitlemiste järel ühtseks, heaks, õigeks, kindlaks, püsivaks. Ela hästi.

26. aprillil [1336] Malaucène'is

MÄRKUSI

¹ Kirjadekogumiku *Familiarum rerum (libri)* IV raamatu esimese kirja adressaat on Francesco Dionigi (de Robertis) Borgo San Sepolcrost (Toskaanas), varajane humanist ja augustiini munk, sündinud 1280., surnud 1342. aastal Napolis Monopoli piiskopina (aastast 1340). Alates 1328. aastast oli teoloogia ja filosoofia professor Pariisis Sorbonne'i ülikoolis. Õppis Petrarcat tundma 1333. aastal Pariisis ja juhatas teda Augustinuse mõttemaailma, kelle teose *Confessiones* talle kinkis. Oli ka Boccaccioga isaliku sõpruse läbi seotud. Esimese õpetlasena tõl-

gendas Napoli ülikoolis klassikalisi autoreid. Tema sellealastest töödest on säilinud kaasaegsete ja järelilma poolt väga hinnatud kommentaar Valerius Maximuse *Facta et dicta memorabilia* juurde.

Kirja kirjutas Petrarca 26. aprillil 1336 Malaucène'is, daatum on vaieldav.

² Üheaegselt Dantega pidi ka Petrarca isa ser Petracco Parenzost poliitilise võitluse tõttu Firenze 1302. aastal maha jätma oma kodulinna. Tema poeg Francesco sündis Arezzos aastal 1304. Francesco veetis oma esimesed eluaastad ainult ema hoole all Incisas, väikeses linnas Firenzest kagus, kuna isa, kes ei tohtinud lindpriina Firenze vabariiki tulla, elas vaheldusriikast rändurielu. Aastal 1313 kolis perekond Avignoni; ema kahe pojaga (vt märkus 6) asus ümber Carpentrasse, kus Francescol "on see mägi peaaegu alati silmade ees". 1319. a alustas Petrarca juuraõpinguid Montpellier's, jätkates neid Bolognas 1323. a (vt märkus 12).

³ Livius, *Ab urbe condita* 40, 21, 2–4: Teda haaras iha tõusta Haemuse mäe tippu, sest uskus üldlevinud arvamuse põhjal, et võib üheaegselt näha saada Musta merd, Aadria merd, Histeri [Doonau] jõge ja Alpe: silme ette seatuna ei oleks need sugugi vähetähtsad, kui mõelda sõdadele roomlastega. Usutlenud maakoha tundjaid Haemusele tõusu üle, oli ta küllalt kindel, et sõjaväe jaoks pole ühtki teed ja ka vähestel ilma varustuseta on ülespääsemine väga raske.

Ab urbe condita 40, 22, 4–6: Kui nad aga mäeharjale lähenesid, oli kõik niivõrd pilvedesse mähkunud, mis kõrgetes paikades on harukordne, et nad olid samamoodi häiritud nagu öisel rännakul. Kolmandal päeval jõuti viimaks tippu. Jälle sealt alla laskunud, ei seadnud nad üldlevinud arvamust kahtluse alla, ma arvan pigem, et teekonna nurjumine ei olnud naeruväärne, kuivõrd nad võisid näha üksteisest kaugel asuvaid meresid, mägesid ja jõgesid ühest paigast.

⁴ Pomponius Mela, *De chorographia* 2, 17: Haemus tõuseb neist [mägedest] niipalju kõrgemale, et laseb näha Musta merd ja Aadria merd oma kõrgeimast tipust.

⁵ 1 Kor 13, 7.

⁶ Petrarca vend Gherardo (Gerardus), sündinud 1307. a, loobus ilmalikust elust pärast armastatu surma ja läks Montrieux' mungakloostriisse Marseille' lähedal. Ta elas kauem kui Francesco, ilma et ometi teaksime, kuipalju aastaid. Luuletajal oli veel teinegi vend, kes suri juba väga noorena.

⁷ Vergilius, *Georgica* 1, 145jj.

⁸ Mt 7, 14: Kui kitsas on värav ja ahtake tee, mis viib ellu.

⁹ Ovidius, *Epistulae ex Ponto* 3, 1, 35.

¹⁰ Vrd Ps 107, 10; Ps 107, 14; Iiob 34, 22.

¹¹ Livius, *Ab urbe condita* 21, 37, 2 (Hannibali üleminek Alpidest): nad tegid hõõguvad kaljud rabadaks äädika pealevalamisega.

¹² Aastatel 1323–1326 jätkas Petrarca koos Gherardoga Bolognas juuraõpinguid. Isa surm kutsus vennad Avignoni tagasi. Täpselt kümme aastat enne mäkketõusmist, 26. aprillil 1326, lahkusid nad meie allika kinnitust mööda neile armsaks saanud linnast Bolognast.

¹³ Augustinus, *Confessiones* 2, 1, 1.

¹⁴ Ovidius, *Amores* 3, 11, 35.

¹⁵ Lustrum: viieaastane ajavahemik.

¹⁶ Augustinus, *Confessiones* 10, 8, 15.

¹⁷ *Ibid.*, 8, 12, 29.

¹⁸ Room 13, 13jj.

¹⁹ Mt 19, 21.

²⁰ Euagrius, *Vita Antonii 2 (Euagrii Antiocheni versio vitae Antonii monachi ab Athanasio conscriptae; Migne Graec. 26, 835–976)*: Mõtiskledes omaette niisugustest asjadest, sisenes ta [Antonius] kirikusse ja juhtus nõnda, et parajasti loeti ette evangeeliumi, milles Isand ütleb rikkale: kui tahad olla täiuslik, mine ja müü kõik, mis sul on, ja anna vaestele, ning tule ja järgne mulle, ja sul saab olema varandus taevas. Neid sõnu kuulnud, nagu olnuks juba enne jumalikul tahtel mõtte saanud ja nagu olnuks etteloetu tema jaoks kirjutatud, võttis ta vastu Jumala käsu — läks kohe välja ja müüs ära, mis tal oli.

²¹ Vergilius, *Georgica* 2, 490–492.

MAASTIK

Esteetilise funktsioonist modernses ühiskonnas

Joachim Ritter

Tõlkinud Age Veeroos

I

26. aprillil 1335 asub Petrarca teele, võttes ainsaks saatjaks kaasa oma venna, et tõusta Mont Ventoux' mäkke, mis tal Avignonis ja Carpentrases veedetud lapsepõlvest peale silme ees seisab¹. Selle mäkketõusuga kuulub Petrarca nende itaallaste hulka, kes (nagu ütleb Jakob Burckhardt) esiteks lähenesid loodusele teatud erilisel, "teaduslikust uurimisest" erineval viisil ja kes "esimestena uusaja inimestest [---] tajusid ja nautisid maastikuvormi kui midagi rohkem või vähem ilusat"². Läkitus, mille Petrarca kirjutas "külavõõrastemajas" vahetult pärast mäelt alla tulekut, näitab ühtlasi, et see oli tema enda jaoks uudne, seni järele proovimata ning viimaks seletamatu ettevõtmine, tõusta mäkke, "juhituna üksnes ihast" õppida tundma "ühe koha tavatut kõrgust" seda vahetult vaadeldes³. Eelmisel päeval oli Petrarca lugenud Liviuse teost Makedoonia kuningast Philipposelt, kes ronis Tessaalias asuvalle Haemuse mäele, sest "uskus kuulduste põhjal", et Haemuse

Landschaft: Zur Funktion des Ästhetischen in der modernen Gesellschaft. (Schriften der Gesellschaft zur Förderung der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster. Bd. 54.) Münster Westf.: Verlag Aschendorff, 1963. Kreeka- ja ladinakeelsed tsitaadid on tõlkinud Mari Murdvee. Tänu Marju Lepajõe ja Tõnu Luigele abi eest toimetamisel. *Toim.*

tipust võib üheaegselt näha Aadria ja Musta merd⁴. Just see annab Petrarcale tõuke teha teoks juba ammu ähmaselt pakitsenud kavatsus⁵: "...mida ei laideta vanal kuningal", on "andestatav nooruki puhul"⁶.

Pärast teeasumist teadvustub Petrarcale veel kord selle ettevõtmise ebatavalisus ja uudsus: ta näeb, et ka mäenõlval elavale rahvale on tema mõte täiesti võõras: "Leidsime mäejärsakute vahelt iidvana karjuse, kes püüdis meid sõnaohtralt tagasi hoida märke tõusmast, öeldes, et oli ise viiekümne aasta eest sellesama noorustule tungist kõrgeimasse tippu tõusnud, toomata sealt tagasi enamat kui vaid kahetsust ja vaeva, keha ning rõivad lõhki kistud kividest ja kaspõõsastest, ja ei iial enne ega pärast polevat nende juures kuulnud, et keegi oleks sõندانud teha midagi niisugust."⁷

Kui Petrarca, pärast asjatuid katseid leida kergemat tõusu, väsinuna ja söakuse minetanuna hinge tõmbab, püüab ta minnes "mõttetiivul kehalistelt asjadelt kehatutele" tõlgendada ja õigustada teoksilolevat, võrreldes seda ülennemisega õndsasse ellu, mis samuti on "kõrgesse paika pandud, ja tema juurde viib tee, mis, nagu öeldakse, on *ahtake*". "Kuid et keha liikumised on nähtaval, hingede omad aga nähtamatuna varjul", võib Mont Ventoux'd võrrelda selle tipuga, mis on "kõige lõpp" ja "tee ots", mille "poole meie rännak on seatud". See, mida ta "täna nii mitu korda mäkkepürgimisel tunda sai", saab osaks Petrarcale ja niisamuti "paljudele teistele, kes ülenevad õndsasse ellu"⁸. Ent siis selgub, et see pöördumine looduse kui maastiku poole, mida Petrarca oma suures algatuses järele proovib, vastandub kõiksuse kaemiseks ülendumise filosoofilisele ja teoloogilisele tõlgendusele, nii nagu see oli Petrarcale Augustinuse kaudu teada. Selgub, et see viib oma seosest välja.

Kui Petrarca viimaks mäetipus seisab — lummatud harjumata tuulehõngust ja avarast vaatest "rabatuna"⁹ — ning nüüd ümbritseva looduse, Augustinuse tähenduses omaenda olemise ja eluga silmitsi olles tal alati kaasasolevad *Pihitud* huupi avab¹⁰, sünnib pööre. Ta loeb: "Ja lähevad inimesed imetlema kõige kõrgemaid mägesid ja mere hiiglaslikke voogusid ja jõgede avaraimat lainetust ja ookeani ulatust ja tähtede ringkäiku, ja jätaavad maha iseendid."¹¹

Petrarca on justkui löödud. Ta taipab, et mäkkeitõusmise, mille tema ette võttis, toomaks kätte suure ümbritseva looduse nauditavas vaates armastav Jumal, mõistab Augustinus "iseenda unus-

tamisena" hukka. Ta palub oma "kuulmishimulist" venda "mitte muutuda tüütuks". Enda peale pahasena, sest et ta "ikka veel maiseid asju" imetleb, lööb ta raamatu kinni.¹² Isegi "paganarahvaste filosoofidelt" oleks võinud ta õppida, et "mitte miski ei ole imeline peale hinge". Sel kombel ei või Petrarca seda hingelises vaimustuses alustatud ja kogetut jätta. Nagu ta kirjutab, on ta nüüd "mäge küllalt vaadanud" ning alla tulles pöörab "sisemise pilgu" üksnes endasse. Mont Ventoux, mis teda nii võimsalt lummussesse oli haaranud, kaotab kogu oma sära. Tagasivaates paistab see nüüd vaid kõrgusena, mis "vaevalt ühe küünra pikkune, võrreldes inimliku enesevaatluse kõrgusega"¹³.

Petrarca läkitusele omistatav erakordne ja üldine tähendus põhineb Petrarca mõtisklusel mäkketõusu motiivide üle. Selle käigus saab mõistetavaks see vaimne seos, millest ühelt poolt lähtub ajalooliselt looduse kui maastiku poole pöördumine ning millest ühtlasi see pöördumine — pöörde näol, mis jääb sellele seosele võõraks — välja viib. Kõik mõisted ja kujutlused, mille abil Petrarca püüab oma ettevõtmist seletada ja endale mõisteta- vaks teha: hinge tõusmine kehalisest kehatusse mina pöördumisel Jumala poole, looduse vaba vaatlemine kui õndsale elule suunatud hinge sisemine liigutus, kuuluvad — teisenenuna uusplatonistliku ja kristlikuks — algusest peale filosoofiaga identsesse *δεωπλα του κόσμου* traditsiooni¹⁴. Looduse kui maastiku poole pöördumisele on see traditsioon ajalooliseks ja sisuliseks eelduseks. "Kosmos" on "maailmakorrastus". Kui varasemate ja esimeste filosoofide ning hiljem Aristotelese juures ja selle järel hilisantiigi hellenistlikus filosoofias seisab "kosmose" algupärase vastena mõiste *φύσις* "loodus", siis on — teooria objektina — mõeldud alati "kogu loodust", mis on kõigele loomuldasa olevale aluseks ning selles olemas¹⁵. Seetõttu oleks looduse vaatlemise (*δεωπλα*) filosoofiliseks tähenduseks temas oleva vaimu pöördumine kõikehõlmava "terviku" ja "jumaliku" poole. Üksnes sellest lähtudes võib mõista, miks Aristoteles nimetab joonia loodusfilosoofe "füsioloogideks" ja ühtlasi "teoloogideks": "Loodusest kõnelejate-na" on nad ühtlasi need, "kes kogunevad jumaliku ümber". *δεωπλα* tähendab kaevat vaatlemist. See tähendab enam kui millegi suvalist ja ebamäärast vaatlemist. "Teooria" kuulub jumalate auks peetava pidustuse ja peomängu valdkonda ning tähendab seega teatavasti vaatlemist, mis on suunatud Jumalale ning niimoodi temast osa saab. Sellises tähenduses käsitas Aristoteles teooria mõistet ja kandis selle üle filosoofiale; filosoofia on "teoreetili-

ne" teadus; nii võib teda omakorda nimetada ka "teoloogiliseks" teaduseks¹⁶.

Hiljem omistatakse see käsitus nagu palju muudki Pythagorasele; küsimusele, mis on filosoofia, olevat ta vastanud: loomuldasas sünnivad kõik inimesed maailma kui Jumala pidustusele; kuna ühed aga lõbutsevad selle peal, teised teevad aga kaubeldes äri, siis filosoofid on need, kes pöörduvad kaevalt maailmakor-rastuse poole, viides nii täide oma teoorias jumaliku peo mõtte¹⁷. Teooria käsitamist pidustusena on teada ka hilisematest sajandi-test. Aleksandrialane Philon arvab, et "tarkuse jüngritele" kaugel turusaginast on "aasta kogu ringkäik vaid üksainus pidu"¹⁸. Kes elab vaatluses (nii arvab Bernard Clairvaux'st), seda ei või leida mitte "ei tea kust, vaid templist"¹⁹. Augustinuse ja platonistide jaoks on kõigi asjade ja "kogu maailmaaja" iluks "hääl", millega kõik, mis on olemas, "tunnistab ja ülistab Jumalat". Inimene, kes pöörub vaadeldes maailma ja kogu looduse poole, järgneb selle hääle kutsele. Ta kordab oma teoorias seda ülistust, milles kõik olev tunnistab Jumalat.²⁰

Teooria mõistega eraldatakse ühtlasi filosoofia praktikasfää-rist. Kui "teadus" (ἐπιστήμη) kuulub muidu ja enne, kui temast saab "teoreetiline teadus" filosoofia näol, "kunstide" (τέχναι) hulka neid kandva teadmisenäol ning asub nii vajaduste rahuldamise ja "paratamatuse" teenistuses, siis teoreetilise teadusena on filosoofia "vaba" tunnetus: koos sellega väljub inimene praktika ja selle eesmärkide valdkonnast; ta "astub üle sellest", "transsendeerib" selle, et ülendada end kõiksust vaatlema²¹. Uusplatonistlikus Ju-mala nähtamatusesse ülenemise tähenduses määratles Augustinus seda "väljumist" niisiis ühtlasi pöördena *uti*'lt, tarbivalt kasuta-miselt, *frui*'le kui nautivale vaatlemisele²².

Nii kuuluvad need mõisted, mille abil Petrarca püüab oma üritust tõlgendada, "teooria" mõistete hulka kreekaliku filosoofia tähenduses: ta väljub oma tavapärasest eksistentsist; ta "transsendeerib" selle. Heites kõik praktilised eesmärgid kõrvale, ronib Petrarca märke — ajendatuna üksnes vaatlemisvajadusest²³ — et selle tipust saada vaba vaatlemise ja teooriaga osa tervikloodu-sest ja Jumalast. Petrarca ronib mäele lihtsalt "iseenda pärast ja selle tipust avaneva vaate nautimise pärast"²⁴. Ta põhjendab seda "teooria" vaimuajaloolise seotusega. Sellel on üldine tähendus. Esteetilise vahekorra jaoks looduse kui maastikuga jäävad Petrarca poolt tähendatud filosoofilise teooria traditsiooni määrat-

lused põhjanevaks, mis annab tõusule Mont Ventoux' mäkke epohhiloova tähenduse. Loodus kui maastik on teoreetilise vaimu vili ja looming.

Nagu selgub juba Petrarca kohtumisest vana karjusega, on looduses elavale maarahvale maastik võõras, maastikul puudub suhe sellega.²⁵ Mäed on ilmastiku paik või jumalate asukoht: muusad laskuvad Boiootia Helikoni mäelt udu ja ööga, et pühitseda luuletajaks mäenõlval loomi karjatat Hesiodos²⁶. Loodus on maainimeste jaoks alati kodune ja nende argiste toimetuste ellu kätkevad: mets on puit, maapind põld, vesi kalade leiukoht²⁷. Kõik see, mis asub väljaspool seda piiratud valdkonda, jääb võõraks; pole põhjust minna välja, otsida "vaba" loodust kui teda ennast ning anduda loodusele teda vaadeldes. Maastikust saab loodus vaid selle jaoks, kes temasse "väljub" (*transcensus*), et väljas saada "vaba" nautiva vaatlemise käigus osa loodusest endast ja "kõiksusest", mis on looduses ja loodusena antud: "Kui kaunis org mu ümber aurab (nii seisab *Wertheris*) ja kõrge päike mu metsa läbitungimatu hämaruse pinnal puhkab" ja "kui mul siis silme ees videvaks läheb ja maailm mu ümber ning taevas mu hinges sulab", siis tajun ma "Kõigevägevama lähedust, kes on loonud meid oma näo järgi, ta otsatu armu hingust, kes ta meid igaveses õndsuses hõljudes kannab ja hoiab" [E. Valdna tõlge]. Arst, maalikunstnik ja Schellingi õpilane Carus määratles oma teoses *Briefen über Landschaftsmalerei* (1815–1824) loodust kui maastikku selgelt ja teadlikult filosoofilise teooria traditsiooni kuuluvate mõistete abil. Maastikuna kohalolevat nimetab ta "loomise igavesti toimivaks eluks", "absoluutselt ülimaliks, mis on looduse algallikaks", "suureks ja loodustervikuks", "selles peituvaks seaduseks", "igavese seaduspärasuse valitsemiseks", "maailma ürgjõuks ja hingeks". Seetõttu on taevas Caruse jaoks "õhu ja valguse üldistuse" ja "lõpmatuse tõelise pildina" "maastiku kõige vältimatum ja suurepärasem osa" üldse.²⁸ Taevas on filosoofilise teooria traditsioonis alati kosmose nähtavus "maailmakorrastusena" ja selle paistev kohalolek. Kõik, mis tähendas "taevast" vaimuajaloos selle ajani, kui Kant sidus omavahel "tähistaeva minu kohal" ja "moraalse seaduse minus", toitub kosmose varasemast identisusest taevaga²⁹: "Kuid millal ma kord maalin tähistaevast — pilti, mis vallutab pidevalt mu mõtted?" küsib van Gogh kirjas E. Bernard'ile³⁰. Siin ajendab kunstniku soovi niimoodi maalida ikka see, mis on alati olnud teooria objektiks.

Loendamatul hulgal leidub näiteid ja tõestusi maastiku sise-
misest seosest filosoofilise teooriaga tervikloodusest, mis kinni-
tavad seda, et Petrarca enda seletuses mäkketõusule väljendub
looduse kui maastiku jaoks selle ajaloos konstitutiivne printsiip
justkui mingis vaimses ennetamises. See avastus sünnib seosest
teooriatraditsiooniga. Tervikliku looduse vaba vaatlemine, mis
on aastasadu alates Kreekast olnud üksnes filosoofilise mõiste kü-
simus, omandab vaimu pöördumises looduse kui maastiku poole
uue kuju ja vormi.

Samas aga äpardub Petrarca katse asetada tõus Mont Ven-
toux'le teooriatraditsiooni. Katse lõpeb sellega, et Petrarca on
sunnitud alustatud eitama ning mõistma selle hukka kui tühise
imetluse maise vastu³¹. Mida see tähendab? Hoopis ekslik oleks
arvata, et silmaga nähtavas looduses oleks filosoofilise teooria
 jaoks — ka selle hilisemal, uusplatonistlikul ja kristlikul kujul —
midagi ebaolemuslikku, mida kehatuks muutuv mõiste omab väl-
jaspool ennast. Silmaga nähtav säilitab siinkohal alati elemen-
taarse positiivse tähenduse, et temas on olev kohal ning et temas
on olemas see, mis paistab. See ergutab vaimu, kutsub teda
üles vaatlema kõiksust ja jumalikkusse³². Kuid otsustav on see, et
väljaspool kõiki koolkondadevahelisi erinevusi pole filosoofili-
se teooria puhul võimalik silmaga nähtavas paistvat kõiksust ka
selles tajutavuses haarata ega silmanähtavana kohalolusse tuua.
Maailmakorras, jumalikkus, olemine, kogu loodus, tulevad
oma tões esile eelkõige koos mõistuspärase filosoofiamõistega
ning selle alla liigitatud vabade teoreetiliste teadustega. Filo-
soofiline teooria on siinkohal väga täpses tähenduses element,
millele kõiksus tugineb, et saada iseendana avalduda ning olla
vaimu jaoks kohal³³. See seletab, miks kreeklaste juures (na-
gu Schiller ütleb) leidub hämmastaval kombel “vähe jälgi sellest
sentimentaalsest huvist, [--] millega meie, kaasaja inimesed, loo-
dusstseenide küljes rippuda võime”³⁴. See “hämmastav” maas-
tikulooduse puudumine on sisuliselt põhjendatud: filosoofilise
teooria pinnal pole vaimul põhjust kujundada mingit erilist, mõis-
telisest tunnetusest erinevat organit ümbritseva nähtava looduse
presenteerimiseks ning selle vaatlemiseks. Maja kohal olevast
taevast ja teda kandvast maast teatakse mõistete kaudu ning neid
väljendatakse mõistetes, milles teooria kõiksust haarab. Nii kät-
keb teooria kõik silmaga nähtava ja samuti ilu väe, mis haarab
endasse. Silme ees seisev, inimesele hoomatav loodus jääb seega
teataval määral kütkestamisvõimeta. Loodus ei nõua väljumist

endasse. Temast ollakse teadlik ning teda hoitakse kohalolevana filosoofia teorias, mille koht on koolkondades, kloostrikongis ja hingepõhjas. Mida ütleb looduse hääl, seda kuuleme “seestpoolt” ja mitte “väljast”³⁵. Mida see siis tähendab, et Petrarca mäkketõusmisega — mis lõpuks oli temale endale mõistetamatu tegu — algab ajalugu, kus loodus kui maastik astub filosoofias ja teaduses käsitatud looduse kõrvale? Mis sunnib vaimu kujundama uusaja pinnal organit “tervikliku” looduse kui “jumalikkuse” teooria jaoks, et selle abil tuua loodus maastikuna presentsi teisisi kui mõiste kaudu, esteetilise tunde kaudu, mitte teaduse, vaid luule ja kunsti kaudu, mitte mõiste piiride *transcensus*’es, vaid selles kui nautivas väljaminekus looduse rüppe. “Kõige kõrgemate mägede ja mere hiiglaslike voogude ja jõgede avaraima lainetuse ja ookeani ulatuse ja tähtede ringkäigu” imetlemine, mille Petrarca peab hiljem Augustinuse filosoofia järgi “enese mahajätmisena” hukka mõistma — miks sellest saab uue, seni tundmatu “teooria” vorm? Mida see tähendab, et looduse esteetiline käsitlemine maastikuna pole sugugi vähem universaalne, kui on seda looduse mõiste teaduste objektina?

II

Maastik on loodus, mis on teda tundva ja tajuva vaatleja jaoks esteetiliselt kohal: Põllud linnalähistel, jõgi “piirina”, “kaubateena”, “sillaehitajate probleemina”³⁶, karjuse või karavanide (või naftaotsijate) mäed ega stepid iseenesest pole veel “maastik”. Maastik saab neist alles siis, kui inimene pöördub nende poole praktilise otstarbega “vabas” nautivas kaemises, et olla iseendana looduses. Inimese väljaminekuga looduse rüppe muudab loodus oma nägu. Mis muidu on äratarvitatuna või kõnnumaana tarbetu, ja mis saandite jooksul on jäetud kahe silma vahele või on olnud miski vaenulikult tõrjuv võõras, sellest saab midagi suurt, ülevat ja ilusat: sellest saab maastik esteetilises mõttes. Üks reisikirjeldus Grindelwaldist räägib vaid ohtudest, mis seal rändurit “kuristike” ja “eenduvate kaljurahnude” näol varitsevad; võib kuulda “kottkaste ja teiste röövlindude kisa”, mis “kasvatab hirmu metsikute ja inimtühjade paikade ees”, mille kohal laiub “lumemäestik oma õudustäratavas majesteetlikkuses”. Sellest samast Alpide maailmast on võimalik kõnelda esteetilises looduse poole pöördumise keeles: “Peab olema ise seal üleval seisnud, hoomanud kogu seda suurejoonelisust ja hiilgust, et siis pidada seda tundi üheks oma

elu kauneimaks ja unustamatumaks [---] hetkeks, mil tunneme end maailmavaimule lähemal seisvat”³⁸.

Selle hõljuva, ning aistiva vaateleja pöördumisega seotud ja esteetilise vahendusega kustuva olemisena jääb maastik ühelt poolt filosoofilise teooria järeltulijaks täpselt selles tähenduses, kus maastik on kogu looduse kohalolu. Me väljume maastikule, et olla “vabas”, tarbimisest eraldatud looduses kui loodus ise. Sellele tugines Alexander von Humboldt.³⁹ Ta käsitas — küll alles lõpuks — looduse esteetilist avastamist ja presenteerimist maastikuna seoses “kosmosele” suunatud “teooriaga”. Tema teos *Entwurf einer physischen Weltbeschreibung* olevat (nagu seisab 1844. aasta eessõnas) lähtunud “püüdlusest” kui “peamisest ajendist” käsitada “füüsilisi nähtusi nende üldises seotuses ja loodust kui sise- ja jõudude ajel liikuvat ja elusat tervikut”, et seeläbi anda nähtustest kosmoses: “kaugeimatest udukogudest ja keerlevaist kaksiktähtedest maailmaruumis telluursete nähtusteni” ülevaate- ja üldine “looduspilt” “maailmavaate, s.t loodustervikus koostoimivate jõudude järkjärgulise käsitamise ajaloos”. Siiski pole seesugune mõtisklev looduse vaatlemine “ühtsusena paljususes” ja “loodusajade ja jõudude abstraktsioonina” ning “elava kõiksuse” enam endastmõistetav. Humboldt näeb looduse poole pöördudes ohtu, et vaim võib kiire füüsilise uurimise avardudes “üksikasjade hulgale alla jääda”⁴⁰. Vaimule tuleb seepärast veel kord meelde tuletada “inimese ülevat määratlust” — “haarata looduse vaimu, mis jääb varjatuks nähtumuste kätte all”, et siis käsitleda loodust tervikuna ning “valitseda empiirilise kaemuse toorest ainet otsekui ideede abil”.

Kuid selline käsitlus eeldaks, et selle organina oleks avastusi tegevate teaduste ja “kombineeritud mõistuse tegevuse” kõrvalle asunud samaväärse, niisuguse “maailmavaate” poole kallutava “mõjutegurina” “nauding”, mida pakub “looduse vaatepilt [---] sõltumata jõudude toimimise taipamisest”⁴¹. Koos “naudinguga” läbib meid “vaba looduse tundes” “aimdus looduse eksisteerimisest igaveste seaduste järgi”. Kui üksnes mõistus pärane käsitlus võis filosoofilise teooria traditsioonis kuni uusaja alguseni, tuua kogu looduse presentsi kosmosena, siis Alexander von Humboldti jaoks viitab see, mida ta vahetult seoses *δωρῖα τοῦ κόσμου*’ga “maailmavaateks” nimetab⁴², nüüdsest esteetilisele vahendatusele. Kõiksuse kaemine eeldab seda, et “objektide valdkonnale”, nii nagu need objektid “fantaasialagedana kuuluvad teadusliku

looduskirjelduse puhta objektiivsuse juurde”, lisandub “sisemine maailm”, mis sugeneb “väliste meelte kaudu vastuvõetud pildi refleksist tundele ja luuleliselt meelestatud fantaasiale”. Esteetiline loodus maastikuna on seega vastasmängus metafüüsilisest käsitusest eemaldunud loodusteaduse objektimaailmaga võtnud üle funktsiooni vahendada “kaemuslikes”, seesmiselt tekkivais piltides loodustervikut ja “kosmose harmoonilist kooskõla” ja presenteerida seda inimestele esteetiliselt: “Et loodust kogu tema suuruses kirjeldada”, ei tohi “ainuüksi väliste ilmingute juures pidama jääda”; loodust tuleb ühtlasi nii kujutada, “nagu ta inimeste sisemuses peegeldub, nagu ta selle refleksi kaudu kord füüsiliste müütide udumaad veetlevate kogudega täidab, kord jälle väärtusliku kunstilise tegevuse eo valla päästab”.

Alexander von Humboldt sõnastab hiilgavalt ja sügavamõtteliselt üldise tööga: ajaloolisel ajal, mil loodusest, tema jõududest ja aineist saab loodusteaduste ning sellele rajatud tehnilise tarbimise ja kuritarvitamise “objekt”, võtavad luule ja kunst enda ülesandeks käsitada sedasama loodust — mitte vähem universaalselt — tema vahekorras aistivate inimestega ning presenteerida see loodus “esteetiliselt”. Descartes ja Jan van Goyen sünnivad samal aastal, 1596. Kõrvuti looduse newtonliku käsitamisega Kanti filosoofias kirjutatakse luulet, mis seal, “kus praegu, nagu ütlevad meie targad, keerleb hingetult tulekera”, väljendab laulus jumalikkusest hingestatud loodust kui midagi praeguses tegelikkuses allakäinut.⁴³ Kui vaadelda arutlusi, milles luuletajad ja kunstnikud püüavad endale oma tegevust ülesandena tõlgendada, siis selgub, et see looduse teadusliku objektiveerimise ja tema esteetiliselt presenteerimise üheaegsus pole juhuslik. Esteetiline meel on haaratud väest, mis kujundab temast organi selle kujutamiseks, milleta jääks see väljendamata ja nägemata. Cézanne räägib ühes seoses (Tintoretto silmas pidades) “kosmilisest andumusest, mis meid neelab”. Maalides kaotavat ta iseenda “optilise tööriistana” liikumises looduse poole, milles loodus omakorda “okupeerib tema mina”, et end selle kaudu kui loomuldasa kaduvat manifesteerida: “Ma tahaksin loodusesse kaduda, ühes temaga idaneda nagu ta ise, tahaksin, et oleksin kaljude jonnakat tooni, mägede mõistuslik kangekaelsus, õhu voolavus, päikese soojus. Meie ees seisab suur valguse ja armastuse olevus, tundmatu kõiksus, asjade viivitus. Mina saan nende Olymposeks, nende jumalaks. Minus sünnib taevalik ideaal. Vaadake, värvid on ideede ja jumala nähtav liha, müsteeriumi läbipaistvus [---] värvide pärlmutternae-

ratus taaselustab kadunud maailma surnud palge⁴⁴. Maalides tähendab van Gogh üles seda, mida loodus talle ütleb: “Ma näen, et loodus on minuga vestelnud, ta on mulle midagi öelnud, mille mina kiiresti kirja panin. Minu kiirkirjas võib leiduda sõnu, mis pole loetavad — vead või lüngad —, ja ometi on seal midagi alles sellest, mida ütles mets või mererand või mõni figuur⁴⁵. “Elustuvad, läbi elavad, meid teadvad asjad”, nii kirjutab Rilke kirjas 13. 11. 1925, “saavad otsa ja neid pole enam võimalik asendada. Meie oleme ehk viimased, kes selliseid asju on veel tundnud. Meie peal lasub vastutus [---] hoida nende mälestust⁴⁶. Tajumise ja esteetilise loome elemendis väljendavad luule ja pilt seda, mis ilma nende vahenduseta libiseb käest ning kaob. Mis sealjuures esteetiliselt aset leiab, sellele ei anna seetõttu mitte endasse sulgunud subjektivism, vaid paratamatus aluse tuua muidu teisiti öeldamatu ja nähtamatu paistvusse, presenteerida seda.

Seda esteetilise vahendamise paratamatust on imekspandava järjepidevusega uue teaduse tekkimise ja sellele omase looduse objektiveerimisega ühendusse viidud ning sellest lähtudes põhjendatud. Baumgarten, kelle teosega *Ästhetica* (1750) aistingutele rajatud, seda süsteemsuse ranges vormis, kaunite kunstide filosoofia alles astub ajalukku, jääb küll selle juurde, et kaunid kunstid on allutatud ratsionaalsele teadusekäsitusele. Samaaegselt aga tunnistab ta neid kui “inimliku tunnetuse kaalukat osa”, millest filosoof kui inimene inimeste seas ei tohiks võõrduda⁴⁷. Kunstil on oma tõde, tõde meelelise tajumise ja tunnetamise elemendis — seega “esteetiline tõde” (*veritas aesthetica*)⁴⁸. Baumgarten põhjendab nii selle tõe õigusi kui ka paratamatust; loogiline ja metafüüsiline tõde (*veritas logica*) on küll väljaspool esteetilisest tasandist ligipääsetav vaid mõistusele, siiski hõlmab ta ühtlasi “abstraktsiooni” kõigest silmaga tajutavast nii, nagu marmorkuul nõuab tema vormi vabaks andva kivi eemaldamist⁴⁹. Mis ei mahu loogilise tõde ratsionaalsesse mõistesse, seda tunnetavad kaunid kunstid ning ühendavad selle “esteetiliseks tõeks”. Baumgarteni arvates seega täiendavad esteetiline kunst ja loogiline teadus teineteist. Selle tähendust selgitab üks vähem tähelepanu pälvinud peatükk *Esteetikast*: seal on juttu loodusest, kus elab karjus koos oma kaaslastega. Juba Descartes eristas meelelise kaemuse “väikest päikest” astronoomia “suurest päikesest”. Baumgarten võtab selle üle seletamaks esteetilise tõde funktsiooni: päikese teekond aasta vältel läbi tähtkujude, mida karjus näeb silme ees, vesteldes oma kaaslaste ja armastatuga, ei esine mõistetes, milles

vaatlevad seda astronoom, füüsik või matemaatik⁵¹. Kus kogu loodust, mis kuulub taeva ja maana meie eksistentsi juurde, ei saa enam teaduslikes mõistetes väljendada, seal toob tajuv meel esteetiliselt ja poeetiliselt esile pildi ja sõna, milles ta saab end oma kuuluvuses meie eksistentsi esitada ja panna kehtima oma tõe. Sellele andis Kant suure, oma olemuses selginud filosoofilise mõtte vormi. Pärast seda kui teadus loodusest sai hoo sisse, hakates piirduma loodusnähtuste "veerimisega" ainult võimaliku kogemuse valdkonnas, võtab esteetiline kujutlusvõime enda hooleks hoida see loodus tema "totaalsuses" ja "ülemeelelise idee esitusena", mida me pole enam suutelised tunnetama "maailmade mõistes", esteetiliselt vaates tähistaevale, "lihtsalt nii, nagu teda näha on," või ookeanile "ainuüksi selle järgi, mis väljast paistab," südamel [Gemüt] jaoks kohalolevana⁵².

Kus "lahkav teadus" on haaranud enda kätte võimu, seal juhatavad Caruse jaoks samas tähenduses nagu Kantil kõiges kohalolev loodus ja "igavesti kestev maailmaloomine" esteetilisele tundmusele ning "kunstigeeniuse vabale pro- ja reproduktsioonile⁵³": "...justkui oleks lõputa looduse rikkus kirjutatud keeles, mida inimene suudab õppida vaid siis, kui ta tänu mõne "sugulasvaimu eeltöölle ühe osa neist sõnadest tema emakeelde tõlgituna kätte saab"⁵⁴.

Nii põhjendatakse esteetiliselt vahendatud tõe paratamatust suhtega "koperniklikku", loodusteaduse "objektiivsesse" loodusesse, mis on väljunud eksistentsi ja selle kaemuse seosest. See, mis peab jääb ütlemlata teaduses, on "kogu looduse" kohalolu taeva ja maana, mis kuuluvad maapealse elu juurde tema meeleliselt vaadeldava loodusmaailmana. Seetõttu nimetas Carus maastikku "maapealset elu kujutavaks kunstiks⁵⁵". Maastik on kogu loodus, kuivõrd ta ptolemaiosliku maailmana kuulub inimeksistentsi juurde. Maastik vajab esteetilist väljendust ja pilti seal, kus "koperniklik" loodus seda ei hõlma ning endast välja poole jätab. Kus inimeksistentsi taevast ja maad enam teaduses filosoofia tähenduses, nii nagu see vanas maailmas oli, enam ei tunta ega sellest räägita, seal võtavad luule ja kunst enda hooleks nende esteetilise vahendamise maastikuna.

III

Esteetilise maailma hõlmamatu rikkuse ja mitmekesisuse juures oleme peaaegu vältimatult harjunud kunsti ja luulet käsitama omaette, kõigest muust lahus. Kui aga küsitakse, mida see tähendab, et uusaja maailma kuulub loodus maastikuna ning et luule ja kunst kordavad teaduses iseendast juba käsitatud loodust esteetiliselt, siis oleme sunnitud esteetilise isoleerimisest loobuma ning hoomama loodust kui maastikku, lähtudes tema vahekorrast ühiskonnaga ja teaduse kaudu ühiskonda vahendatud "objektiivse" loodusega.

On mälestusväärne, et Schiller tegi seda prantsuse revolutsiooni tormilisel perioodil 1795 luuleteoses "Jalutuskäik" — Rousseau, "promeneur solitaire'i" [üksildase uitaja] auks⁵⁶. Üldistatult kohtuvad selles kõik looduse kui maastiku jaoks määravad elemendid: rändur, kes läheb välja ning "pääsenuna lõpuks toast kui vanglast ja ahistavate vestluste käest", põgeneb looduse rüppe, mis avaneb "lahkelt vastuvõtjale" "vaikse sinilaotuse", "ruskete nõlvade", "haljaste metsade" kujul. Mäge mainitakse kui esmast ja ikka jälle korduvat maastiku kehastust; mäe tipust on maailm ränduri pilgule valla: "maailm" "lõpmatu" kui "eeter" ja "silмага mõõtmatu". Lõpuks öeldakse, et rändur — maastiku subjekt — on võõrdunud "väljade õnnelikust hõimust" ja "naabruses laiuvast loodusest". Loodusest saab alles väljamineja jaoks maastik, mis kuulub "kiviseemnest tärpanud tornitseva" linna juurde.

Esiialgu võib jääda mulje, nagu näeks Schiller silme ees vaid linna ja maa teineteisest lahutamist ning ühtlasi maastikku kui maaelu idüllilist, esteetilist kirkastust. Siiski selgub hiljem, et see pole nii. Maaelu nimelt seisab "ahtaks" nimetatud "seaduste" all, ent linna ülistab Schiller kui paika, milles "vastakate vägede omavahelises võitluses" kasvab vabadus üle "liiduks", milles vaimust ja tundest elustatud "inimhing on inimhingele külg külje kõrvale astunud". Schiller väljendab ühtlasi seda, et linnaga määratud inimese vabaduse vältimatuks ja paratamatuks tingimuseks on ümbritseva maainimeste eksistentsi juurde käiva looduse muutumine kasutatavaks looduseks kui inimese võimu objektiks. Kus asub linn, seal "lööb õitsele käsitöö, mis saab jõu rikkuserõõmust"; "tühve on tuulena lennanud kirves", "kaljust lööb kivipank, mida tiivustab hoob, end valla", "kaevur on tuukrina all mäestügavikkudes töö". Linna kui inimliku vabaduse koha juurde kuuluvad vasara alla "raud", "värten", "läbi lõngade tõttav süstik",

“reididel loots“, “laevad“, “siitmaa töövilja” väljavedu, “kauguse annid“, “turuplats veidrate murrete kaoses“, “kaupmehel kuhjades maa viljad”. Järgnevalt räägitakse sellest, et ametis, töös ja “rõõmsates kunstides” eeldab linn “targa” olemasolu, kelle “vaim käib loomise radu”, “vaagides ainete jõudu, magneetide vaenu ja vihkamist, jälgides valgusekiirt, häält õhuvoos”, et “juhuslikkuse veidras ringis” otsida “seadust toeks” ning selle äratundmises teha loodusest inimese objekt. Schilleri jaoks kaasneb vabadusega selle tingimuseks olevais teaduses ja tööhooles inimese konflikt teda algselt ümbritsenud loodusega. “Pühast” loodusest saab “kaotatud” loodus. Vabadus nõuab looduse objektiivset esemestamist; loomuldasa jääb vabaduse jaoks maapealse elu loodus väljapoole teda ennast: kus vabadus linnas säilitab eksistentsi, seal pagendatakse “metsade faunid”; inimeselt röövitakse looduse vaatepilt; “visad tähed kustuvad”⁵⁸. Sellest hoolimata ülistab luuletus linna: ümbritseva looduse kadumises ja visade tähtede kustumises on linn teinud inimesest vaba inimese; linnaga “näeb hämmastuv silm siis, kuis kaovad uduloorid / ning öö virvendus peab taanduma valguse eest / Kütkeist lööb inimvaim end valla / Mis õndsus!” [A. Kaalepi tõlge mugandatud kujul].

Looduse esemestamist objektiks ja seega inimese lahutamist teda algselt ümbritsenud loodusest ei pea Schiller seetõttu algupärase õndsuse eksistentsi mandumiseks ega kadumiseks. Ümbritseva looduse kadumine on pigem vabaduse tingimuseks. Umbes samal ajal ilmunud teoses *Briefe zur ästhetischen Erziehung* (1793/94) on kirjas: “Niikaua kui inimene oma esimeses füüsilises seisundis meeltemaailma üksnes passiivselt vastu võtab, on ta sellega veel täiesti üks”. Kuid vabaduse juurde kuulub sellest üks-olemisest väljaastumine, vabadus tähendab, et inimene pole enam “looduse ori”, et ta on teinud loodusest kui seadusandjast ja subjektist objekti: “Looduse orjast saab inimene [---] looduse seadusandja. Mis talle objektiks on, ei oma tema üle mingit võimu; sest selleks, et olla objekt, peab see tema võimu kogema”⁵⁹ [Ü. Torpatsi tõlge].

Nii saab inimese jaoks tegelikuks vabadus vabadusena koos linna, teaduse ja modernse ühiskonna tööga, sest inimene vabastab end lõplikult looduse võimusest ning teeb ta oma kasutuse ja võimu objektiks. Seepärast pole Schilleri meelet võimalik tagasi pöörduda algupärase kokkukuuluvuse juurde loodusega. Sellest emantsipeerumine on tingimus, mis on paratamatult seotud vabadusega.⁶⁰

Alles lähtudes sellest, et vabadus ja objektiivne looduse esemestamine on Schilleri jaoks teineteisega lahutamatu seotud, on võimalik mõista maastikutõlgendust Schilleri luuletuses. Kus ühiskonna ja selle "objektiivse" looduse eristumine "ümbritsevast" loodusest on vabaduse tingimuseks, seal on looduse kui maastiku esteetilisel tagasitoomisel ja presenteerimisel positiivne funktsioon — jätta inimese side ümbritseva loodusega lahtiseks ning anda sellele keel ja nähtavus; ühiskonna objektimaailmas peab see side ilma esteetilise vahendamiseta vältimatult jääma väljenduseeta. Nii kuulub maastik ajalooliselt ja sisuliselt ptolemaiosliku maapealse elu nähtava loodusena modernse ühiskonna lõhestumisstruktuuri. Sellel vaimu suurel sammul, mille käigus esteetiline meel võtab enda peale "teooria" ülesande, hoida esteetilise meeleta paratamatult käest libisev "loodustervik" maastikuna kohalolus, pole mingit pistmist pelga mängu, illusoorse pagemise ega (surmava) unistusega tagasipöördumisest läte kui veel mingi õnnsa maailma juurde. Maastikuna on loodus see kohalolev. Schiller käsitleb esteetilist kunsti organina, mida vaim arendab ühiskonnas, et anda inimesele tagasi ning tasa teha see, mida ühiskond peab välja lülitama talle paratamatus maailma esemestamises oma objektiks. Inimese/maapealse elu juurde kuuluvast loodusest taeva ja maa näol saab maastiku kujul selle vabaduse sisu, mille olemasolu tingimuseks on ühiskonna ja selle võimu poolt oma objektiks muudetud ja allutatud loodus.

Looduse nautimine ja esteetiline pöördumine tema poole eeldavad niisiis vabadust ning ühiskonna võimu looduse üle. Kus loodusest saab jõud, mis purustab oma ahelad ning kisub kaitsetuks muutunud inimese endaga kaasa, seal valitseb õuduses pime hirm. Vabadus on eksistents ohjatud looduse kohal. Seetõttu on looduse kui maastiku olemasolu võimalikkuse tingimuseks vabadus modernses ühiskonnas.⁶¹ Hegel ütles selle kohta, et seoses modernse maailma ja tema vabaduse kujunemisega võib eelkõige kaunist kunstist saada "tõeline kunst"; ta jätab endaga meile sfääri, milles ta "põgusa mänguna" asub vaid selle teenistusse, et "meie ümbruskonna kaunistamise, elutingimuste välisele küljele meeldivuse omistamise ja ilustamise abil tuua esile teised objektid". Kaunis kunst tõuseb vabas iseseisvuses tõeks. Ta pälvib oma "ülisma ülesande" alles siis, kui astub "religiooni ja filosoofiaga ühisesse ringi", et seeläbi väljendada esteetiliselt "jumalikkust ja inimese kõige sügavamaid huvisid ja vaimu kõige ulatuslikumaid tõesid"⁶².

Käesoleval ajal oleme pidevalt sellise filosoofia surve all, mis mõistab hukka modernse tsivilisatsiooni kui "maa totaalse äratarvitamise" ning "inimese ebainimlikustamise". Ühtlasi avaldab meile survet selline sotsioloogia, mis käsitab tsivilisatsiooni kui üksnes nende ratsionaalsete institutsioonide kunstlikku tegelikkust, kus inimene on mõistetud üha enam võõrduma oma olemisest ning maailmast, kuhu ta oma ajalooliselt päritolult kuulub.

Varasemaga võrreldes on ühiskonna objektiivse looduse ajaloolisel kokkukuuluvusel looduse kui esteetiliselt vahendatud maastikuga üldine tähendus. Sellest kokkukuuluvusest ilmneb, et seesama ühiskond ja tsivilisatsioon, mis annab inimesele looduse esemestamises vabaduse, ajendab ühtlasi vaimu arendama vahendeid, mis hoiavad alal inimeksistentsi rikkust, millele ühiskond ilma nende vahenditeta ei leia tegelikkust ega väljendust.

Nii ei saa me ei ühe ega teise kasuks otsustada. Kus ahistatud inimene on kaotamas usaldust praeguse tegelikkuse vastu ning otsimas tuge ideoloogiaist ja maailmavaateist, mis ei rajane tegelikkusel, seal on filosoofia ülesandeks mõista väliselt vastandlike jõudude ühtsust ning sellest lähtudes ka meie maailma kätketud mõistust. Nii paneb filosoofia arukalt maksma selle, mis on tugevam ja rikkam igasugustest ebamäärastest arvamustest ja ettekujutustest.

MÄRKUSED

¹ "Kiri Francesco Dionigile Borgo San Sepolcrost" (*Familiarum Rerum Libri IV*, 1 Ed. Naz. d. op. di Fr. Petrarca X (Le Familiari) Toim. Vitt. Rossi, kd I, Firenze 1933), lk 153–161. (Ka: *Petrarca: Dichtungen, Briefe, Schriften*. Toim. F. P. Eppelsheimer, 1956, lk 80jj.)

Kodulinnast väljaetuna asub Petrarca isa pärast pikka rändurielu elama Avignoni. Petrarca veedab lapseõlve koos ema ja õpetaja da Prato lähedalasuvas Carpentrase linnas ning pöördub pärast õpinguid Montpellier' ülikoolis tagasi Avignoni. Biograafiast vt H. W. Eppelsheimer, *Petrarca*. Frankfurt 1934, 1; U. Bosco F. P. Bari, 1961, lk 273jj; vt "Kiri Francesco Dionigile...", lk 153, 1: *Altissimum regionis huius montem, quem non immerito Ventosum vocant, hodierno die ascen-*

di [---] ab infantia enim his in locis [---] versatus sum; mons autem hic late undique conspectus fere semper in oculis est.

² Vt J. Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*. (Gesamtausgabe. Toim. W. Kaegi, kd 5), lk 211jj.

Juba A. von Humboldt osutab Petrarca vaimustusele Mont Ventoux'st, vt *Kosmos*, II, A. I, lk 84, 47. Vt ka A. Mühlhauser, *Die Landschaftsschilderung in Briefen der italienischen Frührenaissance* (Abhandlung zu mittlerer und neuerer Geschichte, kd 56, Berlin, 1914), lk 3jj; Kenneth Clark, *Landscape into Art* (1949) 1961, lk 23j.

³ "Kiri Francesco Dionigile...", lk 160, 35: hospitulum rusticum; lk 153, 1: sola videndi insignemloci altitudinem cupiditate ductus.

⁴ Samas, lk 153, 2: apud Livium forte ille michi locus occurrerat, ubi Philippus Macedonum rex — is qui populo Romano bellum gessit — Henum montem thessalicum conscendit, e cuius vertice duo maria videri: Adriaticum et Euxinum fame crediderat. Vt Livius XL, 21. seq.

Polybiose teatel olevat Philipp V aastal 181 eKr võtnud ette ekspeditsiooni kavatsusega "saada strateegiline ülevaade Pontosest Aadria mereni". Haemuse mäe kohta vt Oberkummer — *Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie*, poolkd. 14, lk 2221–2226.

Petrarca käsitab Philippo tegu otseselt oma kavatsuse tähenduses: sealjuures ilmneb, et "kindlakstegemisel" on tema eneserefleksioonis kõrvaline koht: Kui tema jaoks oleks "montis illius experientia" niisama kerge kui Mont Ventoux' puhul, ei hoiaks ta kauem teadmatuses seda, kas selline vaade on tõepoolest ka võimalik (Livius peab seda võimatuks).

⁵ Samas, lk 153, 1: multis iter hoc annis in animo fuerat.

⁶ Samas, lk 153, 3: excusabile visum est in juvene privato quod in rege sene non carpitur.

⁷ Samas, lk 154, 7.

⁸ Samas, lk 155, 9–lk 156, 15: a corporeis ad incorporea volucris cogitatione transiliens [---] equidem vita, quam beatam dicimus, celso loco sita est [---] arcta, ut aiunt, ad illam ducit via (vt Mt 7, 14) [---] quod corporis motus in aperto sunt, animorum vero invisibles et occulti [---] in summo finis est omnium et viae terminus, ad quem peregrinatio nostra disponitur [---] quod totiens hodie in ascensu montis huius expertus es, id scito et tibi accidere et multis accendentibus ad beatam vitam. [Ritteri originaaltekstis on tsitaadi lõpp järgmine: "in der Erhebung zum seligen Leben".]

⁹ Samas, lk 157, 17.

¹⁰ Samas, lk 158, 26: Confessionum Augustini librum quem habeo semper in manibus.

¹¹ "Et eunt homines mirari alta montium et ingentes fluctus maris et latissimos lapsus fluminum et Oceani ambitum et gyros siderum et relinquunt se ipsos nec mirantur..." *Confessiones*, X, 8, 15.

Need Augustinuse laused on seotud tema õpetusega *memoria*'st. Mina ja selle meenutav mälu olevat "välise" loodusega võrreldes midagi suuremat, kuivõrd mägi, meri, vool ja taevakeha, mida ma näen, ning ookean, millest ma tean vaid kuulu järgi (*credidi*), võivad mälusiseselt sama hiiglaslikus ulatuses olla ilma meelelise vahendusest olemas; nii nagu ma neid võin väljas näha. Nendel lausetel pole seega Augustinuse puhul midagi pistmist looduse nautimise ega selle vaatlemisega, vaid nad sätestavad kehatu maailma ontoloogilise eelise kehaliselt ja meeleliselt vahendatud välismaailma suhtes. Petrarca seevastu loeb seda kohta üksnes oma ettevõtmist silmas pidades: tõlgendab mäkketõusu kui hinge tõusmist õndsas elu tippu. *Pihtimused* muudavad selle küsitavaks. Looduse kui maastiku poole pöördumist ei saa teisendada mina sisemiseks liikumiseks ning seda ei saa käsitada kui ülendumise vormi, milles hing tõuseb seesmiselt kehalisest maailmast kehatusse, Jumala poole.

¹² "Kiri Francesco Dionigile...", lk 159, 28: jampridem ab ipsis gentium philosophis discere debuissent nihil praeter animum esse mirabile.

¹³ Samas, lk 160, 33.

¹⁴ Selle ja mõiste "teooria" kohta (θεωρία, ἐπιστήμη θεωρητική) vt J. Ritter, *Die Lehre vom Ursprung und Sinn der Theorie bei Aristoteles* (Arb. gem. für Forschung Schriftenreihe Geisteswiss), kd I, lk 32jj. Seal ka näited järgmise kohta.

¹⁵ Nt Aristoteles, *Metaphysica*, I, 3983 b 8–17.

¹⁶ Nt *Metaphysica*, 1026 a 19.

¹⁷ Cicero, *Tusculanae disputationes*, V, 8j.

¹⁸ *Nomon*, II 44 p. 279 M.

¹⁹ *Tractatus de Jesu*, 29, III 867 C: Invenitur [---] contemplator non in quolibet loco, sed in templo.

²⁰ *Enarratio in Psalmum*, 148, 15: *omnium pulchritudo quodam modo vox eorum est confidentium Deum* [igasugune ilu on mingil viisil nende hääl, kes tunnistavad Jumalat]. Vt Ep. 138, 5: *universi saeculi pulchritudo [---] velut magnum carmen cuiusdam ineffabilis modulatrix* [kogu maailma aja ilu [---] on justkui mingi kirjeldamatu muusiku vägev laul]. *Confessiones*, V, I; X, 6 XI, 4.

²¹ Aristoteles, *Metaphysica*, I, 2,982 b 24. seq.: δι' οὐδεμίαν αὐτὴν ζητοῦμεν χρεῖαν ἑτέραν [---] οὕτω καὶ αὕτη μόνη ἐλευθέρα οὕσα τῶν ἐπιστημῶν [me ei otsi teda mingil muul vajadusel [---], nii nagu ta teadustest on ainsana vaba]. Vt *De Mundo*, I, 391 a 1. seq.: θεῖόν τι [---] φιλοσοφία ἔδοξεν εἶναι [---] μόνη διαραμμένη πρὸς τὴν τῶν ὄλων θέαν [filosoofia näib olevat midagi jumalikku, mis ainsana on tõusnud terviku vaatlemiseni].

²² *De Doctrina Christiana*, I, 4: põhimõtteliselt kehtib: utendum est hoc mundo, non fruendum [seda maailma tuleb tarvitada, mitte naudida]. Vt *De Diversis Quaestionibus ad Simplicianum*, LXXXIII, 30; *De Civitate Dei*, XI, 25.

²³ “Sola videndi cupiditate ductus” Petrarca puhul (153, 1) vastab otseselt “armastusele, mil puudub igasugune seos tarvitusega” (ἡ τῶν αἰσθήσεων ἀγάπησις [---], χωρὶς τῆς χρείας), millega Aristoteles (*Metaphysica*, I, 1980 a 22) põhjendab teooria kuuluvust inimeksistentsi juurde.

²⁴ K. Clark, samas, lk 23.

²⁵ Et loodus kui maastik ei lange ühte ruraalse eksistentsi loodusega, leiab maastiku ja selle tõlgendamise ajaloos sageli kinnitust. Näiteks ühes vestluses P. Cézanne'i ja J. Gasquet' vahel (J. Gasquet, *Cézanne*, Paris 1926 lk 145): “Maainimeste juures olen mõnikord kahelnud, kas nad teavad, mis on maastik, mis on puu [---] Talupoeg, kes turul kartuleid müüb, pole eales näinud Saint Victoire'i [---] Nad teavad, mis on maha külvatud siin-seal tee ääres, missugune on homme ilm, kas Saint Victoire'il on oma kaabu või mitte [---], aga et puud on rohelist ja et see roheline on puu, et see pinnas on punane ja et need punased veerkivid on künkad, mulle tõepoolset näib, et enamik neist seda väljaspool oma teadvustamata kasutunnet ei tea”.

M. J. Friedländer (*Essays über Landschaftsmalerei*. Den Haag, 1947, lk 12) viitab analoogilises mõttes sellele, et “inimsugu oli juba ammu eemaldunud ajajärgust, mil ta eranditult ainult karjakasvatusest, jahindusest ja talundusest elatus, kui tema pilk maale ja taevale äratas tundeliigutusi hinges ja vajaduse neid piltlikult jäädvustada”, sealjuures talupoeg tunneb oma maad, mida ta harib, maastik aga “puudutab teda vaid vaevu”. “Nautivat vaatamist” ei saa esineda seal, kus “valitsevad vajadus ja tarbimine”.

²⁶ Hesiodos, *Theogonie*, I seq.; 22. seq.; 30. seq.

²⁷ Lähtudes tegevast ruraalsest eksistentsist, seadis Heidegger selle juurde käiva (esteetika-eelse ja teooria-eelse) loodusliku oleva antuse kui käepärasuse [Zuhandenheit] vastu igasuguse antuse kui sellise redut-

seerimisele pertseptsiooniks. Vt *Sein und Zeit* (Halle, 1927, §15). J. Trier väidab samal moel, et loomulikud nimed pärinevad tegevusseotusest [Werkgebundenheit]: "Selle maailma paljud looduslikud asjad on saanud oma nime inimese vajaduste, tarviduste, soovide ja kasutuse järgi. Nad esinevad oma asetuses ja neelatuses tarviduse- ja tegevusmaailma [Not- und Werkwelt]. Vaimuldasa on nad inimtegevusruumi käsitletavad [gehandhabte] osised. Võtab palju aega, kuni nad sellest vabaks pääsevad. Ja kui nad ka sellest välja on saanud, kannavad nad oma nimetuses etümoloogiliselt läbinähtavalt oma vana tegevusseotuse jälgi. Uuemad etümoloogilised uurimused lähtuvad põhimõttest mitte kujutada sõnaandvat inimest sellena, kes asju vaatleb, vaid kui seda, kes nendega tegutsedes, lootes ja hoolides ümber käib. (*Versuch über Flussnamen.* (Arb. gem. f. Forschung Geisteswiss.), kd 15, Köln: Opladen, 1960, lk 6j.) Arusaam, et antu on kõigepealt asetatud töömaailmaga [Werkwelt] seotud loodusesse, alles teeb võimalikuks ja mõttekaks küsimuse, mis on praktikaväliselt vahendatud ja seega "vabale" teoreetilisele ja esteetilisele looduse poole pöördumisele aluseks ning mis loodust kui vaimu fenomeni kujundab.

²⁸ *Neun Briefe über Landschaftsmalerei geschrieben in den Jahren 1815–1824.* Dresden, i. a, lk 36, 48, 50, 24, 44.

Loodust, mis "kui selline on paratamatult ja tingimatult ilus", tunnistatakse ilusaks "seda enam [---] mida rohkem ilmutab end tema olemuse jumalikkus" (52). Nagu "taevas", nii on ka "õhk" (πνεῦμα), "eeter", "valgus" (vt H. Blumenberg, "Licht als Metapher." — *Stud. Gen.*, 10, 1957, lk 432jj) samamoodi nagu Caruse poolt ülevõetud, spekulatiivse ja teoloogilise päritoluga filosoofilised mõisted, ka sellisel juhul kui kunstiajaloo nende all põhiliselt vaid nähtavuse ja kujutamise elemente mõeldakse. Sellest päritolust elab nende esteetiline tähendus. Nii seab maastiku esilekerkimine meid küsimuse ette, mida see tähendab, et algselt üksnes teooria poolt vahendatu nõuab nüüdsest esteetilist presenteerimist.

Ka väikeste tavaliste ja tähtsusetute asjade esteetiline tähelepanek (vaikelu) võib toituda seosest metafüüsilise taevaga. Vaadakesem vaid värsse, mis Goethe koos oma joonistustega Merckile annab:

Et armastaksid sa ka tuhvlit / ja iga viimast krimpsus kartuhvlit, / et sul igas asjas saaks nähtavaks / ta valu, ta rõõm, ta rahu, ta jaks / ja et tunneksid, kuis Jumalal / ilm üks on suure taeva all.

Ladendorf ("Geographie, Kartographie und neuere Kunst." — *Wallraf-Richartz-Jahrbuch*, 24, 1962, lk 384) juhib tähelepanu torni tähendusele, millel olevat "üks universaalajalooline kiht, üks kvaliteet rohkem", kui talle üldiselt omistatakse. Torn olevat "suur" nagu piiri-

kivi mitte ainult sedavõrd, kui kaugemale teda näha on, vaid ka kui kaugemale on võimalik temalt näha ja valitseda. Ka torn kui vaatamispaik kuulub vähemalt kaudselt metafüüsilise traditsiooni. "Spekulatsioon" ei tulene sõnast *speculum* (peegel), vaid *speculatio*: kindlakstegemine, väljauurimine ja *speculator*: vaatleja, luuraja, piilur (vrd Spiegelturm — Münsteris veel praegugi tänavanimena). Seetõttu saab Nicolaus Cusanus *docta ignorantia*'le iseloomulikku *cognitio speculativa*'t kui tornivahitunnetust selgelt eristada diskursiivsest tunnetusest, kus inimene ajab jahikoera kombel jälgi üle põllu, mida ta spekulatiivse kõrgest tornist näeb korraga ja ühtlasi tervikuna: ...*attenderem doctam ignorantiam sic aliquem ad visum elevare quasi alta turris. Videt enim ibi constitutus id quod discursu vario vestigialiter quaeritur per in agro vagantem...* [pingutasin, et õpetatud teadmatust millegi nägemiseks ehitada nii kõrgeks kui kõrge torni. Seal asudes näeb ta seda, mida maa peal eksleja mööda eri radu joostes jälgipidi otsib] (*De docta ignorantia*. Toim. Klibansky, 1932, lk 16, I seq.), *vt uti venaticus canis utitur in vestigiis [---] discursu sibi indito* [nagu jahikoer vajab jälgi [---] kuna ringijooksmine on talle loomupärane omadus] (samas, lk 14, 25. seq.).

Aastal 1895 kirjutab Fritz Overbeck Worpsswede taeva kohta: "Mis abi oleks meil õlgkatuses majadest, kasesaludest ja turbakanalitest, kui meil poleks seda taevast, mis õilistab kõike, isegi kõige tühisemat, ja mis annab kõigele sõnulseletamatu võlu" (vt *Stud. Gen.*, 3, 1950, lk 206). Metafüüsilise traditsiooni kestev mõjuvõim esteetika vallas ja selle traditsiooni mõistete ümberpanek esteetiliselt vahendatud tege-likkusesse kätkevad liikumist, milles sellest, mis esteetiliselt vahendab metafüüsika ja teoloogia kohalolu, võib saada dialektilises muutuses oma äraoleku nähtavus. Baudelaire räägib luuletuses "Maastik" taevaist, mis panevad unistama igavikust: "Kesk torne viibiksin seal just kui astroloog [---] Jälgiksin siis [---] ülal taevavõlv — suur, igavikulik" (kogust *Kurja lilled*, A. Sanga tõlge). Luuletuses "Parandamatu" küsitakse: "Kas võib valgustada kõntsast ja musta värvi taevast?" Siia lisandub: "Parandamatu [---] ründab nagu sipelgas ehituse alusmüüri".

²⁹ *Kritik der praktischen Vernunft* (WW Akademie V), lk 161. *Otsustusvõime kriitikas* pöörduv Kant taeva ja kõlblusseaduse vahekorra juurde tagasi. See vahekord sisaldab südamesse [Gemüt] kätkevad moraalse häälestuse "sarnasust" looduse ülevuse tundega ning seega esteetiliselt vahendust (vt samas, lk 266 jj). Seal kus "idee", "ülemeeleline", "absoluutne totaalsus" pole enam filosoofilise teooria ratsionaalsele mõistmisele ligipääsetav ja kus me, olles piiranud teaduslikku mõistmist võimaliku kogemusega, ei saa seda "määratleda ja tunnetada", vaid ainult veel mõelda, on selle presenteerimise üle võtnud esteetiline tunne. See-

tõttu saab ka loodus kui "selle kujutamine" ja maailm kui maailmakord oma suhtes kõlblusseadusega olla vaid ainult "vaates tähistaevale" kui esteetiliselt ülevale kohal. Kanti esteetiline teooria on seega pöördelises tähenduses kinnituseks selle kohta, et loodus kui maastik pärineb filosoofilise teooria traditsioonist. Ühes Kantiga jõuab maastiku ajalugu järku, kus looduse "ülemeelelise" kujutamine on mõistusemõistele kättesaamatu; looduse "kontemplatsioon" on seetõttu transformeerunud esteetilisese vaatlemiseks. Üleminekut spekulatiivselt esteetilisele maailmakäsitusele on O. Marquard selle põhimõttelises tähenduses uurinud. Vt "Kant und die Wende zur Ästhetik." — *Zeitschrift für philosophische Forschung* 16, 1962, lk 243jj, 363jj.

³⁰ *Briefe*, Saksa väljaanne, toim. M. Mauthner, Berlin, i. a, lk 53.

³¹ On märkimisväärne, et J. Burckhardt ei pööra sellele äpardumisele oma kirjelduses erilist tähelepanu. Seetõttu on kahe silma vahele jäänud pidevuse ja katkemise kahekordsus esteetilise maastiku ja looduse filosoofilise teooria seoses, kuigi see on selle avastamise seisukohalt alates Petrarcast otsustava tähtsusega.

³² Platon, *Politeia*, VII, 523 a seq.; *Theaitetos*, 155 d; Plotinos, *Enneades*, I, 3., 2., 3. seq. (Bréhier' paginatsioon): χωρίς δὲ ὧν ἀδυνατεῖ καταμαθεῖν, πληττόμενος δὲ ὑπὸ τῶν ἐν ὄψει καλῶν [ilma olles ei suuda mõista, rabatuna silma ees olevast ilust].

³³ Uusplatonismis ja Augustinusel omandab see vormi, milles vaim loobub kõigest meeleliselt tajutavast ning tõuseb vaimu kui nähtamatu juurde. Vt Plotinos, *Enneades*, I, 3., 2., 12. seq.: ἀναβαίνειν ἐπὶ νοῦν, ἐπὶ τὸ ὄν [tõusta intellekti juurde, oleva juurde]; V, 9., 3., 25. seq.: ἀναβήσεται ἐπὶ νοῦν ποιητὴν ὄντως καὶ δημιουργόν [intellekti juurde tõuseb tõesti nii luuletaja kui käsitöölaine].

Augustinusel kõlab see seoses Rooma 1, 20: invisibilia Dei per ea quae facta sunt intellecta conspicere [näha Jumala nähtamatust nende [asjade] kaudu, mis on tehtud nähtavaks]. *De Doctrina Christiana* I, 4 selgitab seda: hoc est, ut de corporalibus temporalibusque rebus aeterna et spiritualia capiamus [on nii, et taipame ihulikest ja ajalikest asjadest igavesi ja hingelisi].

³⁴ *Über naive und sentimentalische Dichtung* (WW Sack. Ausg., kd 12), lk 179. Vt ka A. von Humboldt, *Kosmos*, II, lk 6j.

³⁵ Seoses *uti* ja *frui* eristamisega ning võrreldes inimese "palverändlust" reisiga "õndsas elu kodumaale" mõistab Augustinus hukka ka rõõmu *amoenitates itineris*'est [teekonna meeldivusest] kui ahvatlemise "mootatud" magususega ja kui võõrdumise kodumaast, *cuius suavitates*

facient beatos [mille meeldivus õnnestab]. Vt *De Doctrina Christiana*, I, 4.

³⁶ T. S. Eliot. *The Dry Salvages*, lk 3jj.

³⁷ G. Simmel ("Philosophie der Landschaft." — *Brücke und Tür*. Stuttgart, 1957, lk 141jj) lähtub samuti sellest, et maastik "luuakse" alles mingis iseäralikus vaimses protsessis" (141), mille käigus meie teadvus sätestab elementidest üle minnes "uue terviku, ühtsuse", mis pole seotud nende "erilise tähendusega". Nii on maastikule iseloomulik see, et individuaalselt temaga piiratud "väljalõiget" loodusest vaadeldakse "omakorda kui tervikut", teda seega "piiride" kaudu määratledes. Koos maastikuga saab vastavalt igast terviku osast "iseseisev tervik" (143). See individuaalsus pole tegelikult määrav mitte üksnes maastikupildi jaoks, vaid ka maastike jaoks, mis parajasti on võetud ühiskonna elumaailma. Petrarca maastik on Mont Ventoux, Rousseaul Bieli järv, Cézanne'il Saint Victoire jne; maastiku ajalugu on liikumine, milles üksteise järel avastatakse esteetiliselt maa teatud piirkondi ning antakse neile nähtavus, nii nagu kunstiajalugu räägib tüpoloogiliselt klassikalistest, ideaalseist, heroilistest, romantilistest maastikest. Nii võib kõiki tänapäeva maailma kuuluvaid maastikke, isegi veel nende ümberkujundamisel reisimaastikeks, ajalooliselt iseloomustada nende kaudu, kes need maastikud avastasid ja neile pildi abil vastavalt oma se välimuse andsid. Kehtivaks jääb maastike mitmekesisusest tulenev probleem, et maastikke luuakse uusajal kui seni tundmatu looduse presenteerimise vormi esteetilisuse elemendis. H. Lützel ("Vom Wesen der Landschaftsmalerei." — *Stud. Gen.*, 5, 1950, lk 211) rõhutab, et "inimese kunstiline kohtumine loodusega" on tegelikult kõike muud kui "loomulik", ja et "meie sisemine lähedus maastikumaauga" lausa varjab meie eest "tema olemusliku problemaatika". Ajalooliselt ja sisuliselt seisneb see problemaatika selles, et praktilisse ja vaimselt "teooria" kaudu määratletud inimese vahetunde loodusega murrab sisse looduse presenteerimine "väljalõikena loodusest" maastiku individuaalse isikupära kujul. Seda ei pruugi mõista mitte iga maastiku individuaalsusest lähtudes, vaid aluselt, mis nõuab vaimult esteetilise kategooria kujundamist ning ootab kujutavalt kunstilt ja luulelt "kogu looduse" presenteerimise toomise funktsiooni. Seda ei tundnud ei keskaeg ega vana maailm. Rõhutades maastiku individuaalsust, näib Simmel selle funktsiooni esialgu kõrvale jätvat: maastik olevat määratletav "piiridega", mida "pole selle all ühes teises kihis elava jumalikkuse, üksainususe, loodusterviku jaoks". Siiski ütleb ka Simmel, et maastiku juurde kuulub kogu loodus; iga antud maastiku "ümber uhab" loodus; hoolimata iseseisvumisest on ta "läbi põimunud tumedast teadmisesest sellest lõpma-

tust seosest". Nii "ehitatakse" kogu loodus ümber "maastikuna mõneks individuaalsuseks" (142), mis on kogu looduses maastiku tervikkikkust rajava "meeleolu" elemendis alati olemas (149j).

³⁸ Christian Cay Lorenz Hirschfeld (1765/1767); Ch. Aeby (1865) tsiteeritud Berner Oberlandi järgi, *Merian* 15, 7, 1962, lk 74j, 77j.

³⁹ A. von Humboldt, *Kosmos: Entwurf einer physischen Erdbeschreibung*, kd 2. Stuttgart, i. a. Järgneva kohta vt I, VIIIj, I, Xj, I, lk 5jj, II, 4jj, II, 67. Maastikku, mis asub tema jaoks konstitueerivas suhtes subjektiivsuse sisemusest lähtuva "looduse nautimisega, mis tekib ideedest" (I, 11; vt II, 47: "meeleliigutuste salapärase analoogia meeltemaailma nähtustega"), iseloomustab Humboldti jaoks ühtlasi selle "individuaalne karakter", näiteks "pilvede, mere, rannikute ühtesulamisest peituv [--] taimevormide ja nende rühmituste ilu" (I, 6) ning "looduse füsiognoomia", mis, sobides eranditult "igale ilmakaarele", määrab "lokaalse looduse karakteri tumedas tundes [--] piirkonna kogumulje" (II, 66). Geograafia jaoks on see oluline. Kui varasem geograafia jääb peaaegu täielikult sõltuvaks sellest Humboldti määratlusest ning lähtub nii maastiku füsiognoomilisest karakterist kui ka geograafia enda jaoks konstitutiivsest suhtest vaateleja ja tema asukohaga "füsiognoomilises maastikuvaatlemises" (samasesugusel seisukohal on ka Friedrich Ratzel, *Über Naturschilderung*, 1904), siis hiljem, teaduslikus geograafilises tähenduses, eraldatakse maastik "subjektiivse" ja "esteetilise" seosest ning tema füsiognoomiline mõiste asendatakse metoodiliselt ühe "võimalikult väärtusvaba loodusteadusliku definitsiooniga". "Geograafilise maastiku" all võib seega mõista üht "maapinna osa", "mis oma välise pildi ja nähtuste koosmõju ning seesmistest ja välimistest asendisuhetega moodustab kindla karakteriga ruumiüksuse, muutudes loomulikes geograafilistes piirides teistsuguse karakteriga maastikeks" (C. Trolli maastikumõiste ja selle arengu jaoks põhjanevas uurimuses: "Die geographische Landschaft und ihre Erforschung." (*Stud. Gen.* 3, 1950), lk 165. Niisama oluline on samas *Stud. Gen.* numbris ilmunud H. Lehmanni töö "Die Physiognomie der Landschaft", lk 182jj). See definitsioon tagab Trolli arvates võimalikult ühetähendusliku "geograafilise" või "loodusliku" maastiku eristamise "maadest", kuivõrd need on "poliitiliselt või halduslikult eraldatud, osalt ajaloolised territooriumid või kindlate rahvaste poolt asustatud alad" (samas, lk 165). See piiritlemine on vältimatu, kuna "Landschaft" selle sõna varasemas tähenduses, ilma seoseta esteetilise mõistega, tähistab kuni tänaseni esindusi maapäevadel, "Landstände", näiteks Westfalenis, Friisimaal ning Preisimaal olid selleks 18. sajandi keskpaiku tekkinud, paikkonniti eraldatud põllumajanduslikud, eelkõige mõisaomanikele kuuluvad laenuühistud.

Maastiku ja maa eristamine geograafias hõlmab ka seda, et geograafia maastikumõiste pärineb Humboldti vahendusel esteetilisest sfäärist ning kujuneb vastasseisus sellega.

H. Ladendorf (samas, lk 38) osutab kunsti ja kartograafia omavahelisele seosele, mis eksisteerivat juba ammustest aegadest. Välisele asjade seisule, et "kartograaf on identne kunstnikuga", vastab vaimselt kunsti ja geograafia vahekorra põhinevus "kosmoloogia kui ajalisel aegumatu maailmakäsituse" valdkonnal.

⁴⁰ Humboldt räägib (samas, lk 381) "kartusest, et vaba looduse nautimine mõtlema vaatlemise või teadusliku tunnetamise mõjul kaob".

⁴¹ Seda põhjendatakse Kanti vaimus (vt samas, I, 45): "Haarata kosmosenähtuste rohkust mõisteühitsuses ning teha seda puhta ratsionaalse seose vormis pole minu arvates meie empiiriliste teadmiste praeguses seisus võimalik"; vt I, 47: "kui meile sel kombel [---] ka tervik kättesaamatu on".

⁴² Vt I, 43 ja I, 52j, märkus 3.

⁴³ Schiller, *Die Götter Griechenlands*.

⁴⁴ J. Gasquet, samas; põhjalikumalt vt Gasquet, samas, II, lk 135: La délicatesse de notre atmosphère tient à la délicatesse de notre esprit [---] la couleur est le lieu ou notre cerveau et l'univers se rencontrent. [Meie atmosfääri peenus sõltub meie vaimu peenusest [---] värv on koht, kus meie mõistus ja universum kokku saavad.]

⁴⁵ Brief von 1882, Nr 228. — *Gesammelte Briefe*. Toim. Johanna van Gogh-Banger, Amsterdam-Antwerpen, 1952–1954.

⁴⁶ R. M. Rilke, *Briefe* (Rilke-Archiv, Weimar), kd. II (Wiesbaden, 1950), lk 483. Franz Marc kirjas 8. 4. 1915 (*Briefe, Aufzeichnungen und Aphorismen*. Berlin, 1920, lk 48): Mul pole iial vajadustki maalida näiteks loomi nii, nagu ma neid näen, vaid nii, nagu nad on (nagu nad ise maailma näevad ja oma olemist tajuvad). Samas, lk 124: Igal asjal maa peal on oma vormid, oma valem, mida ei leiuta meie, mida me ei saa oma kohmakate kätega kompida, me haarame neid intuiitiivselt sel määral, kui meil on kunstiannet [---] Kõik me kunstnikud, miks oleme igavesti otsinud metamorfseid vorme? Asju, nagu nad tegelikult on, paistvuse taga?

Paul Klee. *Schöpferische Konfession*. Berlin, 1920: Kunst ei anna nähtavat edasi, vaid teeb nähtavaks.

⁴⁷ *Aesthetica* §6: philosophus est homo inter homines neque bene tantam humanae cognitionis partem alienam a se putat.

⁴⁸ Samas, §423.

⁴⁹ Samas, §560: Quid enim est abstractio, si jactura non est? [Sest mis on abstraherimine, kui ta pole kõrvaleheitmine?]

⁵⁰ *Meditationes de Prima Philosophia* III, 39–40 WW. Toim. Adam-Tannery, VII, 39.

⁵¹ *Aesthetica* §429: veritas logica [---] non nisi per intellectum cogitata [---] supra horizontem aestheticum constituta [---] Eclipsin annularem anni praeterlapsi cogita tecum, astronomus non physicus solum, sed et mathematicus, aut cum astronomis; eandem autem cogita, pastor, vel sodalibus vel tuae Neerae: ohe! quot vera cogitasti prius, nunc omnino praetermistenda [loogika tõde [---] mõeldud üksnes intellektiga [---] asetatud esteetika horisondist ülemale [---] Mõtle endas päikese aastast ringkäiku, sina astronom, mitte üksnes füüsiku või matemaatikuna, või koos astronomidega; aga mõtle sedasama, karjus, koos oma kaaslastega või oma Neaeraga. Oh kui palju tõeseid asju oled mõtelnud varem, mis nüüd tuleb jätta tähelepanuta].

⁵² *Kritik der Urteilskraft* I, 2 Allgemeine Anmerkung [---] (WWAkad. V), lk 266jj; vrd selle kohta A 29. Mieses ("Ernst Mach und die empiristische Wissenschaftsauffassung" [*Einheitswissenschaft*. Toim. Neurath. Heft 7], s'Gravenhage, 1938, lk 3j) nimetab moodsa maailmakäsituse aluseks seda, et "on olemas kaks maailma, üks, mida tajuvad meie meeled [---] ja selle taga tõeline tegelik maailm, millesse ulatub vaid õpetlase terav silm".

⁵³ *Neun Briefe über Landschaftsmalerei*, lk 16.

⁵⁴ Samas, lk 53. Maastiku esteetilises avastamises näeb Carus ravimit "meie sotsiaalsete mõtlemisviiside kunstlikkuse" ja üldse "kunstliku looduse" vastu. Vt Carus, *Psyche*. Toim. ja sissejuh. L. Klages, Jena 1926, lk 238j: "Kes nendele asjadele rohkem tähelepanu pöörab, veendub hõlpsasti selles, et meie ajal esile kerkinud püüdlus tormata aeg-ajalt justkui mingisuguses loodusejumaldamises metsadesse ja mägedesse, orgudesse ja kaljudele on tõepoolest nagu mingi instinkt otsida endale rohtu kunstliku elu haiguse ja selle toime vastu vaimsele arengule." Carus räägib siinkohal küll modernsest "kunstlikust" maailmast romantilise distantseerumise keelt, ent siiski sisaldab tema väide üldist tõiika: teaduse ja ühiskondliku praktika poolt esitatud "objektiivse" looduse konflikt looduse kui elumaailmaga. Kaasaegses ühiskonnas kuulub selle konflikti juurde looduskaitseliikumine. Algset ja vaba loodust tuleb kaitsta objektiivsesse kasutamise-loodusesse sattumise eest. Seaduse abiga kaitstakse loodust tema esemestamise protsessi eest.

⁵⁵ Carus, samas, lk 100.

⁵⁶ Schiller, WW, Sack. Ausg. I, lk 131jj, vrd I, lk 318jj.

⁵⁷ E. Bloch viitab (*Tübinger Einführung in die Philosophie*. I, 1963, lk 63j) "rännu" sugulusele "ajaloolisusega nii tagasivaates täheldatud kui ka peamiselt edasivaates kaasatehtud järjestuse ja jadana"; Schilleri "Jalutuskäiku" nimetab ta "kauniks tunnistuseks" sellele seosele. Schiller laseb siin "ajalooliselt täpselt ja vaadeterikkalt" juhtida teel maastikku ja ühtlasi ajalukku, mis on "need esemed välja ja ümber kujundanud". Esteetilisuse ja ajaloolisuse ühendamises käib see ühelt poolt mingi olulise elemendi kohta, teisalt jätab lahtiseks selle, milline on esteetilisuse ja ajaloolisuse suhe selles ühenduses. Loodus, mille vaatamise rändur end vabastab, on eeskätt radade ja "maa-alasid ühendavate tänavatega" ühte võetud maa-asustuse "väljad", nagu see silmale tuttavana "korraldatud" põldudel, metsades "elavates" küldes, onnis ja karjades avaldub. Samas aga on see väljade loodus ajalooliselt kaduv ja ränduri suhtes juba mingi algupärase elu kadunud maailm, mis "veel" loodusega heanaaberlikult elades on hesiodoslikku lõikuste ja päevatöö ringkäiku sekkunud. See väljade loodus minevikulisus pannakse selgesõnaliselt kehtima; öeldakse, et see, loodusega v e e l heanaaberlikult elutsev "väljade õnnelik hõim" "p o l e v e e l priiuseks küps". Väljade niisugusel ajaloolisel ja minevikulisel olemisel põhineb välja esteetiline funktsioon, ent nii, et ajaloolisel pole esteetilise suhtes iseseisvust; ajalooline on esteetilise vahendamisel vaid elemendiks. Väljade looduse vaadet otsiv ja ennast selles päästev rändur paikneb omakorda ajalooliselt väljade loodusest kaugemal, see on tema pilgule veel üksnes maastikuna tähenduslik; siia lisandub veel tõsiasi, et pilgule anevan "veetlus" jääb rändurile realselt võõraks; tema jaoks võib vahetult ka "üks võõras vaim kanduda kiiresti üle veel võõrama nürme". Oma "võõruses" pole väljamaastikul esteetiliselt kaugeltki seda tähendust, et ta kutsuks endasse tagasi pöörduma, ning tema mõte pole mitte provotseerida möödunu taastamist. Väljamaastik on pigem selles mõttes "esteetiline", et loodus ise (mida Schiller nimetab siin "pühaks looduseks") võib meeleliselt tajutava paistvuse elemendis olla sellesse kätketud tunde jaoks väljamaastikus ja väljamaastikuna kohal. Üksnes selles esteetilises "looduse enda" vahendamises saab väljaloodusest tema ajaloolises olemises maastikuna luulelise väljenduse sisu, ilma et tema minevikulisus sealjuures temaatiliseks muutuks. See ajaloolisus esteetilises suhtes väljade looduse kui maastikuga pole seetõttu siin mitte maastiku ajalooline seisund, vaid ainult ränduri võõrdumine inimese maise elu juurde kuuluvast tervikloodusest, mis sunnib inimest seda väljade looduses kui tema jaoks "kadunud loodust" otsima. Maastiku esteetilisus on oma olemuselt seega iseeneses kadunud terviklooduse paistmine. Seepärast on tema vastava individuaalse ja füsiognoomilise määratluse funktsiooniks vaid see, et loodus ise saaks endana maasti-

ku vaatepildi elemendis ilmsiks tulla, väljendatud ja nähtavaks tehtud. Schiller toob selle välja imetlusväärse täpsusega: kogu loodus avaneb pilgule nii, et põllud "ümbritsevad" "rahulikult" küla peavarju, viinamarjaväät lookleb "hubaselt" madalat akent mööda üles ning puu põimub "oksa emmates" onni ümber. Sellega võetakse üle — tõlgituna esteetilis-poeetilise presenteerimise vormi — terviklooduse vana filosoofiline mõiste, milles loodus esineb kõike "hõlmava" ja seega kõiges kohalolevana.

Maastiku esteetilise konstitueerimise aspektist jääb seetõttu nii selle vastav kindel kuju kui ka ajalooline omapära täiesti teisejärguliseks. See on põhjuseks, miks esteetilised maastikud, mis iseenesest pole püsivad, üksteist tõrjuvad ja välja vahetavad, asuvad ajalooliselt liikumises, milles esteetiline meel püüab loodust ennast kui alati nähtamatut ja väljendamatut tuua üha uutes maastikes paistvusele. Ka see leiab Schilleri luuletuses väljenduse. Retke jätkudes võtab väljalooduse asemel "vaba loodus" enda hooleks kogu looduse presenteerimise; "vabas looduses" leidub metsikuis ja mahajäetud oludes veel "toorest basalti" ning seal seob veel vaid kotkas "kesk õhkude üksildust" "pilvi maailmaga". Sellal kui taanduvad "aiad ja hekid, mis lahkelt saatsid mu sammu" ning koos nendega "viimnegi jälg inimtööst", pakub end esteetiliselt vaba ja metsiku looduse vaatepildis rändurile loodus ise "alati ühe ja samana"; nii toidab ta — ükskõiksena eripärasuse suhtes — kõikjal ja kõikides looduse sfäärides "selsamal rinnal" "inimesi igas eas"; ta ühendab "sama laotuse all", "sama haljuse seas" "lähedaid sugupõlvi ja kaugeid" [A. Kaalepi tõlge mugandatud kujul].

Sellega ei toonud Schiller luulesse mitte ainult protsessi, mille käigus loodust otsiv esteetiline meel kandub asustatud väljade loodusest eemale, vabasse, inimesest puutumata loodusesse; lisaks sellele adus Schiller, et selle kestva liikumise põhjuseks on nõue tuua loodus esteetiliselt iseendana kohalolusse seal, kus ollakse temast võõrdunud ning püütakse sellest võõrdumisest esteetiliselt üle saada.

Selle esteetilise s i s u l i s e funktsiooniga saab mõistetavaks, miks kujutava kunsti ja luule poolt avatud maastike ühiskondliku omastamisega ühelt poolt küll ühiskonna elumaailma avardatakse vaba, nautiva loodusesse suhtumise dimensiooni võrra, samas aga peavad siis lähedaseks muutunud ja omaks võetud maastikud välja astuma esteetilise representatsiooni sfäärist. Nii nende nähtavus, kuju kui ka keeleline väljendamine jäävad ka pärast nende ühiskondlikku omastamist fikseeritud vormi, milles nad kord esteetiliselt avastati. Viimane aga tähendab ka seda, et nende maastike kestev, algselt esteetiliselt vahendatud antus ei tarvitse looduses mitteöeldut ja mittenähtut enam paistvusse tuua. Reisi-

ja turismimaastikes elab veel järelkajana maastike algupärane esteetiline funktsioon. Keel, milles neid maastikke ülistatakse, ammutab reklaamijõudu eufoorisest väljaminemise, vaba nautiva vaatlemise, õnne ja iseendaga olemise võimalusest "romantilisel" ja "maalilisel" maastikul. Nii laenab maastik oma hiilguse algselt esteetilise representatsiooni aineselt. "Puhkuse" (puhkuse ja iseendaga olemise kujukast vaheldumisest kaunites kunstides tegi Aristoteles (*Politica*, 8, 3 1337 b 22. seq.) muusika teooria elemendi) ja "jõudeaja" sfääri ümberpanduna, saavad algupäraselt esteetilisest maastiku mõisteist ja paigust nagu mägi ja väli element, milles maastik võib avalduda puhkusmaastikuna. Aega temas veetmiseks pakutakse kuulutustes kui "good time'i": "What's your idea of a good time? [Missugune on teie ettekujutus heast vaba aja veetmisest?] — If you enjoy picknicking on a mountain top, exploring quiet side-roads to picturesque fishing villages, strolling among scenes of colonial history or just dreaming under an apple-tree" [Kui te nautite piknikut mäetipus, vaadeldes maalilistesse kaluriküladesse viivaid kõrvalteid, tuhlates koloniaalse ajaloo stseenides või lihtsalt õunapuu all unistades.] Maastiku jaoks esteetiliselt määrav "vaatamine" võib korduda umbes järgmises vormis: "Highways bring the finest landscape within easy reach of your camera" [Maanteed toovad teieni kauneima maastiku teie kaamera ulatuses].

Nii edasi kestes kaotavad omastatud maastikud vältimatult igasuguse esteetilise funktsiooni ning just seetõttu, et nad kannavad veel äratuntavalt oma esteetilise päritolu märke. Sel põhjusel saab neist maastikest vastasmängija, kelle suhtes esteetiline maastik — eitades saavutatud lähedust loodusega — peab end maksma panema. Nii mõistis Rilke 1902. aastal "lühinägeliku romantiku tõenäosusega, kes asja vaadeldes seda ilustab", maastiku funktsiooni v õ õ r a looduse presenteerimiseks ("Von der Landschaft" ja "Worpswede" (Einleitung). — *Ausgew. WW* (Rilke-Archiv), kd II, lk 221jj, 227jj). Tingimuseks, mis alles avab tee maastikku, olevat kodusest loodusest eraldumises seisnev pööre "võõrduda maailmast sel määral, et teda mitte enam kohaliku eelarvamusliku pilguga vaadata, kes rakendab kõike oma vajadustele vastavalt" (225). See, kes kirjutab "maastiku ajaloo", leiab end seetõttu "ennekõike abitult millegi võõra hooleks jäetuna" (228). Kui meie isad veel selle tarvis metsades seiklesid ja mägesid ja kindlusi vajasid, "et ennast leida", siis meie võime küll veel lossidest ja kuristikest aru saada, mille vaatel nad kasvasid, ent sealjuures tunneme "end justkui veidi vanamoodsais tavades", "kus me ei oska endale tulevikku ette kujutada" (242): me ei saa nende vaatega edasi. Seepärast tähendab esteetiline vahekord looduse kui maastikuga Rilke jaoks, et loobutakse

kodusest loodusest ning seda nähakse kui v õ ö r a s t l o o d u s t, kelle elu pole meie oma ja kes ei osale meis: “Sest tunnistagem endile vaid: maastik on meile võõras ning me oleme kohutavalt üksi õitsevate puude ja möödavoolavate ojade seas. Isegi surnuga ei olda kaugeltki nii mahajäetud kui puudega üksi olles. Sest [---] veelgi saladuslikum on elu, mis pole meie elu, mis ei võta meist osa, ja mis meid otsekui nägemata peab oma pidusid, mida meie [---] nagu külalised, kes kõnelevad teist keelt, pealt vaatame” (228j). Kui vanem maalikunst hoiab väljade loodusest kinni, et selle läheduse kaudu presenteerida kogu ümbritsevat loodust, siis Rilke jaoks on maastikukunst alates Théodore Rousseau, Millet’st ja koos Worpswede kunstnikega võtnud ülesandeks kaotada lähedus ning viia inimene tagasi võõra looduse sisse. Nii pole kunstnike teekonnal Worpswedesse midagi pistmist loodusesse tagasipöördumise ega juurdumisega rabatalunike maailma. Pigem võiks öelda, et “nad ei ela nende hulgas, vaid seisavad nendega vastamisi nagu puude ja kõige muuga, mis ümbritsetuna niiskest turbahõngulisest õhust kasvab ja liigutab”. Nad on tulnud sinna kaugelt, et (mis on otse vastupidine igasugusele loodusläheduse vormile) “suruda seal inimesi, kes pole nendearnasele loodusläheduse vormile” “suruda seal inimesi, kes pole nendearnasele, maastikku” ning näha nii kõike, inimesi ja asju, ühes rütmis hingamas ning “tajuda neid vaikselt üksteise kõrval olemises kui ühe ja sellesama atmosfääri nähtusi ja kui neid valgustavate värvide kandjaid”. Nii toovad maalikunstnikud oma loominguga, nagu Rilke ütleb, “selle elu sügavikust välja ühe tõe”; nad toovad kasutamise hõlma ununenud ning läheduses varjatuks jäänud võõra looduse esteetiliselt kui “tõe” aja olemasolusse (247). Rilke maastiku kohta käivate märkmete põhjal võib aru saada, miks “võõrus” peab saama looduse esteetilise presenteerimise kategooriaks, pärast seda kui maastikud — olles vabanenud oma algsest esteetilisest funktsioonist — on kord sisenenud ühiskonnamaailma. Võimalusest presenteerida loodust ta võõruses on saanud järelromantilise kunsti teema. See, mis võib väliselt näida pelga klassikalise ja romantilise maastikuna, on tegelikult võtnud enda hooleks, seal, kus maastikest on saanud ühiskonna eluelement, täita vahekorras loodusega esteetilisuse funktsiooni, mis alles looduse kui maastiku avastamisega ajalooareenile tuli.

⁵⁸ Vt märkust 28 märkustega Baudelaire’i taeva kohta. Püsitätete kustumine on nagu mõneks märgiks, et võib kaduma minna võimalus tunda taevast maailmakorras tunde tähenduses ning on seega ühtlasi põhjus, mis looduse kui nüüd “kadunud looduse” suhtes nõuab esteetilist kompensatsiooni. See iseloomustab siis, kuuludes taeva, “nii nagu seda nähakse”, esteetilise ja poeetilise kohalolu juurde, esteetilise suhte ebastabiilsust, sest seda ei saa eraldada subjektiivse tundmuse liikumisest ning mis on

nii järsus muutuses määratud kustumisele. "Ilu hiilguse" juurde kuulub "nukrus" (A. Neumayer), romantilise poeesia juurde selles peituv, romantilise subjektiivsuse lõhestatust tekitav proosa vastuolu (F. Schlegel, E. Th. A. Hoffmann). Brentano nimetab seetõttu vahetut looduse imetlemist "väga kahtlustäratavaks seisundiks" (vt S. Herms, *Clemens Brentano und die Landschaft der Romantik*. Würzburger Diss., 1932, lk 11jj). Schopenhauer ütleb, et esteetiline lepitus ja "lunastus" võivad omada vaid kaduva hetke reaalsust.

⁵⁹ *Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen*. 25. Brief. — WW Sack. Ausg., kd 12, lk 100.

⁶⁰ Looduse "objektiivne" antus on iseenesest ajalooline nagu vabaduse olemasolugi. Ta eeldab ajaloolist protsessi, mille käigus inimene vabaneb looduse võimu alt ning — andes oma vabadusele olemasolu — teeb loodusest oma objekti. Hegel pöördub seetõttu, tuginedes otseselt Schillerile, "tolle niinimetatud filosoofia vastu, mis omistab vahetult üksikutele asjadele, ebapersonaalsele reaaalsuse iseseisvuse ja tõelise omaette- ja endasolemise tähenduses". Selle "lükkab otseselt ümber vaba tahte hoiak nende asjade suhtes": "Kui nendel niinimetatud välistel asjadel on vaatlemise ja ettekujutamise jaoks iseseisvuse paistet, siis vaba tahe, idealism on seevastu selle tegelikkuse tõde" (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*, §44). Seetõttu jääb igasugune ettekujutus inimese õnnelikkusest looduslikus seisundis ja sellesse tagasipöördumisest, nagu Hegel ütleb, "ebatõseks seisukohaks": "Kujutelm, et inimene niinimetatud looduslikus seisundis, milles tal oleksid üksnes niinimetatud lihtsad looduslikud vajadused ja nende rahuldamiseks tarvitaks ta vaid neid vahendeid, mida loodus talle pakub, elab vajaduste suhtes v a b a d u s e s, ei arvesta vabanemise momenti, mis seisneb töös", vt samas, lk 194.

⁶¹ Kui maastiku esteetilise presenteerimise puhul kujutavas kunstis ja luules võib jääda varjatuks see, et nende kaemise vaba mäng pole ajatu, vaid selle ajalooliseks võimaluseks ja tingimuseks on tööga vahendatud looduse kui vabadusest olemise allutamine, siis maastiku sfääris see seos tuleb teda määrava elemendina selgesti esile isegi seal, kus maalikunsti asemel võtab "aiakunst" (*art of gardening*) oma ülesandeks kujutada loodust maastikuna esteetilises vahenduses. Seda, mis seoses sellega 18. sajandil Inglismaal vohama hakkab, võib tõlgendada kui esteetilise loodussuhte sissehõlmamist vanasse esteetika-eelsesesse aia ja aiakunsti maailma. H. F. Clark näitas oma tähelepanuväärses ja põhjapanevas raamatus inglise aiast (*The English Landscape-Garden*, London, 1948), et tol ajal rajatud suursugused pargid nagu Chiswick, Castle Howard või Woburn Farm on otseselt Claude Lorraini, Poussini ja Constable'i

mõju all ning peavad seetõttu kehtima kui “a composition obeying the rules of the painters” [kompositsioon, mis allub maalikunstniku reeglitele] (37jj). Veel 19. sajandil nimetab vürst Pückler-Muskau (siinkohal osutagem uurimusele, milles K. G. Just kirjeldas Pückleri “elu ja loomingut” ning millega ta üldse toob kätte seose, et kirjanikutöö ja aiakunst kuuluvad teineteise juurde, viimase töös Muskaus ja Branitzis nägid kaasaegsed kui maa peale kirjutatud “kaunist suurepäraselt luulet smaragdsete tähtedega”. Vt Hermann von Pückler-Muskau, *Leben und Werk*, Würzburg, 1962) parki “maatükiks, mis (elumaja kui kinnisvara juurde arvatuna) on pühendatud “väljapandavale loodusmaalile” ning millel on niiviisi “vaba looduse ja maastiku karakter” (*Andeutungen über Landschaftsgärtnerei*, 1834; uustrükk 1933, 47; väljavõtetena trükitud ka teoses F. G. Jünger, *Gärten im Abend- und Morgenland*. München, Esslingen 1960, 172). See on juba kindlakskujunenud tõlgendusprintsiip. Kui aiakunst (nii Schilleril; vt “Über den Gartenkalender auf das Jahr 1795.” — WW Sack. Ausg., kd 16, lk 271–279; vt ka Jünger, samas, lk 159j) oli kaua seotud “ehituskunstiga”, ning seetõttu “elav vegetatsioon alistus nende matemaatiliste kujundite jäigas ikkes, mille abil arhitekt valitseb rasket elutut massi, “aiamaitse” nüüd ühes oma “üldiselt hinnatud esteetiliste aedadega” aksepteerib “ainuüksi kujutusvõime” seadust. Aiamaitse olevat muutunud väga poeetiliseks, millega seoses olevat “aiakunst üle viidud maalikunsti”. Vastavalt sellele, et aiakunsti lülituvad kõik mõisted, mis nagu looduse enese vaba vaatlemine, nauditav isekeskis õnnes viibimine looduse vaatepildis jne pärinedes filosoofilise teooria traditsioonist, määravad algusest peale ära vahekorra loodusega. Nii nimetab Henry Home teoses *Elements of Criticism* (kõigepealt 1760, siis Baselis 1795; J. N. Meinhardi tõlge saksa keelde ilmub 1790 Leipzигis) *art of gardening*’i ajastu “meeliskunsti”, mille looming “fine art” polevat “kitchen garden”, vaid tarvitamisest eraldatud “pleasure garden” (III, 204). Aiakunsti eesmärgiks olevat äratada “teatud meeldivaid emotsioone ja tundeid” (III, 205: *certain agreeable emotions and feelings*; 206: *emotions of grandeur* [hiilgus], *of sweetness* [meeldivus], *of gaiety* [elevus], *of melancholy*), avades kujundavalt välja-, läbi- ja kaugvaates ning puude, jõgede, koskede, rohelistest taimedest elustatud tasapindade ja küngaste vaates asustusruumi loodusesse kui “maastikule” (*landscape*). Nii pakub aiakunst pargiks muunduvat loodust “ühesainsas vaates” (III, 216): *comprehended in a single view*). Maastikuaed ise on seega “an imitation of nature or rather nature itself ornamented (III, 215) [---] representation of what really exists in nature (samas) [---] exhibition of what is beautiful in nature” (III, 217) [looduse imiteerimine või pigem loodus ise kaunistatud kujul [---] selle kujutamise, mida looduses tõe poolest esineb [---]

loodusesse kätketud ilu eksponeerimine]. Täielikus vastavuses esteetilisusesse teisendatud teooria tähendusega on Home'ile maastikuaia kui "looduse enese" kajastuse funktsiooniks seoses tunnete ja emotsioonidega (nagu see kõlab deistlikult pehmendatud keeles) presenteerida "Jumala heldus ja rikkalik tagavara, mida ta hoiab meie õndsuse tarvis" (III, 227) ning panna hing selle kaudu järele mõtlema ja vaatlema, seega "inimlikku ja heatahtlikku meelelaadi" (*a habit of humanity and benevolence*) (227) (vt ka Addison, *Spectator*, nr 477 (6. 9. 1712); saksa tõlge vt Jünger, samas, lk 150j).

Liikumist, millesse aed ja aiakunst esteetilisuse läbimurdega kaasa haaratakse, võib mõista täpses vastavuses maastiku avastamisega maalikunstis ja luules, kui asustuskeskkonna avanemist esteetiliselt loodusvaatesse, samas kui aed ja park tollal ikka veel prantsuse vormis tõmbasid looduse tarastatud, vabast loodusest eraldatud maa-alale ning vormisid seda selles. Selle radikaalselt mõjuva muutuse märgiks on see, et vastupidiselt algupärasele aia ja pargi keelelisele tähendusele võidi esteetiliselt maastikuaeda tolleaegses kirjanduses teadlikult ja selgelt iseloomustada kui piirala, mille tunnuseks on aiatara ja müüride ärajäämine või varjamine, vaadet takistavate aiakulisside kadumine jne. Nii rõhutatakse ühes Wörlitzi rajatiste kirjelduses 18. sajandi lõpust, et park "polevat ei müüri ega taraga sulustatud"; tema piire "osalt märgib looduslikult järv, osalt varjavad selle kanalid, vallid, alleed, hekid, osalt on nad ka jäetud määramata", nii et võõras peab aeda ümbritsevat karjamaad, põlde, metsi aia juurde kuuluvaks (vt Jünger, samas, lk 151); Jünger võib seetõttu nimetada piiride kaotamist inglise pargi "põhiseaduseks"; inglise park taotleb maastikuga ühtset kompositsiooni; seepärast eitab ta kõike, "mis seda eraldab, kontuure tõmbab, piirab": müürid, trellid ja tarad kaovad" (samas, lk 39). Samas mõttes nimetas juba vürst Pückler parki selle määratluses "vaba looduse ja maastiku iseloomu tõttu" aiast väga oluliselt erinevaks tervikuks: kui park on "koondatud idealiseeritud loodus", siis aed jääb vaid "laiendatud elamuks" (samas, lk 48, 52; Jünger, samas, lk 174).

Maastikuaia uudsus ja kvalitatiivne eripära looduse esteetiliselt vahendamise ühtsuses seisneb selles, et koos temaga vormitakse loodusest inimese muutva ja kujundava sekkumisega maastik ning ta viiakse niikaugele, et ta võib ise vahendada oma esteetiliselt presentatsiooni. Selles tähenduses nimetab Home maastikku "nature itself ornamented". Mis niimoodi vaba ja isegi metsiku loodusena pilgule maastikuna avaneb, see on aiakunsti poolt maastikuks kujundatud loodus. Tuntud näide selle kohta oleks kiri Rousseau *Nouvelle Heloise*'ist, kus Saint-Preux kirjeldab Julie aeda: ehkki ta ei ilmuta oma loomulikkuses

“vähimatki märki kultuurist”, võib siiski see, mis ta on, olla saavutatud üksnes “hoole ja kultuuri” abil. Esteetiline eesmärk on tuua loodus ise ja tema “liigutavad võlud”, millest inimene on ilma jäetud, ning mis avanevad üksikutel mäetippudel, metsasügavuses ja üksikutel saartel, lähedale inimesele, kes seda armastab. Kuid see tähendaks ühtlasi, et maastikku tuleb esitada kui “aeda” ning on tarvis “suurt muret” tunda, et “kustutada” hool, mis teda on loonud. Loodus maastikuna pole vabas niisama-olemise paistvuses — “mitte päris ilma pettusetä” — loodus, mida on vägivaldselt sunnitud olema iseenda esitus (*La Nouvelle Héloïse*, IV, L. 11). Vürst Pückler eeldab nagu Rousseaugi pargi kui vaba looduse ja maastiku puhul, et temas oleks “vähe tunda inimekätt”. Pargi rajatis olevat nii küll ehk “loodus”, kuid ühtlasi peab ta kehtima ka “inimese tarbeks ja lõbuks rajatud loodusena”. Pargi puhul kuuluvad seetõttu maastiku juurde — neis kirjades ikka jälle jutuks tulnud — t ö ö paatos, mis on hädavajalik, et esteetiliselt vaba looduse representatsiooni üldse l u u a. Eeltöid peetakse “tohtuks”; Branitzi park, mis näitab seal, “kus ta on valmis, vaid rikkalikku kaunist ümbrust”, on ühtlasi (nagu see kõlab ühes kirjas 8. 4. 1868 (vt Just, samas, lk 37)) “mi-nu l o o d u d ümbrus” koos kõrgete kungasahelikega ning “tuhandete ilusamate, juba 30–80 jala kõrguste istutatud puudega, mis tihtipeale kaugelt vaevaga kohale toimetatud”. Aeg-ajalt kaebab keegi, et loomel on piir, et seda “pole võimalik istutamisega sunniviisil saavutada” ja et “puudele-põõsastele ei saa kahjuks kasvu anda”.

Eelnevaga saab mõistetavaks esteetilise maastiku kokkukuuluvus vabadust kehtestava, tööle tugineva looduse objektiveerimisega. Aia-kunsti kuuluvat “kujundatud” maastikku võib selles tähenduses mõista kui selle tarbimises kaduva looduse restaureerimist mitte vähem kunstliku töö abil, millega loodus viiakse selleni, et ta end vaba loodusena esitades jääb ühiskonna horisonti. Oma suurepärasest artiklist “Natur und Garten im Klassizismus” (*Der Monat*, 15, nr 117, juuni 1963, lk 43j) vastandab Lucius Burckhardt looduse esteetilise presenteerimisega kaasnevat romantilise loodusekäsituse, mis “otsib loodust enne pattulangemist”, ning “maastiku kui kujundusobjekti”, viidates ühtlasi 18. sajandile, mis “valis maastikukujunduse oma kunsti kõige tähtsamaks väljenduseks” (samam, lk 44). Tegelikult võib siin peituda võti ühiskonnas assimileerunud ja oma esteetilisest funktsioonist eraldunud maastike mõistmiseks. Nende eesmärgiks võib olla see, et maastikku kunagi konstitueerinud asustuse piiride minetamise dialektilises kaotamises ning seega a i a tagasipöördumises võib maastikust kui loodusest saada ühiskonna poolt sisseseatud asustus. Igal juhul arvab Burckhardt: “Totaalne maapinna asustamine ja eksploateerimine — või teisel mitte-

majandamine — minetab looduse ja aia vastandlikkuse. Nii muutub paratamatuks see, mis industriaalse ajajärgu alguses oli suurte isandate lõbuks: maastiku kujundamine” (samas, lk 52). G. F. Jünger nimetab seda “ilusaks mõtteks”, et “maastikust endast saab aed”.

⁶² Hegel, *Vorlesungen über die Ästhetik*, I, — WW, Toim. Glockner, kd 12, lk 26j.

JOACHIM RITTER (1903–1974) on kuulunud ja kuulub praegugi Saksamaa mõjukaimate, ehkki mitte kuulsaimate filosoofide hulka. Alustanud Ernst Cassireri õpilase ja assistendina, promoveerunud väitekirjaga Nicolaus Cusanuse üle (1925), habilitbeerunud 1932 uurimusega Augustinuse üle, õpetas 1943. aastast filosoofiaprofessorina Kieli ülikoolis ja aastail 1946–1974 filosoofiaajaloo professorina Münsteri ülikoolis. Klassikalisest filosoofia-ajaloolisest kogemusest lähtudes taotles J. Ritter mõista moodsat maailma, mida nägi ohustet ajalootusest ja asjastatusest. Filosoferimise raskuspunktena võib loetleda järgmisi: filosoofia kui teadusteooria (*Über den Sinn und die Grenze der Lehre vom Menschen*, 1933), ajaloolise maailma hermeneutika (*Über die Geschichtlichkeit wissenschaftlicher Erkenntnis*, 1938), aristoteleslik-hegellik “praktiline filosoofia”, Hegeli-tõlgitsuse revolutsioneerimine ning “kahestumise” teooria (muu hulgas ka *Hegel und die Französische Revolution*, 1957), vaimuteaduste teooria (*Die Aufgabe der Geisteswissenschaften in der modernen Gesellschaft*, 1963), subjektiivsuse teooria (*Subjektivität: Sechs Aufsätze*, 1974). Esindamaks oma “estetiilist vaadet”: looduse estetiseerimine maastikuks on moodsa teaduse ja tehnika ajastu nähe, liitis J. Ritter mainitud kogumikku ka eeli eesti keelde tõlgit essee “Landschaft: Zur Funktion des Ästhetischen in der modernen Gesellschaft” (1963). Joachim Ritter suutis rajada oma filosoofilise koolkonna, kuhu kuulub väga nimekaid filosoofe, säärased nagu Hermann Lübbe, Odo Marquard, Manfred Riedel, Robert Spaemann, aga ka Karlfried Gründer, G. Rohrmoser, Reinhart Maurer, Günther Bien, Martin Kriele jt. Viimaks ei saa märkimata jätta, et J. Ritter andis oma elu lõpuni välja rikkalikemat filosoofia-ajaloolist leksikoni *Historisches Wörterbuch der Philosophie: Völlig neubearbeitete Ausgabe des “Wörterbuchs der philosophischen Begriffe” von Rudolf Eisler* (ilmub aastast 1971), s.t “uut Eislerit”, millega on jõutud 9. köiteni. R. Eisleri sõnaraamatu (1899) viimane, neljas trükk, mille komplekt muide mõne aasta eest Tartu Ülikooli raamatukogust kellegi asjatundja poolt varastati, oli tulnud 1927–1930. Nõue “uue Eisleri” järele on kasvanud välja Joachim Rittersi filosoofiakäsituse vaimust.

Ülo Matjus

KESKKONNAKAITSE EESMÄRGID

Pekka Nuorteva

Tõlkinud Ahto Oja

Meie pidulike ettekannete sarjas on tänaseks teemaks keskkonnakaitse. Eriti tahaks peatuda visioonil, kuidas näeb tulevik välja keskkonnakaitsja pilguga vaadates.

Enamasti seostuvad inimeste ettekujutustes keskkonnakaitsega inimkonna tulevikku ohustavad peamised globaalsed ohud, millega võitlemise vastutus kuuluvat igale maailmakodanikule. Jagatud vastutuse teostamine tundub edenevat mitmesuguste väikeste ja leebete abinõude abil: jäätmete korduskasutus, ohustatud liikide kaitsmine, maastike ilu hoidmine, auto kasutamise taunimine, looduslikult kasvatatud saaduste söömine, vanapaberist tehtud paberi kasutamine, suvilate koristamine randadelt ja lageraie vältimine põlismetsades, looduses matkamine jne.

Sellisenä tundub keskkonnakaitse tänapäeval antava hariduse valguses. Tegelik keskkonnakaitse ei tähenda mingil juhul jändamist eelloetletud piasjadega. Küsimus on karmis tegelikkuses, mis sunnib tööstuse ja maailmakaubanduse arengusuundi muutama selliseks, et nad mahuksid loodusmajanduse [*luonnontalous*] poolt ette antud kitsastesse piiridesse. Nõutavad muutused on ränkasked ja need esitatakse stiilis: raha või elu! Rangus on vajalik, sest keskkonnakaitse eesmärgiks on tagada maakeral elu hoidva loodusmajanduse masinavärgi [*luonnontalousteknoloogia*] toimimisvõime kaitsmine nende ohtude eest, mida inimene loodusele põhjustab kogutud teadmiste varal endale hüvesid ammutades.

Tõlgitud käsikirjalisest loengutekstist "Ympäristönsuojelun tavoitteet". Loeng on peetud 26. oktoobril 1995 Helsingis Pohjois-Haaga Seltsi pidulike ettekannete sarjas.

MITMESUGUSTE PROBLEEMIDE KAOS

Et inimese ettevõtmised on väga erinevad, siis on nendest johtuvate negatiivsete mõjude skaala loodusele väga lai. Keskkonnakaitsest rääkides võib alustada kasvõi nende haavade loetlemisest, mida inimene on loodusele põhjustanud või põhjustamas. Järgmine etapp on siis haavade parandamine sobivate meetoditega või haavamist ennetavate vahendite otsimine. Keskkonnakaitse korralduse ülesehitus ja põhimõte on just selline.

Teaduse eesmärk on aga jõuda asjade juurteni, sisulise mõistmiseni. Küsimuse peaks püstitama nii: kuidas inimene ainukese liigina on saanud oma käsutusse sellise jõu, millega on võimalik elu garanteeriv loodusmajanduse masinavärk täielikult rööpast välja lüüa? Samuti peaks küsima, millised inimese põhjustatud kahjustused on sellised, mis süvenedes võivad põhjustada kõigi looduslike protsesside peatumise ja elu lõppemise maakeral. Ja lõpuks oleks loogiline küsida, miks inimene ometi ei soovi lõpetada sellist teguviisi, mis on hävitamas ta enese eksistentsi põhialuseid?

Minu ette kerkisid need keskkonnakaitse põhiküsimused üle kahekümne aasta tagasi, kui olin saanud Soome esimeseks keskkonnakaitse professoriks. Selle ajani tehtud tuhandete keskkonnateemaliste uuringute tulemused olid mu ees kaost meenutavate kuhjadena. Neist ühtse terviku moodustamine ja selle mõistmine tundus peaaegu võimatuna. Ent tuli leida lahendus, mis läbiks ülikooli põhikursuse loengute sarja ning oleks mu uuringute juhtfunktsiooniks. Need tuhanded olemasolevad teadmistekillukesed moodustasid tervikliku mosaiigi seejärel, kui olin nad järjestanud elu (evolutsiooni) ajaloo ja sellele järgneva hilisema kultuuriajaloo määratud kronoloogilises järjekorras — nii leidsingi läbiva punase niidi.

ELU ARENGU AJALOOS LEIDUB VÕTI KAOSE MÕISTMISEKS

Jälgides kronoloogiat, kuidas loodusmajandus on samm-sammult elu ajaloo jooksul arenenud, on võimalik mõista, millel tegelikult elu maakeral põhineb ja millised loodusmajanduse alustalad on

kogu masinavärgi kõigi protsesside eksisteerimiseks hädavajalikud. See aitab mõista ka inimese arengut ja tema kui kogu süsteemi kõigutaja osa. See vaatenurk — ja ainult see — aitab meil mõista, mis keskkonnakaitse tegelikult on ja miks see on eluliselt tähtis kogu inimkonnale.

Meie tänase koosolemise eesmärk on heita pilk järgmisesse aastatuhandesse keskkonnakaitse seisukohalt, seetõttu võib tunduda paradoksaalsena elu arengu ajaloost alustada. Oleme aga sunnitud seda tegema just selleks, et oleks võimalik tulevikku kiigata. See ajalugu on koguni neli miljardit aastat pikk, mistõttu selle mahutamise ühe loengutunni raamidesse on üsna kahtlane. Aga proovime ja siirdume alustuseks ajas neli miljardit aastat tagasi.

ELU SÜNNI NÄITELAVA

Elu sünni näitelavaks oli sellal kosmilise tolmu tihenemisest sündinud maakera. Selle areng oli jõudnud etapini, kus raskem rauast tuum ja kergem kivimitest koor olid teineteisest eraldunud. Tuumas olevad radioaktiivsed ained (U, Th ja K) hoidsid maakera tuuma kuumana nagu tänapäevalgi. Radioaktiivsest kuumusest tingitud gaasilised ained ja veeaur purskasid vulkaanidest maakera pinnale. Veeaurust kondenseerus vesi ookeanidesse ja gaasidest sündis algatmosfäär. See oli ilma hapnikuta, sest vulkaaniliste pursete gaasides hapnik puudus.

Tänapäevaseks eluks oleks selline esiatmosfäär sobimatu, sest seal pole vaba hapnikku ja avakosmosest tulev ultraviolettkiirgus oleks väljakannatamatu.

ELU SÜNNIB JA HAKKAB MUUTMA TINGIMUSI MAAKERAL

Maakera esiaegade rasked tingimused hakkasid paranema alles algeliste eluvormide sündides, mis oma tegevusega alustasid ümbritsevate tingimuste muutmist. Vallandavaks tõukeks sellele protsessile sai elu tekkimine ligi 4 miljardit aastat tagasi. Esiatmosfääris tekkinud ja ürgookeani lahustunud aminohapped ühinesid

siis DNA molekulideks. Nii moodustunud suurmolekulid lagunevad kergesti hapnikuga kokkupuutel, sellal nad aga jäid terveks, sest esiatmosfäär oli hapnikuvaba. Kui tolleaegne atmosfäär oleks olnud sama koostisega mis praegu, siis poleks elu aluseks olevaid DNA molekule tekkinud.

DNA molekulid lagunevad lisaks hapnikule ka ultraviolettkiirguse toimele. Ja seda kiirgust tuli sellel ajal avakosmosest suures koguses nii nagu nüüdki. Aga kümnemeetrine veekiht moodustas piisava kaitsekihi ultraviolettkiirguse vastu, mille varjus säilisid ka DNA molekulid, meie elu õrnad eelkäijad.

ELU OLEMUS

DNA molekulid pole veel elusorganismid, aga neil on võime moodustada merevee keemiliste ühendite abil uusi endasarnaseid molekule. Võime öelda, et nad on suutelised paljunema. Vee kvaliteedi ja koostise erinevused määrasid, milliste omadustega DNA molekule lisandus, millistel olid parimad eeldused säilida. Looduslik valik algas juba siis, kui terve elu seisnes alles pelgalt keemilistes protsessides.

Ja sellest ajast alates on bioloogiline evolutsioon ja eluvormide areng sõltunud DNAST. See on elu olemus ja sellega on lahutamatu seotud kogu loodusmajanduse ülesehitus. Seetõttu on vajalik DNAd kaitsta üha rohkem nii kiirguse kui oskamatute geneetikute näperdamise eest.

KEEMIA MUUTUB ELUKS

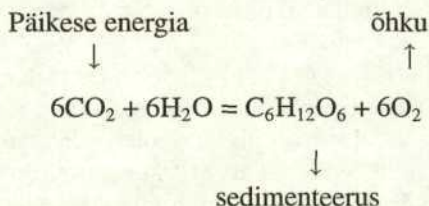
Samm iseend kopeerivatest DNA molekulidest esimeste poolkeemiliste viirusesarnaste organismide tekkimiseni oli õigupoolest väga väike. See tähendas vaid, et DNA molekuli koostisse ja juhtorganitesse lisandusid meresooli sisaldavad süsinikkolloidid, millest omakorda moodustusid polüpeptiidid ja muud raku ehituseks vajalikud ained. Selliseid moodustisi nimetatakse juba organismideks, kuna neil on olemas teatud liigitunnused, mida DNA abil edasi antakse, ja võime endasarnaseid järglasi anda.

Sellised eluvormid arenesid umbes 3,5 kuni 2,8 miljardit aastat tagasi.

DNAs toimuvate muutuste ja parimate omaduste edasikandmist juhtiv looduslik valik vallandas looduses evolutsiooniprotsessi, mis arendas ja arendab jätkuvalt ka tänapäeval uutes liikides oskust kasutusele võtta maakeral pakutavaid uusi elupaiku (ökooloogilisi nišše). Areneb ka koevolutsioon ehk liikide kohanemine kooseksisteerimiseks. Põhiliselt areneb evolutsioon väikeste sammudena järkjärgulise kohanemisena — mikroevolutsioonina. Mõnikord areneb aga mõni vorm hoopis uut rada mööda, siis on tegemist makroevolutsiooniga.

FOTOSÜNTEESI SÜND

Eriti oluline makroevolutsiooniline sündmus leidis aset umbes 2,7 miljardit aastat tagasi. Maakera asustavates anaeroobsetes mikroobides tekkis siis klorofüll ja nad saavutasid võime assimileerida päikeseenergia abil süsihappegaasist ja veest orgaanilist ainet ja hapnikku. Assimileerimise üldistatud skeem on järgmine:

Selle põhimõttelise “innovaatorluse” tulemusena algas loodusmajanduse masinavärgis tänapäevaste vormide areng.

Algselt surnud organismidest koosnev orgaaniline aine sedimenteerus merede põhja ja vees lahustunud hapnik sidus vaba raua, mis oksüdeerudes samuti paksude kihtidena merepõhja sadestus. Kui kõik merevees hapnikku siduvad ained olid oksüdeerunud ja settinud, hakkas hapnik merest atmosfääri eralduma.

Merevees ja atmosfääris suurenevates kogustes liikuv hapnik oli mürgine elusorganismidele, kelle DNA oli hävimisohus. Rakud kohanesid olukorraga, siirdades DNA rakukestaga kaitstud

rakutuuma ja arendades hingamisensüümide süsteemi, mis laseb hapnikku rakukestast läbi ettevaatlikult ja aeglaselt ning sellises vormis, et hapnikku kartvad molekulid ei kahjustu. Teisest küljest arenes rakkudel võime lagundada hapniku abil fotosünteesis sündinud orgaanilist ainet ja vabastada niimoodi sinna ladestunud energia enda kasutusse.

OSOONIKIHI SÜNDIDES LÖÖB ELU ÕITSELE

Osa fotosünteesi käigus sündinud hapnikust tõusis stratosfääri, kus kosmosest tulev kiirgus selle osooniks muutis. Osoonil on omadus filtreerida kosmosest tulevat elusorganismidele ohtlikku ultraviolettkiirgust. Osoonikihi tihenemine toimus väga aeglaselt. Alles 0,6–0,3 miljardit aastat tagasi saavutas selle tihedus sellise taseme, et meres olevale elule avanes võimalus tõusta kümne meetri sügavuselt pinnale ja viimaks ka kuivale maale. Nendesse kohtadesse, kus elu praegu enim pulbitseb.

See muutus oli elu ajaloos tõeliselt vapustav, sest andis eluvormide arenguks täiesti uued võimalused ja tempo. Uusi liike lausa tulvas elu näitelavale. Nende arv tõusis kiiresti üle kahe miljoni. Samaväärselt liikide arvu kasvuga tõusis ka fotosünteesivate taimede biomass ja tootlikkus.

Osoonikihti oli niisiis võtmeks eluvormide plahvatuslikule liandumisele. Ja osoonikihi jätkuv olemasolu on selle rikkuse säilimise eelduseks. Osoonikihi hävimine vähendaks liikide arvu ja loodusmajanduse tootlikkust praegusest murdosa suuruseks. Viimasel ajal täheldatud osoonikihi hõrenemine ohustab elu seetõttu palju tõsisemalt kui näiteks nahavähki haigestunute arvu kiire suurenemine, mis on viimasel ajal osooniaukude problemaatikas ülepausutatult kesksel kohal.

FOSSIILSETE KÜTUSTE SÜND

Niisiis oli osoonikihi sünni eelduseks see hapnik, mida klorofüllid sisaldavad organismid fotosünteesi käigus atmosfääri eraldasid. Osoonikihi tekkimine parandas igati elu arenemise eeldusi maakeral ning muutis tõhusamaks ka ta enda tekke aluseks ole-

vat fotosünteesiprotsessi, mille maht kasvas seejärel mitu korda. Atmosfääris olev süsihappegaas muudeti fotosünteesi tulemusena orgaanilises aines seotud energiaks, mis settis veeavaruste põhja ja muundus aegade möödudes kivisöeks, naftaks ja maagaasiks — fossiilseteks kütusteks. Et atmosfäärist maapõue siirdunud süsinikdioksiid on tähtis kasvuhoonegaas, siis tähendas tema sisalduse vähenemine atmosfääris kliima jahenemist. See omakorda oli tervitatav muutus maakera elusorganismidele, kelle elutegevust liigne kuumus seni oli häirinud. Fotosünteesis vabanev hapnik lisas seega organismidele tegevustõhusust mitmel moel.

Oluline on mõista, et atmosfääri hapniku- ja soodsalt vähenenud süsihappegaasisisaldus on mõlemad kujunenud taimede fotosünteesi tulemusena. Fossiilsed kütused on fotosünteesi protsessis omapoolseks vastukaaluks, nii on atmosfääris just sobivalt palju hapnikku ja sobivalt vähe süsinikdioksiidi. Fossiilsed kütused ei ole niisiis mingid tühised jäänuskihid minevikust, vaid ainemass, millel põhineb meie atmosfääri praegune gaasiline koostis. Omal ajal tallele pandud ohtlikest kõrvalainetest on seevastu fossiilsetesse kütustesse seotud loodust hapustanud väävel ja organismidele ohtlikud raskemetallid.

Kui tahame maakeral säilitada aegade jooksul kujunenud eluks soodsad tingimused, siis me ei tohi põletada neid fossiile, sest sellega käivitame fotosünteesi pöördreaktsiooni ja alustame tagasikäiku, lõpetades arengu, mis seni on maakeral elutingimusi parandanud.

FOSSIILSETE KÜTUSTE KASUTUSELEVÖTT OLI PAHA EKSITUS

Elu ajaloost puudulikult õppust võtnud inimkond on lõpuks ikkagi hakanud kasutama fossiilseid kütuseid, et rahuldada oma üha kasvavat energiavajadust. See aga on suur viga, mille tulemusena oleme silmitsi eluteatri näitelaval pahaendeliselt süveneva kasvuhooneefekti, happevihmade ja kõikjale tungivate ohtlike metalliühenditega.

Inimese käsutuses on tehnoloogia, mille abil väävel ja metallid eraldatakse soojuselektrijaamade põlemisgaasidest. Kuid see on

väga kallis (Soomes kulub selleks 1,1 miljardit marka aastas), rõõmu võime tunda vaid seetõttu, et probleemi kõrvaldamiseks pole vaja midagi muud peale raha.

Süsinikdioksiidi eraldamine põlemisgaasidest on aga praktiliselt võimatu — sest sel juhul pole tegemist mingi tavalise jääkproduktiga (saastainega), vaid põlemisreaktsiooni põhikomponendiga. Olles nüüd oma suurest veast aru saanud, oleme kohustatud lõpetama fossiilsete kütuste kasutamise — mida varem, seda parem. Olulisest energiakandjast loobumine pole kerge, aga teisest küljest me ei tohi siin maakeral teha, mis iganes pähe tuleb.

Probleemi teeb raskeks asjaolu, et meil ei ole mingit tõsiseltvõetavat alternatiivset energiakandjat fossiilsetele kütustele. Tööstus sooviks toetuda aatomienergiale, aga seegi on piisavalt ohtlik loterii. Nimelt võib õnnetuse korral aatomelektrijaamadest loodusesse pääseda radioaktiivseid aineid (saastet), millel on omadus kahjustada DNA molekule. Teiste sõnadega, kõiki neid elusorganismide pärilikke omadusi kandvaid molekule, mis on kogu eluslooduse eksisteerimise aluseks. Kui loodusesse peaks pääsema suurem hulk radioaktiivset saastet, langeb elu maakeral vähkkasvajate, lootekahjustuste, immuunsuspuudulikkuse ja pärilike haiguste kaosesse.

Aatomelektrijaamade tavaline töö saasteid ei põhjusta (v.a radioaktiivse kütuse jäätmed), aga õnnetuse toimumise risk on liiga suur, et seda tänapäeva maailmas aktsepteerida. Avariirik on nii suur, et isegi tuumaenergiat sooviv tööstus ei oleks nõus kandma kõiki talle õnnetuste korral osaks langevaid kohustusi. Meie aatomelektrijaamade kompensatsioonikohustusele pandud lagi on nii madal, et selle raha eest ei ole võimalik ehitada uusi kodusid Loviisa elanikele, kui peaks juhtuma õnnetus. Tšernobõli-suurune õnnetus Loviisas muudaks aga elamiskõlbmatuks kogu Lõuna-Soome ja ehk mõnemiljonilise Peterburigi.

KUIVA MAA VALLUTAMINE

Tuleme tagasi evolutsiooni ajaloo juurde, kus osoonikihi tekkimine stratosfääris peatas ultraviolettkiirguse jõudmise maapinnani, mis seni oli takistanud elu arengu levimist merelt maale. Arengut

pidurdas aga ka maa kuivus, elutuid mandreid kattev kõrbeliiv ei pidanud vihmavett kinni ning vesi valgus otse põhjavette. Organismid jälle ei ole võimelised elama ilma veeta — nad on juba oma sünnihetkest alates tagasipöördumatult kohanenud sellega, et rakule vajalike gaaside ja toitainete omandamine toimub vees. Vett peab olema vähemalt kilesarnane kiht juurerakkude, hingamiselundite ja soolestiku pinnal. Gaasid ja toitained lahustuvad selles õhukeses veekiles ja rakud omandavad need sealt sarnaselt veeorganismidega.

Kuiva maa vallutamise võtmeks sai huumusainete teke, surnud organismide lagunemise vahesaadus. Mineraalmaaga segunenud huumus on võimeline piisavalt vett siduma ka maa pinnaosas. Merest randa uhitud elusorganismide jäämustest maapinnale tekkinud huumus võimaldas taimedel teha esimese sammu kuivale maale ja seal kanda kinnitada. Taimed tootsid jätkuvalt endale ise huumust, mis tekkis nende roheliste lehtede maapinnale variseses. Ilma taimedeta kõrbestuks maapind ka tänapäeval. Maapinda katva taimestiku kaitse on seetõttu ainuke abinõu peatamaks maakeral ähvardavalt laienevat kõrbestumist.

HETEROTROOFSED ORGANISMID LOOVAD TASAKAALU

Kui atmosfääri hapnikusisaldus tõusis üle teatud piiri (n-ö Pasteuri punkti), tekkis olukord, kus organismid said enda tarbeks energiat taimede toodetud orgaanilisest ainest. See toimus ja toimub tänaseni fotosünteesi pöördreaktsioonis oksüdeerumise kaudu. See võimalus tõstis elu näitelavale loomsed organismid ja lagundajamikroobid. Suurima osa neist moodustasid putukad — nii liigiliselt kui biomassilt. Osa loomadest sõi elus taimi ja teised jälle nende surnud osi.

Akvaatilises (veelises) ökosüsteemis süüakse põhiline osa taimede biomassist toorelt hapnikurikkas pindmises kihis, kuna sügavamal on hapnikku vähevõitu, kus seda vajatakse ka mädaneva orgaanilise aine lagundamiseks. Kui surnud organisme langeb pinnalt sügavamatesse kihtidesse liialt palju, siis tekib seal hapniku puudujääk.

Kuival maal on hapnikku igal pool piisavalt. Seetõttu pole vajadust vältida mädaneva taimeosise sündi. Vastupidi, see on isegi vajalik, et maapinnale tekiks piisavalt vett kinni hoidvat huumusainet. Seetõttu terrestrialised (maismaalised) heterotroofid söövad toorelt ainult umbes 20% taimede biomassist ja umbes 80% variseb maha.

Põhimõtteliselt on nii vees kui kuival maal tekkinud selline olukord, et enam-vähem kõik taimede sünteesitud orgaaniline aine süüakse ära. Taimtoidulistest loomadest toituvad kiskjad, kellest omakorda teise astme ja tippkiskjad ning neid kõiki söövad lagundajamikroobid ja organismid, moodustades niiviisi toiduahelaid. Piki neid ahelaid kulub fotosünteesis toodetud energia aste-astmelt lõpuni. Toiduahela pikkuse määrab teisest küljest energia jätkuvus. Energiat samm-sammult lõpuni kulutavate toiduahelatega kaasneb olukord, kus loomad üksteist süües tasakaalustavad üksteise arvukuse vaheldumise.

Heterotroofide tõus elu näitelavale tähendas seda, et taimede fotosünteesis ei sündinud enam uut fossiliseeruvat orgaanilist ainet (kütuseid) ja atmosfääri ei kogunenud rohkem hapnikku. Orgaanilise aine tootmine ja tarbimine olid saavutanud tasakaalu. Võime nentida, et suurte muutuste ajajärk loodusmajanduses oli lõppenud, organismid olid kujundanud elutu looduse tingimused elu jaoks optimaalsetele tingimustele vastavaks.

PÜSISOOJASTE SÜND

Kuid evolutsioon loomade maailmas ei lõppenud ümbritseva (elutu) looduse põhistruktuuri väljakujunemisega. Elusmaailma tegevuse kohanemine nende tingimustega oli veel pooleli — puudus veel n-ö lõpphäälestus. See eeldas muu hulgas külmale vastupidamise võime arenemist, sest kliima ülemaailmne jahenemine põhjustas jääaegade tekkimist endisest sagedamini.

Külmale tundlikud olid ka suured roomajad, kes mesosoikumi ajajärgu soojuse soosikuina olid saavutanud teatud juhtpositsiooni. Nende bioloogia tundlikuks etapiks olid maa peale munetud munad, mis arenesid vaid küllaldase soojuse olemas olles. Aeg-

ajalt kuni jääajani külmenev kliima põhjustas nendele loomadele järglaste saamisel suuri raskusi.

Külmaga kohanemisel oli arengu alustalaks püsisoojasuse tekimine, mis hakkas arenema nendel roomajatel, kellel ainevahetuse käigus sündiva soojuse kadu takistasid suled või karvkate. Need roomajad, kel selline soojakadu takistav "kehakate" olemas oli, saavutasid püsisoojasuse, kuna nende aju mahu kasv lubas neil parandada oma toidu ehk keha kütteaine hankimise tõhusust ning vereringe muutumine (suure ja väikese vereringe eraldumine) parandas ka "kütuse põlemise" efektiivsust.

Oma kehasoojust kasutasid need roomajatest püsisoojasteks arenenud loomad — ehk siis linnud ja imetajad — järglaste kaitsmiseks külma eest. Linnud andsid oma kehasoojust järglastele mune haududes, imetajad jälle hoidsid järglasi nende varajastes staadiumides emakaks arenenud munajuha soojuses ja toitsid neid platsenta vahendusel. Järglaste sündides soojendavad nii linnud kui imetajad pesas või koopas olevaid poegi oma kehasoojusega ja hangivad ümbritsevast keskkonnast süüa — "kütust".

METEORIIDID LÕPETAVAD ROOMAJATE VALITSEMISAJASTU

Püsisoojaste loomade läbimurdele elu näitelavale aitas paljuski kaasa kriidiajastu lõpul (umbes 65 miljonit aastat tagasi) maa-kerale langenud suure iriidiumisisaldusega meteoriidiparv, mille tagajärjel tekkinud suur tolmutuul põhjendas pikaks ajaks päikesevalguse ja jahutas kliimat. Dinosauruste yalitsemisaeg lõppes, sest päikesevalguse puududes ei arenenud nende maa peale munetud munadest enam uusi dinosaurusi. Looduse valitsejate hävinedes tekkis looduskorralduse auk, mille püsisoojasuse saavutanud linnud ja imetajad ruttu täitsid. Seetõttu saigi võimalikuks püsisoojasuse innovatsiooni järsk läbimurre. See looduse valitsejate vahetus oli iseenesest küll "visuaalselt silmatorkav", ent ei kõigutanud loodusmajanduse põhialuseid siiski rohkem kui auto suvekummide vahetus talvekummide vastu. Auto jääb pärast kummide vahetust ikkagi autoks. Võimegi öelda, et roomajate

kõrvaleastumise ja püsisoojaste esilemarsiga otsis loodusmajandus endale uute teooludega paremini sobivad kummid.

INIMAJU SÜND

Üheks püsisoojasuse arenemise nurgakiviks oli aju suuruse kasv ja tema verevarustuse paranemine (kopsudest hapnikurikka vere tõhus juhtimine otse aju). Aju kasv lisas ühest küljest arukust kehale kütuseks kuluvate toitainete hankimisel ning teisest küljest sündisid uued anatoomilised ajuosad, kus leidsid koha mitmesugused pesaehitamise ja järglaste eest hoolitsemisega seotud instinktid.

Aju suuruse kasv avas loomadele võimaluse kindlustada ellujäämist nii, et ühe isendi kogemused kanaliseerusid uute närviradade moodustumisega (paralleelselt) tinglikeks refleksideks ja instinktideks. Teiste sõnadega õppisid loomad kogemustest ja said neist kasu. Eriti palju õpiti nooruses mängides ja mängimise kaudu. Ent isendi kogemustele toetuv ellujäämisoskus ei kandunud üle järgnevatele sugupõlvedele.

KÕNEOSKUSE SÜND

Omandatud kogemuste kandumine ühest sugupõlvest teise algas signaalkeelest, millega sama liigi isendid kutsusid üksteises esile instinktiivseid reaktsioone. Selles kommunikatsiooniprotsessis olid kesksel kohal häälesignaalid — juba hääletooni väikese muutmisega saavutatakse liigikaaslastes erinevate instinktiivsete reaktsioonide teke.

Hüpe teistes isendites või poegades instinktiivseid tegevusi põhjustavatelt signaalidelt selliste signaalideni, mis tekitavad õpitud tinglike reflekse, on väga väike. Ja väga väike on ka samm mitnesuguste häälesignaalide ja viibete valikust kõnekeeleni.

Looduses on mõningaid loomi, kellel on arenemas kogemusi isendilt isendile siirdav kõnekeel. Inimese aju suur maht, mängulise tegevuse suur määra, stimuleeriv elukeskkond ning suur hääle ja ilmete moodustatud signaalide hulk olid teguriteks, mille abil

inimesel arenes kogemuste edasiandmiseks vajalik tõhus kõnekeel enne kui teistel loomadel.

TEADMISTE KOGUNEMINE INIMESE KÄSUTUSSE

Õppimise teel hangitud kogemuste ja teadmiste siirdumine sugupõlvelt teisele väljaspool DNA regulatsiooni oli elu ajaloos enne kogematu ja vapustav. Võib öelda, et nüüd muutusid isendi kogemustest moodustunud tinglikud instinktid päritavaks. Ühesõnaga, algselt ainukese loodusmajandust reguleerinud DNA infosüsteemi kõrvale oli ilmunud teine infokandja.

Tegelikkuses tähendas see seda, et inimese kätte hakkas kogunema teadmise jõud. Alguses oli inimese käsutuses ainult väike osa kõnekeele vahendusel kogunenud infot. Info kogunemist ja edastamist tõhustasid kirjakeele, hiljem trükitööstuse, massikommunikatsiooni ja arvutite leiutamine. Kogunenud info abil sai inimene suurendada läbilöögivõimet elu näitelaval. Teadmisest tekkis jõud ja võim, mille abil inimene suutis endale endisest edukamalt ammutada heaoluks vajalikke aineid loodusmajandusest. Ja saanud endale võimaluse oma heaolu edendada, on inimene seda ka tõepoolest hoolega teinud.

Elu ajaloo sadade miljonite aastate pikkuse ajaloo jooksul pole varem ühegi elusorganismi käsutuses olnud nii suurt teadmise jõudu. Säärane väljaspool DNA süsteemi eksisteeriv teadmiste jõud on täiesti abstraktne. Olemata aine või energia, mõjutab ta ometi ökoloogilist tasakaalu, meenutades mõneti hingemaailma jõudu; nagu Piiblis öeldakse, et Jumal lõi inimese oma näo järgi, seega võib see tähendada omadust valitseda loodust teadmise jõuga (sõna jõuga).

KULTUURIEVOLUTSIOON

Võime kogemusi ja teadmisi sugupõlvelt teisele edasi anda ilma DNA süsteemita algatas koguni uue, vaid inimest puudutava evolutsioonivormi — kultuurievolutsiooni. See evolutsioon ilmnas areneva inimese võimes kasutada olelusvõitluses abivahenditena erinevaid tööriistu, relvi, kehakatteid ja tuld.

Tööriistakultuurile toetava inimese edu algas juba siis, kui teadmised siirdusid sugupõlvelt teisele ainult kõnes talletatud pärandina. Troopilises Aafrikas sündinud ja sooja kliimaga aladel bioloogiliste eelduste tõttu elama sunnitud karvadeta inimene suutis tule abil ja saakloomade nahkadesse mähitult aegade möödudes ka külmemaid alasid asustada. Ühtlasi vabanes inimene tema arvukust reguleerinud troopiliste alade kiskjatest, viirustest ja haigustest ning seetõttu tema arvukus tõusis.

Oma planeedi vallutamiseks piisas suhteliselt algelisest varustusest. Tänapäeval alanud teiste planeetide vallutamine eeldab keerukamaid skafandreid, aga põhimõte on endine.

Pärast seda algspurti on inimkond kasutanud põlvest põlve kogutud teadmisi üha kasvava jõuna oma elutingimuste parandamiseks. Protsess iseenesest on olnud aeglane ja mitmeetapiline, aga seda saab kirjeldada paljude inimühiskonna ülesehituse muutuste abil. Esimesena näeme korilusühiskonda, siis küttimis- ja kalapüügiajastut, agraarühiskonda, praegusest industriaalühiskonnast oleme siirdumas infoühiskonda. Viimast on sageli nimetatud ka riskiühiskonnaks, sest arengu jätkamiseks on asunud mängima seesuguste loodusmajanduse suurte jõududega nagu tuumajõud ja DNA geeniuuringud.

Inimese seisukohalt vaadates on kogu see struktuurimuutuste jada üks suur kiidulaul inimaju kõikvõimsusele. Inimkonna heaoluks vajalikke ressursse andva looduse vaatevinklist on needsamad muutused vastupidi tähendanud pidevalt kasvavaid kaotusi. See ei ole olnud ainult süsteemi osaks oleva loomaliigi edu ega edukas toimetulek tegevuses vajaminevate materjalidega, vaid see on tekitanud ka häireid, mis on põhjustatud inimese poolt loodusesse tagasi viidavatest jäätmehulkadest sellistes kohtades ja sellises koostises, kus nad ei ühine looduses toimiva aineriingega.

LOODUSMAJANDUSE VÄHKKASVAJA

Lõppude lõpuks peame mõistma, et inimkonna progressi viljad ei ole nopitud tühjusest. Need on teadmise jõul rebitud lahti elu maa-keral üleval pidavast loodusmajanduse masinavärgist. Ja looduse masinavärk teadupärast kannatab selliste rebimiste pärast. Mida

egoistlikumalt inimene oma hüvesid taotleb, seda suuremad häired tekivad loodusmajanduses. See on teatud mõttes keskkonnakaitse põhiprintsiip kahe sõnaga.

Olukorda võime iseloomustada ka kujutluspildiga, kus loodusmajanduse ahjualuseks olnud inimene on arenenud oma majandusliku tehnosüsteemiga loodusest elujõudu ammutavaks vähkkasvajaks. Kuni see vähkkasvaja oli väike, jaksas tema peremees kõik tekkivad mürgid neutraliseerida. Aga iga kord, kui inimene on soovinud parandada oma elatustaset, siis on ta seda teinud tootmist ja tarbimist suurendades, s.t suurendanud seda vähkkasvajat. Kui vähk kasvab liiga suureks, murdub loodusmajanduse masinavärgi (ökosüsteemide) kandevõime ja tulemuseks on häving, mis ei säästa ei vähki ega tema peremeest.

KASVU PIIRID

Võrdlus vähkkasvajaga on kujundlik ka selle poolest, et inimese tegevus toimub loodusmajanduse sees, täpselt nii nagu tegelik vähk. Võrdlus sobib suurepäraselt ka Rooma klubi 1972. aastal avaldatud ülevaatega *Kasvu piirid*, mille kaanepildil oli kujutatud liiga suureks paisunud munakollast, mis oli purustanud kogu muna. Ja põhisõnum ongi see, et piirideta elatustaseme, heaolu, tehnosüsteemi ja inimeste arvu kasv on maakeral valitsevate piiratud võimaluste (ressursside) juures võimatu.

Rooma klubi oli analüüsinud olukorda arvutitega, toetudes võimalikult paljudele eri andmetele. Arvutid väitsid, et inimese tegevus põrkab looduse seatud kasvupiiridega kokku natuke enne aastatuhande lõppu, juhul kui otsustavaid abinõusid kasutusele ei võeta, — ja paarkümmend aastat hiljem, kui midagi ette võetakse.

KAKS AASTAKÜMMET KESKKONNAKAITSELIST RAHMELDAMIST

ÜRO suurel keskkonnakaitsekonverentsil Stokholmis konstateeriti ametlikult olukorra tõsidust ja kõik riigid kohustusid järgima kõikvõimalikke keskkonnakaitsealaseid meetmeid. Konverentsi järel on kogu maailmas lärmatud ja rahmeldatud küllaltki in-

tensiivselt loodusmajanduse kaitsmiseks. Enamikus maadest on olukorra juhtimiseks loodud keskkonnaministeerium või vähemalt keskne ametkond, kõikjal on vastu võetud hulk sellealaseid seadusi ja akte, kontrolli on tõhustatud. Loodud on tuhandeid looduskaitseorganisatsioone, et massikommunikatsioonivahendite abil avaldada survet otsuse langetajatele, et midagi ette võetaks. Terve uus teadusharu — keskkonnakaitseteadus — tõusis esile kiirusega, millel ei ole võrdset teaduse ajaloos. Oma uurimisasutuste, kümnete ajakirjade ja loendamatu kongressidega on keskkonnakaitsest saanud üks mahukamaid teadusharusid.

Nüüdseks on kogu see keskkonnakaitsealane askeldamine vilkalt kestnud juba üle kahekümne aasta. Ja saavutatud on konkreetseid tulemusi. Nii on meil Soomes loodud keskkonnaministeerium, on tehtud algust keskkonnakaitsealase teadusliku uurimistööga ja kõrgkoolihariduse andmisega selles vallas, on sõlmitud leping Läänemere kaitseks ja vastu võetud elukeskkonda kaitsvad seadusaktid. Süsinikdioksiidisaastelt on hakatud võtma energiamaksu ja viienda tuumaelektriijaama ehitamise ettepanek on tagasi lükatud. Osoonikihti lõhkuvate CFC-ainete ja pliisisaldusega bensiini kasutust on vähendatud ning DDT ja PCB kasutamine täiesti lõpetatud. On meeldiv tõdeda, et meie tselluloositööstus on oma saasteid vähendanud poole võrra. Metsakasvatases on oluliselt vähendatud kündi, võsamürkide kasutamist ja väetamist. Looduskaitsealade võrgustikku on natuke laiendatud ja ohustatud liikide nimekirjadest tehtud loetelud. Osa kodanikke on vaimustuses jäätmete korduskasutusest ning ostab "luigemärgist" lugu pidades loodussõbralikult toodetud tooteid. Kõige selle peale võiks ju arvata, et oleme piisavalt teinud, et lükata inimtegevuse ja loodusmajanduse kokkupõrget edasi, nagu Rooma klubi omal ajal lubas keskkonnakaitse asjaarmastajatele.

KAS MEIE KENAD SAAVUTUSED ON PIISAVAD?

Saavutused on olnud vahvad ja selle üle on osatud uhkust tunda. Ometi pole iseenesestmõistetav, et nende, kahtlemata heade saavutuste resultatiivsus oleks piisav selleks, et arengu suund nende saavutuste mõjul pöörata katastroofikursilt elu jätkumist garan-

teerivale kursile. Enne ÜRO teist konverentsi Rio de Janeiros tehti olukorra analüüs selle kohta, kuidas maailma keskkonnaseisund on arenenud 20 aasta jooksul pärast Stokholmi konverentsi. Olukorra analüüsist selgus, et:

- * Fossilsete kütuste kasutamine oli jätkunud ja atmosfääri süsinikdioksiidi sisaldus oli kasvanud, mis on ülemaailmse kliima soojenemise põhjuseks.
- * Happedihmade kogus oli kasvanud ja see põhjustas endiselt maapinnas inaktiivsete metallide muutumist kergesti lahustuvaiks, mis on elusorganismidele ohtlik.
- * Maakeral ultraviolettkiirguse eest elu kaitsev osoonikiht oli hõrenenud, elusorganismide ellujäämine seega ohustatud ja nahavähki haigestunute arv kasvanud.
- * Vett siduv huumusekiht maapinnal oli muutunud õhemaks, tuues kaasa kõrbealade suurenemise.
- * Maismaaökosüsteemis kesksete troopiliste vihmametsade pindala ja hapniku tootmise võime oli järsult vähenenud, samuti nende võime siduda atmosfääris olevat (ülemäärast) süsihappegaasi.
- * Aatomienergia tootmine, aatomielektriijaamades juhtunud õnnetused nagu ka katsed tuumarelvadega, nende tootmine ja ladustamine olid suurendanud ohtu vigastada (pöördumatult) loodusmajandust üleval hoidvaid DNA molekule. Samas on kasvanud oht, et elu satub vähkkasvajate, lootekahjustuste ja pärilike haiguste kaosesse.
- * Kaevandustegevus oli jätkunud ja sügavalt maakoore seest oli tõstetud metalle biosfääri, kus nad kahjustavad elusorganismide ökofüsioloogilisi protsesse.
- * Määraväetiste kasutamine oli jätkunud ja põhjustanud toitainete ülikiire levimise maapinnast vesikondadesse, kus elutegevus oli eutrofeerumise tagajärjel hääbumas hapnikupuuduse, sinivetikate- ja botuliinimürkide tõttu.
- * Inimeste arv maailmas oli jätkuvalt suurenenud ja see lisab mitmel moel survet loodusmajandusele.
- * Mehhaniseerumine, autostumine ja industrialiseerumine olid jätkunud ja põhjustanud inimkonna surve mitmekordse suure-

nemise loodusele, võrreldes inimese biomassi poolt põhjustava bioloogilise koormusega.

- * Lakkamatu urbaniseerumine oli muutunud hüperurbaniseerumiseks — suurlinnad olid omavahel ühinenud, rikkudes looduses toimuvaid aineringeid endisest veelgi rohkem.
- * Kuristik arengumaade ja arenenud maade vahel oli süvenenud, mis siirdab endisest tõhusamalt arenenud maade tarbimisest tuleneva surve arengumaade loodusesse.
- * Kõigi mainitud koormuste koosmõju (multistress) oli võtmas mõõtmeid, mis ulatusid loodusmajanduse taluvuspiirini.

Selline analüüs andis armutult madala hinnangu tehtud keskkonnakaitse tööle. Samuti osutas see, et kahekümne aasta kirglik töö ei olnud suutnud arengut katastroofikursilt pöörata — isegi mitte alustada pöördega! Analüüs näitas veel sedagi, et kesketes küsimustes oli töö tõsidust ja tähtsust tugevalt alahinnatud — osalt oli ainult katteta hüüdlause või lepingutega õhulosse ehitatud.

MAAILMAKAUBANDUSE KANALID SUUNAVAD LOODUSE VIGASTUSED ARENGUMAADESSE

Võime väita, et tegevus on olnud ebaefektiivne ja takerdunud piasiasjadesse seetõttu, et otsuste vastuvõtjatel ei ole olnud elu ajalool põhinevat selget ja terviklikku pilti keskkonnakaitsest ja selle eri sektorite tähtsuse järjekorrast. See on olnud kindlasti vägagi oluline põhjus, aga see on alles pool tõde.

Tõe teine pool on see, et majandusringkondades ei leidu soovi katkestada seesuguste tegevuste kasvutendentse, mille eesmärk on pakkuda arenenud maailma kodanikele üha magusamat elu. Ei ole ju looduse nähtavamad kahjustused arenenud maade elanikke kuigi valusalt puudutanud.

Selline mõtlemine lonkab: arengumaades pole elu kvaliteet paranenud. Teisest küljest on looduse kahjustumine seal karm tegelikkus: metsad hävivad, põllud ja karjamaad kõrbestuvad, elanikkond vaesub ja nälgib.

Maailma jagunemine (esimeseks ja kolmandaks) tekkis kauges minevikus relvastatud kolonialismiga ja selle jätkumist peetakse tänapäeval ülal kaubandusliku neokolonialismiga. Niimoodi loo-

dud süsteemis toodavad arengumaad odavalt maailmaturule vajalikke tooraineid ning tööstusriigid rikastuvad, valmistades toorainest kaupu ja neid kallilt müües. Rikastumise kasvu kindlustavad arenenud maad arengumaadelt laenuprotsente, dividende, tollimakse, veomaksu ja patendi- ning autoriõiguse tasusid kasserides.

Selliste maailmakaubanduse süsteemidega ongi saavutatud, et raha ja ressursse on voolanud ja voolab veel tänapäevalgi arengumaadest arenenud maadesse palju rohkem kui vastupidises suunas. Ja olukord on arenenud selliseks, et maailma rikas viiendik saab oma kasutusse 80% kõigist maailma ressurssidest ja elanikkonna suurem osa (4/5) peab toime tulema 20% ressursijäänustega.

TURUMAJANDUSE JUMALA KUMMARDAMINE TERAVDAB OLUKORDA

Olukord on teravnenud väljakannatamatuseni. Ühiskondliku moraali ja kristlike mõõdupuude seisukohast on tööstusmaade käitumine lihtsalt häbitu. Olukorra parandamiseks valmistati ette ja võeti ÜROs vastu kõikidele rahvastele kohustuslikuks täitmiseks mõeldud uus rahvusvaheline majandusprogramm (NIEO). Vastuvõtmise järel pole kogu programmist aga enam midagi kuulda olnud. See jäeti lihtsalt kõrvale.

Täiesti mõistetamatu tundub, et maailma elanike rikkale viiendikule ei paista jätkuvat isegi sellest 80% kogu maakera ressursist, mida ta praegusajal tarbimiseks kasutab. Kõigis arenenud maades pürgitakse eesmärgipäraselt elatustaseme tõusu ja majandusliku kasvu poole — ja seda loomulikult looduse ning arengumaade arvel.

Nagu kõik ajaga kaasas käivad kodanikud on kindlasti hoomanud, on sellisele röövimisele otsitud moraalset õigustust vanadest jumalatest loobumise hinnaga. Uueks kummardamise objektiks on tõstetud Turumajanduse jumal ehk endise nimega Mammona. See uus ebajumal õnnistab kõiki majanduslikult tasuvaid ettevõtmisi ja mõistab hukka abinõud, kus majanduslikku efektiivsust proovitakse alla tingida mingite muude väärtuste nimel (loodus, arengumaad).

KESKKONNAKAITSJATE OPTIMISMI ALUS

Palju on küsitud, kas keskkonnakaitsjad ometi ei võiks lõpetada õuduspiltide maalimist ja anda mingeidki optimistlikke tulevikuvisionoone. Küsimus on igati õigustatud. Ja vastus on ka positiivne. Keskkonnakaitsjad oskavad küll öelda, kuidas me peaksime toimima, et saaksime garanteerida elu jätkumise maakeral. Tegevuse strateegia esitamine ei ole probleemiks. Probleemiks on seevastu aga inimeste tugev mõistusevastane soov saavutatud eelistest jäigalt kinni hoida ja võimustruktuure säilitada.

Eelarvamuste ja väärtushinnangute müür tõuseb meie ette juba siis, kui keskkonnakaitsjad esitavad ellujäämise strateegia esimese käigu. See käik oleks nimelt relvastumise ja sõdimise lõpetamine. Kui neist loobutaks, saaks inimkond oma käsutusse nii palju ressursse, et nende abil võiksime kergesti maailmast minema pühkida nii vaesuse, nälja kui saasted. Ja raha jääks veel natuke ülegi. Ometi öeldakse säärase ettepaneku kohta otseteed, et see on kaunis mõttekonstruktsioon, mille elluviimine on täiesti võimatu. Siit küsimus: kuidas saab inimkonnal olla raske loobuda millestki sellisest, mis on ajaloo jooksul põhjustanud meeletu määra muret, surma, kurbust ja hävingut ja ei mingit tõelist kasu? Sõjapidamine ei saa kuidagi olla ratsionaalne abinõu inimkonna õnneliku tuleviku planeerijate käes. Keskkonnakaitse suurimaks probleemiks ja pessimismi põhjuseks on see, et inimkonnal ei ole mõistust haarata kinni arukatest pääsemisvõimalustest. Maakera arukaim olend võib niisiis lihtsalt oma rumalusega põhjustada enda ja oma elukeskkonna hävingu.

PEKKA NUORTEVA (sünd. 1926) on erialalt entomoloog, on olnud Soome esimene ja seni ainuke keskkonnakaitse professor, praegu Helsingi ülikooli emeriitprofessor. *Akadeemias* on varem ilmunud tema artikkel "Ökoloogi küsimused teoloogile" (1990, nr 2, lk 338–354) ning väitlus "Pentti Linkola eestikeelsete tõlgete ilmumise puhul" (1996, nr 2, lk 407–408).

HEINO MIKIVER

TÖÖSTUSLIKULT TOOTMISELT KÄSITÖÖTRADITSIOONI POOLE

Anneli Jussila

Tõlkinud Priit-Kalev Parts

INIMENE JA TEMA ESEMED

Seiklejast kirjanik Paul Theroux jutustab raamatus *Vaikse ookeani õnnelikud saared* oma paadiretkedest troopilistes saarestikes 1980. aastate lõpupoole. Ta kirjeldab salapärase aardesaarte ja paradiislike lahtede täitumist igasuguse inimkolaga, mida meri kaasa toob: plastmassi, klaaspudelite, stüroolilaikude, aerosoolipudelite, rebenenud nailonvõrkude, naftatünnidega... kõigi lõpmatult pikaealiste jäätmetega, mis jäävad järele meie lühiealistest tööstustoodetest.

Ühes meeldejäavas kohas sõuab Theroux tundmatu saare randa ja mõtleb, kas söandaks randuda. "Inimesed, kes painutasid oma onniseinte jaoks pooleks lõigatud bambust, katsid selle kõrkjatega ja sidusid kõvasti kokku, nagu see neil saartel kombeks on, olid kindlapeale külalislahked ja järgisid oma traditsioone," kirjutab Theroux ja jätkab: "Kui ma oleksin näinud plekk-katuseid ja betoonplokkke, pöördustega ja munalukkudega varustatud lobudikke, mida abiorganisatsioonide palgatud firmad neile inimestele ehitavad — süüitus usus, et teevad heateo —, oleksin olnud õige-gi mures. Sest minu kogemuse järgi olid need vägistatud külad äraarvamatud, täis hälvikuid." (Theroux 1993: 164.)

"Teollisest tuotannosta käsityöläisperinteeseen." — *Ekologiseen elämäntapaan* (toim. Leena Vilkkä), Helsinki: Yliopistopaino, 1996, lk 47–63.

© Yliopistopaino ja Leena Vilkkä.

Inimese vaimse kultuuri, mentaliteedi ja tema esememaailma vahel valitseb kindel ja tugev side. Mitte ühelgi tasandil pole ükskõik, milliste esemetega me end ümbritseme, milliste esemete ja ehitiste kaudu vormub meie elu. Ese, toode, ehitis ei ole mitte surnud materjal, vaid kannab eneses mitmetasandilisi tähendusi, mida argielus on raske näha, kuid mis mõjutavad meie elu pidevalt.

Füüsilisel, meie endi rajatud keskkonnal oleks otsekui omaette mõistus ja oma moraal. Tal on eriline suhe suurema terviku, loodusega. Millest kõnelevad jäätmed maailma meredel ja randadel? Milline suhe loodusega on asfaldiga kaetud kärarikkal suurlinnal oma kunstmaterjalidega, räigete visuaalsete ärritajatega, kõrgete hoonetega, mille vahelt vaevu vilgatab taevast?

Inimesel — nii kaua kui ta on olnud *Homo sapiens* — on olnud tarve ja taotlus valmistada esemeid ja muuta loodust. See tegevus kuulub inimolemuse juurde. Esemete, tööriistade ja ehituskonstruktsioonide abil on ta füüsilisel tasandil osalenud maakera elus. Ta on reageerinud looduse pakutavatele võimalustele ja oma käte-loomingu kaudu olnud loodusega interaktsioonis. Arheoloogias eristatakse ajastuid inimeste kasutatud materjalide ja neist sündinud esemevormide järgi — arheoloogilise terminina tähendabki “kultuur” ennekõike esemeid.

Inimkonna enamik on ikka olnud lähedalt seotud põhitoodanguga, põhielatusvahenditega ja selleks tarvilike esemetega. Alles meie ajal on toimunud muutus: antud hetkel elab põhiosa tööstusmaade elanikkonnast täiesti lahus igasugusest igapäevaeluks vajalikust tootmisest, lahus nii toidu hankimisest kui oma füüsilise keskkonna kujundamisest.

Esemed, mida vajame — või vähemasti kasutame — oma igapäevases elus, ei ühenda meid loomulikul viisil keskkonnaga, ei moodusta arusaadavat märgikeelt. Nende materjal ja ehitus on võõras, see on keerulise tööstusliku protsessi tulemus, mida keegi meie tutvusringkonnas ei valda — võib-olla ei tunne varsti neid protsesse enam üldse ükski inimene, ainuüksi masinad. Siiski on meil tekkinud tihe sõltuvus tööstuslikest toodetest: telerist, autodest, pesumasinaist, foonidest, videomakkidest, fotoaparatuuridest, kilekottidest, võidepurkidest — tervest sellest lubamatust seltskonnast. Meie suhe tööstustoodetega on ühest küljest võõrdunud, teisest küljest vägagi habras. Me ei sõltu enam iseendast.

Kui palju meie esememaailmas on veel järel sellist, mida tavaline inimene ise oma kätega suudaks valmistada?

Sellel arengukäigul on oma mõju nii inimpsüühikale kui ka keskkonnale. Kui me ei näe esemete sündimist, siis ei mõista me ka energiakogust, mis selleks vaja läheb. Meie suhe ostetud kaubaga, mida näib lõputult otsekui tühjusest välja ilmuvat, kujuneb paratamatult distantseerunumaks ja vastutustundetumaks, kui seda oli näiteks möödunud sajandi talurahva suhe oma käte toodetega või harvade ostu- ning vahetuskaupadega, mille hankimiseks oli tulnud teha lisatööd. Tänapäeva prügimägi on vägagi kõnekas.

“Vana toote” minemaviskmine on muutunud meile väga hõlpsaks asjaks. Oleme aktsepteerinud toodete lühiealisuse, mille poole tööstus ja kaubandus on teadlikult püüelnud, et suurendada tarbimist. Aga me ei viska ära mitte ainult katkist, kasutuskõlbamatut kaupa. Suur, võib-olla isegi suurim osa prügimägede aarestest on täiesti uued kaubad: riided, sohvakomplektid, jalgrattad, plaadimängijad, nõud, vaibad, mänguasjad. Nad on muutunud tarbetuks ainult sellepärast, et asemele on tahetud osta midagi uut. Tingimata mitte paremat, aga uut. Omadega plindris õhtumaalane, kes on võõrdunud omaenese kätestki, tunneb end kasvõi mingil moel olemas olevat, kui ta ostab ehk tarbib. Ja ta tarbib meeleldi alati, kui teda just muidu ei lõbustata.

Käteoskused kaovad hämmastavalt kiiresti nagu kõik kultuuri-evolutsiooni saavutused. Ühe põlvkonna jooksul või veel kiiremini võivad tuhandete aastate traditsioonilised töötavad ja materjalid lakata olemast. Kokkupuude Lääne tööstustoodanguga on olnud sellise “lõpphävingu” peamine põhjus paljudel dokumenteeritud juhtudel. Theroux eespool mainitud raamatus jutustab tuntud arheoloogiaprofessor Sinoto, et Cooki saarestiku Atiu saarel järgiti veel 1984. aastal täiel määral põliseid traditsioone, elati naturaalmajanduses ja loodusega tasakaalus. Kui professor 1989. aastal jälle saarele tuli, oli kogu vana kultuur hävinud. Teatavate kultuurikontaktide järel olid saareelanikud üle läinud konservtoidule, tööstustekstiilile ja hakanud videofilme vaatama. Viimast pidas professor Sinoto muutuse õudustäratava kiiruse seletuseks. (Theroux 1993: 485.)

Siin kirjutises vaatlen ökoloogilisest vaatenurgast inimkonna teed läbi eri kultuurietappide tänapäeva, enesehävituse künnisele, eriti silmas pidades inimese ja tema toodetud esemete suhet ning ühtlasi linna ja maa vahelist pinget.

Lõpetuseks loodin inimese võimalusi elada tasakaalus nii looduse kui ta enda loodava keskkonnaga ning vaatlen, missugune võiks tootmine olla püsiva, säiliva kultuuri maailmas.

LINN: KÄOPOEG MAA PESAS

Tööstuslik tootmine praeguses ulatuses on linnakultuuri olemuslik osa. Tööstuslikku tootmist on võimatu vaadelda lahus urbanistlikust eluvormist, mis on levinud ka maale — eluvormist, kus kogu füüsiline olemasolu põhineb rahamajandusel ja ostetavail tarbeesemel. Just urbanistlik kultuur on ajanud meid praegusesse kriisi ja looduse kitsikusse. Alles laiaulatusliku urbanistliku eluvormi juures muutus rahamajandus hävingu katalüsaatoriks ja luksuslik, raiskav tarbimine ületas looduse kandevõime piirid.

Suurlinnade ja nende poolt levitatava eluviisi olemuses peituvad päevselgelt meie luksusliku allakäigu põhitegurid — tegelike algpõhjusi tuleks siiski otsida inimhõimude tegevusest.

Esimesed linnad sündisid põldu harivate ühiskondade liigest rahvastikust. Küttimis- ja koriluskultuuridelt põlluharimisele üleminek tegi võimalikuks rahvastiku märgatava paljunemise. Elu muutus turvalisemaks, toidu hankimine rajati kindlamale alusele, kui hakati pidama koduloomi ning kasvatama ja aretama söögitaime, ennekõike säilitatavat vilja. Tänu viljakasvatusele sündisid esimesed nn kõrgkultuurid.

Juba ainuüksi paikseks muutumine tõi enesega suuri eeliseid kaasa. Oli võimalik elada mugavamalt ja kaitstumalt, omada rohkem elu hõlbustavaid riistu ja riideid, luua keerulisemat kultuuri. Eluiga pikenes, kui vanurite elu muutus kaitstumaks ja kergemaks. Paljud riskid kahanesid, kuigi mõni uus tuli ka asemele (nakkushaigused, inimestevahelise sõjakuse kasv, teravnenud sotsiaalsed hierarhiad).

Esialgu olid põllutaimeid väheviljakad ning töövõtted algelised ja rasked. Elu kindlustumise eest tuli maksta tööaja kasvuga. Isegi nii karmides tingimustes nagu Kalahari kõrbes elanud bušmanid on teinud päris "tööd" — tegelnud küttimise ja korilusega —

ainult kolm päeva nädalas. Põllumajandus nõuab juba ilmselgelt keerulisemaid tarbeesemeid ja tööriistu kui küti- ja korilaskultuurid ning paratamatult on töö hulk, eriti hooaegadel, tunduvalt suurem. Niisiis vajati tööjõudu ja seda ka muretseti: varastes agraarkultuurides kasvas sündivus hoogsalt.

Teisalt jääb mulje, et põlluharijakultuuride rahvastiku hoogne kasv sõltus eelkõige just nimelt olude "paranemisest" ja võimalusest sünnitada kasvõi iga aasta uus laps. Korilusega tegelevas, aastaagadest ja jahisaagist sõltuvas hõimukultuuris oleks nii lühike sünnituste vaheaeg ja kaasas kantavate väikelaste suur hulk liikumisvõimalusi kindlasti saatuslikult mõjutanud. Sündivuse piiramise vahendid on olnud kindlapeale inimeste valduses juba varaste hõimukultuuride juures — on ju need otse muinasajast põlvnevatele bušmanikultuuridelegi teada olnud (vrd Shostak 1983). Põllumajandus ja toidu talletamise võimalus iseenesest ei eeldanud ülemäärast sündivust; ilmselt mõjutasid seda keerukad kultuuritegurid. Võib-olla toimus üleminek põlluharimisele evolutiivses mõttes nii kiiresti, et inimesel ei olnud aega oma paljunemist mõistlike piiridega kohandada — ei bioloogilise ega kultuurilise olendina.

Igatahes: linn kui ühiskondlik nähtus sündis seetõttu, et inimesi hakkas teatava maa-ala kohta olema "liiga palju" — algul küll veel mitte ülemaailmses mastaabis. Algusest peale on linnale olnud omane tootmatus, kõige rohkem töödeldi seal maalt hangitud tooraineid. Linnast sai ennekõike institutsioon. Linnad asutati kaubanduskeskusteks ja neis asusid sageli ka usulised troonid. Halduslikel ja poliitilistel põhjustel muutusid linnad oluliseks eelkõige võimukandjatele. Nende kaudu oli võimalik valitseda suuri maa-alasid, terveid riike; linnades arendasid valitsejad tohutuid visioone vallutusretkist, teise riigi alistamisest. Maal pole sellised väljavaated kunagi sündinud. Et oma võimu hoida, rajavad vallutajad alati hea meelega uusi linnu: nii tegid Aleksander Suur, Caesar, Gustav Vaasa, Katariina Suur, Stalin, koloniaalvõimud.

Maa osaks on olnud linna ja valitsejate kalleid plaane ülal pidada. Kogu tegelik rikkus tuleb ju maalt: sealt tuleb toit, puit, kiudained riiete ja muu tekstiili tarvis, anorgaanilised materjalid. Nende piisav töötleminegi on võimalik maa omade jõududega, nagu meie teadmised juba rauaajast saadik näitavad. Linnaelani-

kud tegelevad põhiliselt kauba ühest kohast teise toimetamisega, saades tublit kasumit. Maa pole tegelikult kunagi olnud linna olemasolust sõltuv. Seda tõsiasi on võimukandjad juba kaua püüdnud hämardada, andes linnale eesõigusi, mille abil nad suudaksid kompenseerida oma algupärast tootmatust.

Soomes hakati käsitööliste õigust maal tegutseda piirama juba 16. sajandil, kui linnakäsitöölistele anti teatavad seaduslikud eesõigused ehk privileegid. Ainult maalinnade ja mõisate suhtes tehti erand. Aastast 1604 reguleeris Norrköpingi otsus iga kihelkonna käsitööliste hulka; aastast 1680 lubati ainult üks rätsep ja üks kingsepp kihelkonna kohta ja peale kihelkonnakohtu loa tuli saada ka maahärra nõusolek. Käsitöö arenemist maal piirati karmilt ja nihutati nõnda majanduslikku raskuspunkti linna poole. (Talve 1990: 104; Niiranen 1985: 261.)

Ilma linnu soosiva poliitikata oleks maa areng võinud õigegi teistsuguseks kujuneda. Soome linnades tegutsesid juba keskajal kullassepad, klaasipuhujad, maalrid, möögalihvijad, müürsepad, katelsepad, puusepad, rätsepad, sepad, kingsepad, tinavalajad (kannuvalajad), vöötegitjad, pagarid, habemeajajad (tegutsesid ühtlasi haavaravijate või velskritena), raamatuköitjad, õllepruulijad, köösnerid, parkalid, mütsitegitjad, kellavalajad, pottsepad, kukrutegijad, köiepunujad, sadulsepad, purjeõmblejad, lihunikud, treialid, seemisnahavalmistajad, kangrud. Hertsog Johani ajal oli Turu kindluses koguni selliseid õukonnakultuurile tarvilikke käsitöölisi nagu helmeõmblejaid. Osa mainitud ametitest on sellised, et nendega ainuüksi linnas tegelda saigi. Ametite spetsialiseerumine kõneleb käsitöö aeglusest ja nõudlikkusest.

17. sajandil asutati palju uusi linnu; nende käsitööliste seisund muutus tugevamaks pärast seda, kui käsitööreformi tagajärjel sündis 1621. aastal üldine tsunftiseadus. Ühiskonna ja tavade muutumisest kõnelevad järgmised 17. sajandi "uued" ametid nagu värval, nõela- ja nõõbitegitja, haagitegitja, nõõri- ja parukategija ning tõllassepp. (Talve 1990: 109.)

Alles 18. sajandil hakati maalgil lubama — lisaks juba mainitud kingseppadele ja rätsepatele — linnades juba sadu aastaid peetud ametitest mõningaid: sepad said ametlikult loa maal oma ametit pidada 1739., müürsepad 1756., klaasipuhujad 1766., puusepad ja treialid 1806. ja viimaks parkalid, ratassepad, kellaspad, maalrid ja mütsitegitjad 1824. aastal. (Talve 1990: 104–105.)

Müürseppade ja klaasipuhujate ametioskusi vajati ennekõike 18. sajandi Lääne-Soomes, kui loobuti suitsutaredest ja vajati uute ehituste jaoks nii korstnaga ahje kui klaasaknaid. Lõplikult anti kõigile käsitöölisele õigus maale asuda 1850. aastail, kui tsunfte hakati laiali saatma.

Muidugi tegeldi mitmesuguse käsitööga kodumajapidamise tarvis ka tollal, kuid professionaalne käsitöö püüti hoida linna piirides. Tööriistad, riided, mööbel, sõiduvahendid, nõud, hooned — kõike tuli osata ise teha, enamasti koguni omaenese talus. Materjal hangiti ümbritsevast loodusest, raudagi saadi soomaa-gist. Ometi vajati juba varakult ka mõningaid ostukaupu; iseäranis tähtis oli sool. Kehvadel aastatel tuli mõnevõrra ka vilja sisse tuua. Näiteks Eesti põhjaranniku sadamatega peeti kaubavahetust. Soome lõunaranniku asukad purjetasid lõunasse tavaliselt jaanipäeva paiku, pärast kevadise kalapüügi lõppu, ja vahetasid näiteks tündritäie soolasilku tündritäie eesti vilja vastu. (Talve 1990: 131.)

Iseseisvad talupojad tegelesid kaubandusega mõnevõrra ka omal käel: põletati ja müüdi viina ja eriti veel tõrva ning mõnel pool rannikualadel kasvas talupoegade kaubanduslik purjetamine majanduslikult märkimisväärseks. Vähemasti 16. sajandil viidi Rootsi Vaka-Sooe oskuslikult valmistatud puunõusid. Riigivõim ei suhtunud soosivalt isegi neisse vähenõudlikesse kaubandusvormidesse. Õieti oli kaubandus maal keskajast saadik olnud üldse keelatud, kui mitte arvestada mõningaid väikesi maalaatu. Talupoegadel tuli aastas kord või paar võtta ette tülikas reis linna, kui nad üldse oma kaupu vahetada tahtsid. (Lehtonen 1985: 179.)

Veel suuremal määral kui ülalmainitud linnu soosivad piirangud raskendasid Soome maa iseseisvat elu ja iseseisvat arengut 16., 17. ja 18. sajandil pidevatest sõdadest tingitud koormus ning mõõdutu maksustamine. Suurel hulgal Soome talupoegi suri arututes sõdades Rootsi kuninga eest, kas võitluses või siis — ja enamgi — sõjaleeris mõllanud haigustesse. Kogu 17. ja 18. sajandi oli Soome sõdade näitelavaks, kus maa tähendas võimukandjatele ennekõike pelka elavjõureservi ja karmi maksustuse objekti. Äraelamine tehti maal raskeks, aeg-ajalt koguni võimatuks. Sel taustal on hõlbus mõista talupoegade mässe, millest kuulsaim on nn nuiasõda 16. sajandi lõpul (kus hukkus 3000 talupoega).

Kõige kehvem oli talupoja seisund 16. ja 17. sajandil. Suurem osa maast läks riigi valdusse, maksumaksjate tulu ja näiteks ikal-

dusaastaid sootuks arvestamata määrati suuri makse, aastal 1681 võeti vastu majajäleavaatusmäärus, millega püüti talupoja elu pisaajadeni reguleerida. Krundijaotus [*sarkajako*] tegi ka harimisvõtete kohustusliku ühtlustamise [*vainiopakko*] tõttu maaharimise tülikaks. Mõõdutu maksustamine oli siiski peamine põhjus, et 16. ja 17. sajandi vahetusel jäid talud suuremalt jaolt tühjaks. Rootsi rajas 17. sajandil oma suurväimu seisundi ja püüdis mitmesuguste abinõudega — enamasti viisid need küll vihma käest räästa alla — tühje talusid jälle maad harima saada, et sealt taas makse saaks võtta. Alles 18. sajandil õnnestus talude tühjenemise probleem lahendada, kuna maksustus muutus mõõdukamaks, anti luba talude maale saunikukohti asutada ja uudismaa harimine kasvas tunduvalt. (Mäntylä 1985: 148–152.)

Alates 18. ja 19. sajandist paranes talupoegade majanduslik seisund ja saadi juurde põhiseaduslikke õigusi. 19. sajandi esimene pool oli võib-olla kõige märkimisväärsem talupojakultuuri uuenemis- ja muutumisjärk. Rahvaarv kasvas hoogsasti, osalt ilmselt tänu kartulile, ja talupojakultuur sattus mitmes suhtes tugevnenud kodanliku seisuse eluviiside eeskujule mõju alla. Algav industrialiseerimine tõi suuri muutusi ka maale.

Tundub nii, et maarahvastiku seisund paranes alles siis, kui linnakultuur hakkas tänu industrialiseerumisele ülevõimu saavutama. Uue linnakultuuri sünnist kirjutab Juhani U. E. Lehtonen järgmiselt:

“Industrialiseerumisega hakkas Euroopas arenema kogunisti uus olukord: industrialiseerumine sünnitas suurlinna selle sõna praeguses tähenduses. [---] Mandri-Euroopa suurlinnades arenes 19. sajandil täiesti uutmoodi eluviis, uutmoodi linnakultuur. See põhines laiaulatuslikul tööstuslikul tootmisel, tööstustoodete müügil ning üldse kõigil sellel, mida saab rahaga liigutada. [---] Uus linlik eluvorm põimis oma mõjusfääri kõik, kes linna elama kolisid, ka need, kes väljaspool linna tutvusid tööstusliku töö, ostukaupade tulva ning maaühiskonna omast erinevate väärtuste ja ideoloogiatega.” (Lehtonen 1985: 188.)

Industrialismi ja suurlinnade kultuuri kuulus usk võimsatesse väärtustesse: loodusteadustesse ja nende kõvadesse rakendustesse, progressi ja raha võimu.

Euroopa ääremail asuvat Soomet vaadeldes tundus esmapilgul, et linnakultuuri levimise eeldused on siin õige kehvad: elati ju siin raskete ühenduste taga ning paiguti veel suitsutaredeski. Väikesemõõdulised linnad asetsesid peamiselt rannikul ja üksteisest kaugel. Olukord muutus alles siis, kui — tööstusideoloogia surve all — leiti ehtne rahasampo: Soome sinised salad.

Urbanistlik kultuur sündis meil peamiselt metsaraiete najal. Varem oli metsa, puumaterjali kasutatud ainult ehitamiseks, majade kütmiseks ja tõrva põletamiseks ning Päijännest ida pool ka alepõletuseks. Selle rahvastikuhulga juures, mis Soomes oli veel 18. sajandil (sajandi keskpaiku umbes 500 000 inimest), põhjustas metsa kasutamine looduskoostrukste tegevuses kõige rohkem kohalikke häireid. Vähesel määral eksporditi puitu juba keskajal ning 17.–19. sajandil viidi küttepuid Stockholmi müügiks.

Talupojad tegid laudu, planke ja prusse ainuüksi kirve abil. Käsisaag muutus üldkasutatavamaks alles 18. sajandil; vesisaekaatreid oli rajatud juba 16. sajandil. Saematerjaliga kauplemine oli kõrgema seisuse ja linnakodanlaste käes. Rootsi-Soomes reguleerisid saekaatrite tegevust mitmesugused piirangud, kuni 1859. aastal piirangud kaotati, mis viis aurusaekaatrite ehitamise ja seeläbi metsade laiaulatusliku kasutamiseni. Aurusaekaatrid ei sõltunud vee-energiast ning neid võis rajada sisemaalgi, eelkõige sinna, kus olid head parvetus- ja laevatusvõimalused.

Soome metsades algasid suured raied 19. sajandi keskpaiku; puu kättehind tõusis meeletu kiirusega. 1840. aastatega võrreldes oli puu kättehind 1880. aastateks kasvanud üheksakordselt. Aastal 1881 eksporditi puud juba üle miljoni tihumeetri aastas. (Talve 1990: 94.)

Linnakultuuri sünd Soomes ja selle ülalpidamine kuni tänase päevani on kinni makstud metsaraietega; metsade uutemoodi kasutamine mõjutas veel teiselgi moel hukatuslikult vana maakultuuri. Tänu metsakaubandusele said talupojad esimest korda märkimisväärset hulgal sularaha — rahamajanduse aeg jõudis maalegi, mis tegi võimalikuks peagi algava maa tehniseerimise. Nõnda viis osalt linnastumine laiaulatuslike metsaraieteni, maa iseseisvuse murenemiseni ning kaudselt ka intensiivpõllunduseni.

Urbanistlik kultuur ilmnis maal muu hulgas riietuse muutmisenena, sest rahamajandusele üleminekul muutus ostukanga ja -rõivaste osakaal riietumises keskseks. Ühiskondlikud piirid hakkasid möranema, segunemist ja "seisuseringlust" toimus rohkem kui varem; uusi ameteidki tekkis hulgaliselt. Tavalise põllumehe maailmapilt hakkas avarduma, avati rahvakoole ja ajalehti hakati tellima isegi taludesse. Lugesisokkuse levimine andis tööstusele ka efektiivse reklaami võimaluse; tulevased peremehed ja perenaised tehti uue põllundustehnoloogiaga tuttavaks põllundus- ja karjakasvatuskoolides. Üleminek talupojast tootjaks, naturaalmajanduselt rahamajandusele oli täies hoos ja seda oli näha täiesti igapäevastest asjadest nagu tuletikud, taskukellad ja isegi portselannõud. (Lehtonen 1985: 191.)

Põlluharimises olid muutused hoogsad ja põhjalikud. Minki üle rauast hölmikatradele ja kunstväetisele, hakati heina kasvatama, muretseti niidukeid ja separaatoreid. Neid uuendusi ei alustanud siiski maarahvastik. Vastupidi, vanale agraarkultuurile oli omane tõrjuv suhtumine "innovatsioonidesse" ja austus traditsiooni vastu. Uus aeg vahutas linnas sündinud surve jõul üle maa. Uus tehnika ja masinate kasutamine tuli selgeks õpetada põllumeestekoolides, mida varem — põlvest põlve päritud teadmiste ajajärgul — ei osatud kujutleda ega igatseda.

On tähelepanuväärne, et maaelu muutumise protsessi juhiti tööpoolest algusest peale linnast. Moodsad tööriistad ja masinad valmistati linnas tehases ja viidi maale täiesti uutmoodi müügiorganisatsioonide vahendusel, kasutades üha suuremal määral ka reklaami. "Maad mööda liikus ringi masinamüügiagente, Victor Forseliuse või P. Sidorowi tehnikakaupluse loetelud ühes; mõnda majja asutati firma kontor, millest kõneles põllutöomasina pilt ja firma nimi maja seinal" (Lehtonen 1985: 193). Loomulikult nõudsid masinad raha. Põllumajandus hakkas kalliks muutuma: juba 18. sajandi lõpust saadik tuli seda laenude varal rahastada.

Samal ajal kui aineeline sõltumatus nõrgenes, hakkas ka maa omapärane vaimne ja sotsiaalne elu urbanistliku kultuuri surve all murenema. Kollektiivsete, aastaagadega seotud pidustuste tähtsus vähenes, asemele tuli suletud individuaalsuse ja teiselt poolt oma näota ametlik kultuur. Ka siin jäi vana agraarkultuur kaotajaks. 20. sajandi jooksul urbaniseerus Soome täielikult, maa kaasa arvatud. Ainult füüsiline keskkond jäi erinevaks. Kombed,

väärtused, hoiakud, tehnika, tööstuslikult valmistatud esemed — kõik on ühine urbanistliku ühtluskultuuriga.

Samal ajal on maailm jõudnud ökoloogilisse kriisi. Üha rohkem inimesi teadvustab kriisi tõelisenä, aga liiga vähesed tahavad näha selle keskset ehitusmaterjali: liigset rahvastiku kasvu (ka meil), mis on viinud katastroofilise linnastumise ja raiskava, loodusvarasid tohutult tarbiva tööstusliku tootmiseni. Kõik need tegurid kuuluvad kokku ja neid tuleb näha ühe tervikuna, mille lammutamine ei õnnestu ilma põhjapaneva muutuseta nii maailmavaates ja eluvormis kui esemelises kultuuriski.

Aga milline oleks tasakaalus maailm, milline püsiva eluvormi ühiskond ja milline selle toodang?

SIHTJOONI PÜSIVASSE TULEVIKKU

Suurlinn ei saa kuuluda püsivasse eluvormi. Napi saja aasta jooksul on see mittetootlik inimtihenduse vorm tõestanud oma hukatuslikkust. Suurlinna ülalpidamine ökoloogilise tasakaalu maailmas on selgesti võimatu juba sellepärast, et maakera ei kannata välja suurlinnade rahvastikku. Suuremõõtmelisi imetajaid, eriti kiskjaid, kes tarvitavad loomset valku palju ja meeleldi, ei esine ühelgi laiuskraadil tihedalt. Inimese arvukus, eriti arvesse võttes ta eluviise, on juba kaua aega tagasi ületanud kõik mõõdukuse piirid. Aga industrialiseerumine ja linnadesse pakendumine muutis mõõdutuse tõeliseks katastroofiks.

Samuti ei osale linn mingil moel otsustava tähtsusega algtootmises. Seevastu ta tarbib: mida suurem on linn, seda suuremalt maa-alalt imeb ta enesele tarvilikku, seda suuremal määral langetab ta maa elatustaset. Linna muutmine "rohelisemaks", nt jalakäijate tänavaid ja haljastatud ruume ehitades, võib teha küll linnaelu talutavamaks, ent nende ettevõtmistega ei jõuta sugugi lähemale põhiprobleemide lahendamisele.

Niisiis peame loobuma linnast, vähemasti suurlinnast ja selle juhtkultuurist [*valtakulttuuri*]. Enne kui heidame pilgu küla võimalustele looduskooelusega tasakaalukaks eluks, on põhjust vastata kiviaega naasjale, kes pooldab veelgi lihtsamat eluviisi, loodust kõige vähem koormavat küttimis- ja koriluskultuuri.

Kas täielik tagasimine oleks võimalik? Kütid ja korilased vajaksid elatuseks suurt pindala; ühe inimese kohta palju suuremat

kui põlluharijad. Maa-ala toiduvarudest võidi maksustada ainult väikest osa, sest kättesaadava toidu hulk ei tohtinud väheneda — ei jahisaagi ega söödava taimestiku tooted. Suguharukultuuride eluspüsimine nõudis looduse vahetut “kaitset” iseenda tarbimise eest, samuti suguharu arvukuse täpset piiramist. Näiteks on välja arvestatud, et Ida-Lapimaal vajas iga laplane koguni 410 km² jahimaad. (Massa 1982: 24.)

Inimesi on siiski juba üle viie miljardi ja juurde tuleb 90 miljonit aastas. Nende rahvastikuhulkade juures on taas küttideks ja peamiselt loomse valgu tarbijateks hakkamine täiesti võimatu.

Ka kultuurilises mõttes tundub naasmine suguharu tasemele, rändeluviisi juurde liigse regressioonina. Sest inimkultuuris on ju siiski palju väärtuslikku; tegelikult just see eraldabki meid muudest liikidest: *Homo sapiens* on ennekõike kultuuri loov olend.

Antropoloogiline ja kultuuriökoloogiline uurimine näitab, et iseseisev, naturaalmajanduslik kultuur püüdleb tasakaalu poole iseenese elutingimuste ja looduse vahel (Sarmela 1989: 18). See käib suurel määral ka eelindustriaalsete põllunduskultuuride kohta. Selle põhjal ei jää inimkonnale muud teed püsiva eluvormi juurde kui iseseisvate agraarkülade maailm.

Hakkame jõudma juba viimase piirini selleski, kas harimis-kõlblikku põllumaad jätkub paisuvale inimkonnale. Kahanevat põllundusmaad on kõige rohkem 20 hektarit inimese kohta. Iga tahe saab põlluharija elatise — vastutasuks oma tööpanusele — suhteliselt väikeselt maa-alalt. Ka paiksena suudab ta ülal pidada inimlikku kultuuri, ilma et loodus peaks vaesuma, kuivõrd rahvastikuhulka hoitakse piisavalt madalal.

Põllunduskultuuri sündivuse regulatsioon jällegi on kindlal põhjal ainult seal, kus kultuuritase on piisavalt kõrge, naiste ja meeste traditsioonilistest paljunemisbioloogilistest rollidest on loobutud ja väärtusmaailm ka muidu piisavalt uuenenud. Inimene läks algselt hukatuse teele kultuurilise arengu kaudu ja ainult kultuuri uuenemise kaudu võib inimese ja looduse suhteid sügavamal tasandil parandada.

Elu kaitsva ja austava kultuuri sündimise eeldus on loobumine läänemaisest (Läänemaades arenenud) maailmapildist. “Kartesiaanlik”, dualistlik, mehhanistlik filosoofia, millest on saanud nii iseenesestmõistetav hoiak, et me isegi ei teadvusta seda, on see taustjõud, mis on viinud meid praegusesse kõvasse maailma.

Selle alusel on sündinud niihästi selge teaduslik analüüs kui ka meie kultuuri sügav kriis. Selle tükeldav maailmapilt on lükanud väravad valla nii inimestevahelisele vägivallale kui ka maailma inetuks tegevale ja hävitavale tehnikale. Just looduse mõistmine pelga mateeriana, masinana on ökokatastroofi sügavam põhjus.

Vajame teistsugust, "orgaanilist" ühendust eluga, nii looduse kui iseendaga, suhet, mis oma sümbiootilisuses meenu-taks loodusrahvaste elamusmaailma, kuid oleks vaba sellele oma-sest ahistavast ebausust. Põnev, et kaasaegne füüsika on hakanud avanema sügavamale ja vaimsemale arusaamisele elust ja hämmastaval kombel lähenema idamaisele monistlikule müstikale. (Vrd Capra 1975: 22–23.)

Me ei tarvitse sugugi ega ole ka põhjust võtta möödunud aegade Soome maaihiskonda püsiva eluvormi täpseks eeskujuks juba seetõttu, et see kuulus läänemaisesse kultuuriringi ja võttis vähehaaval omaks selle lahutava, alistava loodussuhte. Pealegi on meie maa oma ajaloo jooksul sattunud nii paljude piirangute ja survete objektiks, et juba sellepärast pole tast kunagi saanud kujuneda eeskujulikuks, ökoloogiliselt terviklikuks maailma. Vähemalt ajaloolisel ajal ei ole Soome maa saanud vabalt hingata, elada iseseisvat elu.

Ometi on praktika aastasadu meie talupojakultuuri meestele ja naistele otstarbekat ja kaunist käsitöökunsti õpetanud. Arhitektuuris ja esemete valmistamiseks kasutati kohalikku materjali ja loodi traditsioone, mille juurde oleks püsiva eluvormi seisukohast mõttekas naasta. Siiski ei takista miski uusi rakendusi, kui need vaid sünnivad looduse ja inimkonna tasakaalu seatud tingimuste piires. See tähendab, et inimese majanduslik tegevus kanaliseeritaks teatavatesse raamidesse.

Rohelise¹ agraarkülade maailma elujõu seisukohalt on koguni oluline, et kogu elu suhtes ei anta ette jäika malli. Tuleb jätta ruumi inimese loovusele. Sellepärast esineb külavõrgustikus looduslikku diversiteeti — vaheldusrikkus kuulub elu omaduste hulka.

Täielik sarnastumine nii kultuuris kui bioloogias kõneleb sageli ebatervete jõudude toimest. Ameerika füüsik ja antropoloog

¹Terminil "roheline" ei ole siinkohal poliitilist sisu; kasutan seda ta piltlikkuse pärast "uue maa" muutunud loodussuhte kirjeldamiseks.

doktor Warren Hern (kes on nimetanud inimkonda maakera vähiks) on juhtinud tähelepanu suurlinnade hirmuäratavale sarnastumisele. Eelindustriaalse aja linnad olid omavahel õigegi erinevad isegi sama riigi territooriumil, ka linna ja maa piir oli selgem. Hern võrdleb tööstusliku ühtluskultuuri peaaegu identseid suurlinnu vähirakkudega. Analoogia on ilmne: vähirakkude puhul — vastupidiselt tervetele rakkudele — on raku tasemel enamasti võimatu vahet teha, mis elundi juurde nad kuuluvad. Vähirakud on terves kehas ühesugused. “Ülevalt vaadatuna näevad moodsad linnad isegi vähi moodi välja,” kirjutab Hern. Ainus erinevus on mõõtmes. Samasusena vähirakkudega nimetab Hern veel inimes-te hulga kiiret ja kontrollimatut kasvu. (McLeod 1994.)

Kohalikud erinevused, spetsialiseerumine, väikesed üksused kuuluvad püsiva eluvormi omaduste hulka. Teiselt poolt kaasnevad hõreda asustuse ja põhitoodangule keskendumisega iseenesest erinevused väikeste koosluste vahel, mis on nii materiaalsel kui vaimsel alal põhiliselt sõltumatud.

Roheline agraarkülade maailm ei olegi lõpuks nii võimatu utopia, kui esmapilgul võib paista. Ökokatastroofid võivad selliste lahendusteni viia iseenesest. Kriisid, mis sunnivad meid loobuma meie elatustaseme seebimullist, võiksid sel juhul mõjuda tervendavate muutusteguritena, kui häving, mida külvame, ei ole arenenud juba liiga kaugele.

Tegelikult ei ole sellest möödas kuigi palju aega, kui Soome kohanes madala tarbimistaseme ja suures osas vahetuskaubandusega. Viimaste sõdade aegses ja järgses Soomes õpiti elama ilma luksuskaupadeta, eraautosõit elas üle järsu languse, mindi tagasi vanade kindlate põlluharimisvõtete juurde, õpiti kasutama aeseaineid ja samu materjale uuesti, õpiti kokku hoidma. Elu muutus väliselt vähenõudlikuks, aga vaimne erksus ja üldine meeolelu paranes tol kriisiajal sedavõrd, et enesetapud peaaegu lakkasid. Paranes ka füüsiline tervis.

Mõistagi ei jõutud selle kõigeni vabatahtlikult, vaid sõja sunnil. Inimloomusel on kalduvus põikpäiseks enesepettuseks ja haruharva loobub keegi vabatahtlikult elu luksustest. Oleks naiivne kujutleda, et inimeste enamik loobuks “saavutatud hüvedest” muidu kui vältimatuse sunnil. Siis aga on nende kohanemisvõime küll suurepärase. Inimkonna majanduslike toimingute reguleerimine tundub selles valguses paratamatuna.

Antud hetkel näib olevat tähtis muutuste ettevalmistamisega kaasas käia, säilitada naturaalmajanduse oskusi, leida ja luua uusi oskusi. Rumaluse ja isekuse monoliidi vastu võidelda — vähemalt edukalt — on üldse mis tahes vahenditega raske, nii otseselt kui kaudselt. Seepärast muutub omaenda eluviisi valik elukaitsjate seas esmatahtsaks.

Kirjandus

- Capra, Fritjof 1975. *Fysiikka ja tao: Tutkimus nykyajan fysiikan ja itämaisen mystiikan yhteneväisyyksistä*. Porvoo
- Lehtonen, Juhani U. E. 1985. Talonpoika ja kaupunkikulttuurin kasvu. — *Sukupolvien perintö*. Osa 2. Helsinki
- Massa, Ilmo 1982. *Ihminen ja Lapin luonto: Lapin luonnonkäytön historiaa*. (Suomen Antropologisen Seuran toimituksia 12.) Helsinki
- McLeod, Ramon G. 1994. Humans are 'Planetary Malignancy': Scientist says. — *San Francisco Chronicle*, 8. I
- Mäntylä, Ilkka 1985. Talonpoika yhteiskunnassa. — *Sukupolvien perintö*. Osa 2. Helsinki
- Niiranen, Timo 1985. Käten taitoa. — *Sukupolvien perintö*. Osa 2. Helsinki
- Sarmela, Matti 1989. *Rakennemuutos tulevaisuuteen*. Juva
- Hostak, Marjorie 1983. *Nisa: Kung-naisen tarina*. Helsinki
- Talve, Ilmar 1990. *Suomen kansankulttuuri*. Mänttä
- Theroux, Paul 1993. *Tyynenmeren onnelisten saaret*. Juva

ANNELI JUSSILA (sünd. 1955) lõpetas Helsingi ülikooli kunstiajaloolasena 1983. aastal, siirdus seejärel aktiivsesse keskkonnakaitsesse, praegu töötab Soome Ökoloogiapartei (*Ekologinen Puolue*) erakonnasekretärina.

PRESSIVABADUS

George Orwell

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

George Orwell kirjutas käesoleva essee 1944. aastal eessõnana *Loomade farmile* pärast seda, kui vähemalt kaks suurt kirjastust oli romaani ebasoosingus oleva antistalinismi pärast tagasi lükanud. Tollal kavatses Orwell *Loomade farmi* avaldada ühes väikeses kirjastuses, mida juhtis luuletaja Paul Potts — kuid siis võttis teose avaldamiseks vastu kirjastus Secker ja Warburg, mis avaldas ta 1945. a augustis ilma eessõnata. "Pressivabadus" oli kadunud 1971. aastani ja kuni selle avaldamiseni 1995. a augustis *Loomade farmi* Ralph Steadmani illustreeritud uustrükis ei olnud see ilmunud Orwelli teoste laiale lugejaskonnale määratud väljaandes.

Selle raamatu keskne idee tekkis mul esmakordselt 1937. aastal, kuid sai kirjaliku kuju alles 1943. a lõpus. Ajaks, mil seda kirjutama hakkasin, oli ilmne, et kirjastamisega tuleb suuri raskusi (hoolimata praegusest raamatunappusest, mis tagab, et kõik, mida saab kirjeldada kui raamatut, ka "müüb"), ja tegelikult keelduski sellest neli kirjastust. Ainult ühel nendest oli mingi ideoloogiline motiiv. Kaks neist olid juba aastaid Vene-vastaseid raamatuid avaldanud ja neljandal polnud mingit märgatavat poliitilist värvingut. Tegelikult võttis üks kirjastaja raamatu alguses vastugi, kuid pärast esimeste korralduste tegemist otsustas ta konsulteerida Informatsiooniministeeriumiga, mis näib olevat teda hoiatanud, et ta raamatut ei avaldaks, või vähemalt tungivalt soovitanud jätta see tegemata. Siin on väljavõte tema kirjast:

The Freedom of the Press. — *New Statesman & Society*,
18 August 1995, pp. 11–15.

©The Estate of the late Sonia Brownell Orwell.

Mainisin reaktsiooni *Loomade farmile*, mille sain ühelt kõrgelt Informatsiooniministeeriumi ametnikult. Pean tunnistama, et see arvamavaladus pani mu tõsiselt mõtlema... Saan nüüd aru, et raamatut võiks pidada teoseks, mille avaldamine on praegusel ajal äärmiselt ebasoovitav. Kui mõistujutt oleks suunatud diktaatorite ja diktatuuride pihta üldse, oleks selle avaldamisega kõik korras, kuid nagu ma praegu aru saan, järgib see mõistulugu tõepoolest nii üksikasjaliselt Nõukogude Venemaa ja selle kahe diktaatori arenguteed, et seda saab mõista ainult Venemaa kohta käivana, välistades kõik muud diktatuurid. Veel üks asi: lugu poleks nii haavav, kui võimul olevaks kastiks ei oleks sead. Leian, et sigade valimine valitsevaks kastiks solvab kahtlemata paljusid, ja eriti kõiki neid, kes on tundlikuvõitu, nagu venelased kahtlemata on.

See ei ole hea sümptom. Ilmselt pole soovitatav, et valitsusel oleks mingi tsenseeriv võim (peale julgeolekutsensuuri, mille vastu sõjaajal keegi ei ole) raamatute üle, mida ametlikult ei toetata. Ent peamiseks ohuks mõtte- ja sõnavabadusele ei ole praegu Informatsiooniministeeriumi ega üldse mingi ametiasutuse otsene sekkumine.

Kui kirjastajad ja toimetajad pingutavad, et teatud teemasid trükkis vältida, siis mitte sellepärast, et nad kardaksid tagakiusamist, vaid sellepärast, et nad kardavad ametlikku arvamust. Meie maal on intellektuaalne pelgurlus kõige kurjem vaenlane, millega kirjanik või ajakirjanik kokku põrkab, ja mulle tundub, et seda asjaolu ei ole veel vääriliselt arutatud.

Iga erapooletu inimene, kellel on žurnalistikogemusi, mõnab, et selle sõja ajal ei ole kuigivõrd pinnuks silmas olnud ametlik tsensuur. Meid pole allutatud mingile totalitaarsele "koordineerimisele", nagu seda oleks võinud oodata. Pressil on mõned õigus- tatud kaebused, kuid kokkuvõttes on valitsus käitunud hästi ja olnud vähemuse arvamuste suhtes üllatavalt salliv. Sünge tõsiasi Inglise kirjandustsensuuri kohta on see, et ta on suurelt osalt vabatahtlik. Ebapopulaarseid ideid saab summutada ja ebamugavad faktid valgustamata jätta ilma igasuguse ametliku keeluta.

Igaüks, kes on pikemat aega välismaal elanud, teab sensatsioonilistest uudistest, mis nende endi väärtuse tõttu väärisksid üle lehe ulatuvaid pealkirju — ja mida Briti ajakirjanduses suisa välditakse, mitte sellepärast, et valitsus vahele segab, vaid üldise vaikiva nõusoleku tõttu, et selle konkreetse fakti mainimine "ei oleks sobiv". Päevalehtede osas on seda kerge mõista. Briti ajakirjandus

on äärmiselt tsentraliseeritud ja suurem osa sellest kuulub jõukatele inimestele, kel on olemas kõik motiivid ebaaususeks teatud oluliste teemade puhul. Kuid samasugune looritatud tsensuur toimib niihästi raamatutes ja ajakirjades kui ka näidendites, filmides ning raadios. Igal hetkel kehtivad mingid ortodokssed vaated, hulk ideid, millest eeldatakse, et kõik õigesti mõtlevad inimesed neid küsimusi esitamata tunnustavad.

Pole just otseselt keelatud seda või teist öelda, kuid seda "ei sobi" teha, just nagu viktoriaanliku ajastu keskpaiku "ei sobinud" daami juuresolekul mainida pükse. Igaüks, kes valitsevale ortodoksiale väljakutse esitab, avastab, et ta sunnitakse üllatavalt tõhusalt vaikima. Tõeliselt ebapopulaarset arvamust ei kuulata peaaegu kunagi erapooletult ära rahvalikes ega haritlasväljaannetes.

Praegusel hetkel nõuab valitsev ortodoksia Nõukogude Venemaa kriitikavaba imetlemist. Kõik teavad seda, peaaegu kõik järgivad seda. Igasugune Nõukogude režiimi tõsine kriitika, igasugune faktide avalikustamine, mida Nõukogude valitsus eelistaks salajas hoida, ei kuulu trükkimisele. Ja see üleriigiline kokkumäng meie liitlasele pugemiseks toimub, kummaline küll, tõelise intellektuaalse sallivuse taustal. Sest kuigi pole lubatud kritiseerida Nõukogude valitsust, valitseb vähemalt suhteline vabadus meie enda valitsuse kritiseerimiseks. Peaaegu mitte keegi ei trüki ära Stalini pihta suunatud rünnakut, kuid on üsna ohutu rünnata Churchilli, vähemalt raamatutes ja ajakirjades. Ja kõigi viie sõja-aasta vältel, millest kaks või kolm oleme võidelnud oma rahvusliku ellujäämise eest, on vahelesegamiseta avaldatud arvutuid raamatuid, brošüüre ja artikleid, mis propageerivad kompromissrahu. Veelgi enam, neid on avaldatud, ilma et nad oleksid põhjustanud erilist hukkamõistu.

Niikaua kui asjasse pole segatud N. Liidu maine, on sõnavabaduse põhimõttest üsnagi edukalt kinni peetud. On teisigi keelatud teemasid, ja peatselt mainin mõnda neist, ent valitsev suhtumine N. Liitu on kahtlemata kõige tõsisem sümptom. See on, võiks öelda, spontaanne ega tulene mingi survegrupi tegevusest.

Orjameelsus, millega suurem osa Inglise *intelligentsia*'st on 1941. aastast saadik neelanud ja korranud Vene propagandat, oleks lihtsalt rabav, kui nad poleks mitmel varasemal juhul samamoodi käitunud. Ühes vastuolulises küsimuses teise järel on Vene seisukoht ilma lähema uurimiseta omaks võetud ja seejärel avaldatud, eirates täielikult ajaloolist tõde või intellektuaalset sündsust.

Et nimetada vaid ühte juhtumit: BBC tähistas Punaarmee 25. aastapäeva, mainimata Trotskit. See on umbes sama õige, kui pidada Trafalgari lahingu mälestuspäeva Nelsonit mainimata, kuid inglise *intelligentsia* seas ei tekitanud see mingit protesti. Mitmesuguste okupeeritud riikide sisevõitlustes on Briti press peaaegu kõigil juhtudel toetanud fraktsiooni, mida soosivad venelased, ning laimanud vastasrinda, selleks teinekord olulisi tõendeid varjates. Eriti silmatorkav oli kolonel Mihailovići, Jugoslaavia tšetnikute juhi juhtum. Venelased, kel oli oma protežee marssal Tito näol, süüdistasid Mihailovići koostöös sakslastega. Selle süüdistuse võttis Briti press varmalt üle: Mihailovići toetajale ei antud võimalust sellele vastata ja sellele vastukäivaid fakte ei trükitud lihtsalt ära.

1943. a juulis pakkusid sakslased 100 000 kuldkrooni suurstasu Tito vangistamise eest ja Mihailovići kinnivõtmise eest samasugust tasu. Briti press paiskas oma veergudele Tito eest pakutava tasu, kuid ainult üks ajaleht mainis (väikeses kirjas) tasu Mihailovići eest; ja süüdistused viimase koostöös sakslastega jätkusid.

Väga sarnane lugu juhtus Hispaania kodusõja päevil. Ka siis laimas Inglise vasakpoolne ajakirjandus jultunult vabariikliku poole seda fraktsiooni, mille venelased olid otsustanud purustada, ja igasuguseid väljaastumisi nende kaitseks, isegi kirja näol, keelduti avaldamast. Praegu ei peeta igasugust N. Liidu pihta suunatud kriitikat mitte ainult laiduväärseks, vaid mõnel juhul hoitakse salajas isegi sellise kriitika olemasolu. Näiteks kirjutab Trotski veidi enne oma surma Stalini biograafia. Võib oletada, et see polnud täiesti erapooletu raamat, kuid müügikõlblik oli ta ilmselt küll.

Üks ameerika kirjastaja oli korraldanud selle väljaandmise ja raamat oli trükkis — minu arvates olid kriitikueksemplaridki juba laiali saadetud —, kui N. Liit sõtta astus. Raamat korjati otsekohe ära. Briti ajakirjanduses ei ilmunud selle kohta eales sõnagi, ehkki sellise raamatu olemasolu ja selle ärakorjamine oli ilmselt uudis, mis väärinuks paari lõiku.

On oluline eristada tsensuuri, mida inglise kirjanduslik *intelligentsia* enda suhtes vabatahtlikult rakendab, ja tsensuuri, mille teinekord võivad kehtestada survegrupid. On üldiselt teada, et teatud teemasid ei saa arutada “seaduslikult kaitstud kapitalismahutuste” tõttu. Kõige tuntum juht on patentravimite skandaal. Ka

katoliku kirikul on pressile märkimisväärne mõju ja ta võib enda pihta suunatud kriitikat teatud määral vaigistada. Skandaali, millesse on segatud katoliku vaimulik, ei valgustata peaaegu kunagi, kuna anglikaani vaimulik, kes vahele jääb (näiteks Stiffkey pastor), on esimese numbri uudis. Haruharva jõuab midagi katoliikluse vastu suunatud teatrilavale või filmi. Iga näitleja võib teile öelda, et näidendit või filmi, mis ründab või naeruvääristab katoliku kirikut, hakatakse ajakirjanduses boikoteerima ja see kukub tõenäoliselt läbi.

Kuid sellised lood on ohutud või vähemalt mõistetavad. Iga suur organisatsioon hoolitseb omaenda huvide eest nii hästi, kui suudab, ning avalik propaganda pole midagi taunitavat. *The Daily Worker*'ilt ei ootaks N. Liitu ebasoodsas valguses näitavate faktide avaldamist sugugi rohkem kui *The Catholic Herald*'ilt paavsti hukkamõistmist. Kuid iga mõtlej inimene teab, mida *The Daily Worker* ja *The Catholic Herald* endast kujutavad. Murelikuks teeb see, et kui asi puudutab N. Liitu ja selle poliitikat, ei saa oodata intelligentset kriitikat ja paljudel juhtudel isegi mitte lihtlabast ausust liberaalsetelt kirjanikelt ja ajakirjanikelt, keda otseselt ei sunnita oma arvamusi moonutama. Stalin on pühama pühama ja tema poliitika teatavaid aspekte ei tohi tõsiselt arutluse alla võtta. Sellest reeglist on 1941. aastast saadik peaaegu üleüldiselt kinni peetud, ent see toimus, ja suuremas ulatuses, kui mõnikord taibataksegi, juba kümmekond aastat varem. Kogu selle aja suutis vasakult lähtuv Nõukogude režiimi kriitika end kuuldavaks teha vaid raskustega.

Vene-vastast kirjandust toodeti tohutult, kuid see oli peaaegu tervikuna kirjutatud konservatiivide vaatevinklist ning silmatorakavalt ebaaus, aegunud ja mõjutatud alatutest motiividest. Teisalt oli olemas sama tohutu ja peaaegu sama ebaaus Vene-sõbraliku propaganda vool, mis kutsus üles boikoteerima kõiki, kes püüdsid üldtähtsaid küsimusi arutada täiskasvanud inimeste moodi. Tõepoolest oli võimalik avaldada Vene-vastaseid raamatuid, kuid see tähendas, et sind hakkas ignoreerima või vääralt kujutama kogu haritlasajakirjandus. Nii avalikult kui eraviisiliselt hoiatati sind, et see "ei sobi". See, mis sa ütlesid, võis ju isegi tõi olla, kuid "oli kohatu" ja "mängis trumbid kätte" sellele või teisele reaktioonilisele huvile.

Seda suhtumist kaitsti tavaliselt lähtudes väitest, et seda nõuab rahvusvaheline olukord ja pakiline vajadus Inglise—Vene liidu

järele; kuid oli selge, et see oli lihtsalt õigustuse otsimine. Inglise *intelligentsia*'l või suurel osal sellest oli kujunenud N. Liidu suhtes natsionalistlik lojaalsus ja südames tundsid nad, et ükskõik milline kahtlemine Stalini tarkuses on omamoodi pühaduseteotus. Sündmusi Venemaal ja sündmusi mujal hinnati eri standarditest lähtudes. 1936.–1938. a parteipuhastuse lõputule täideviimisele aplodeerisid ka surmanuhtluse eluaegsed vastased ja ühevõrra sobivaks peeti näljahädade lehtepanemist, kui need juhtusid Indias, ja nende varjamist, kui need juhtusid Ukrainas. Ja kui see oli nõnda enne sõda, siis praegu pole intellektuaalne atmosfäär kahtlemata põrmugi parem.

Kuid tulgem tagasi minu raamatu juurde. Inglise haritlaskonna enamik reageerib sellele üsna lihtsalt: "Seda poleks tohtinud avaldada." Loomulikult ei hakka need arvustajad, kes mõistavad mustamise kunsti, seda ründama mitte poliitiliste, vaid kirjanduslike põhjendustega. Nad ütlevad, et see on igav ja rumal raamat ning paberi häbiväärne raiskamine. See võib tõesti tõi olla, kuid ilmselt pole see kogu lugu. Ei öelda ju, et raamatut "poleks tohtinud avaldada" lihtsalt seepärast, et see on halb raamat. Lõppude lõpuks avaldatakse iga päev virnade viisi rämpsus ja keegi ei võta vaevaks protesteerida.

Inglise *intelligentsia* või enamik sellest paneb seda raamatut pahaks, sest see laimab nende Juhti ja (nende arvates) kahjustab progressi asja. Kui see toimiks vastupidiselt, poleks neil selle kohta mingit ütlemist, isegi kui selle kirjanduslikud vead oleksid kümme korda ilmsemad kui praegu. Näiteks Vasakpoolse Raamatuklubi edu nelja-viie aasta vältel näitab, kuivõrd nad olid nõus taluma nii roppu sõimu kui ka lohakat kirjatööd tingimusel, et see räägib neile seda, mida nad kuulda tahavad.

Kõnealune probleem on üsna lihtne: kas iga arvamus, ükskõik kui ebapopulaarne — isegi ükskõik kui rumal —, tuleb ära kuulata? Esitage see säärasel kujul ja peaaegu iga inglise intellektuaal tunneb, et peaks vastama: "Jah." Kuid andke sellele konkreetne kuju ja küsige: "Kuidas oleks lugu rünnakuga Stalini vastu? Kas ka see tuleks ära kuulata?" ja vastus kõlab üsna sageli: "Ei." Sel juhul esitatakse ju väljakutse praegusele ortodoksiale ja nõnda kaotabki sõnavabaduse põhimõte kehtivuse.

Kõne- ja trükivabadust nõudes ei nõuta absoluutset vabadust. Mingis ulatuses peab tsensuur alati olema, vähemalt niikaua kuni püsivad organiseeritud ühiskonnad. Kuid vabadus, nagu Rosa

Luxemburg ütles, on "teise inimese vabadus". Sama põhimõtet kätkevad Voltaire'i kuulsad sõnad: "Ma põlgan seda, mida te ütlete, kuid kaitsen surmani teie õigust seda öelda." Kui intellektuaalne vabadus, mis kahtlemata on olnud üks Lääne tsivilisatsiooni eritunnuseid, üldse midagi tähendab, siis seda, et kõigil peab olema õigus öelda ja ära trükkida seda, mida nad tõeks peavad, tingimusel, et see ilmselgesti ei kahjusta ülejäänud ühiskonda. Nii kapitalistlik demokraatia kui sotsialismi läänelikud variandid on kuni viimase ajani seda põhimõtet enesestmõistetavaks pidanud. Meie valitsus, nagu ma olen juba osutanud, näitab aeg-ajalt ikka, et ta seda austab. Tavalised inimesed tänavalt — osalt võib-olla seetõttu, et nad ideedesse sallimatult suhtumiseks ei ole neist küllaldaselt huvitatud — on ikka veel ebamäärasel seisukohal, et "minu arvates on igäihel õigus oma arvamusele". Ainult, või vähemalt peamiselt, kirjanduslik ja teaduslik *intelligentsia*, just need inimesed, kes peaksid olema vabaduse kaitsjad, on hakanud seda põlgama nii teoorias kui praktikas.

Üks meie aja tüüpilisi nähtusi on renegaadist liberaal. Lisaks tuttavale marksistlikule väitele, et "koodanlik vabadus" on illusioon, on nüüdseks laialt levinud kaldumus väita, et demokraatiat on võimalik kaitsta ainult totalitaarsete meetodite abil. Väide kõlab nii, et kui armastatakse demokraatiat, tuleb selle vaenlasi hävitada ükskõik milliste vahendite abil. Ja kes on selle vaenlased? Alati tuleb välja, et mitte ainult need, kes seda avalikult ja teadlikult ründavad, vaid need, kes seda "objektiivselt" ohustavad eksiõpetusi levitades.

Teisisõnu kaasneb demokraatia kaitsmisega igasuguse iseseisva mõtte hävitamine. Seda argumenti kasutati näiteks Venemaa "puhastuste" õigustamiseks. Väevalt uskus kõige kirglikumgi russofiil, et kõik ohvrid on süüdi kõiges, milles neid süüdistatakse: kuid ketserlikke vaateid pooldades kahjustavad nad "objektiivselt" režiimi ja seetõttu on õige nad niihästi maha tappa kui ka valesüüdistustega diskrediteerida. Sama argumenti kasutati, et õigustada täiesti teadlikku valetamist, mis toimus vasakpoolses pressis trotskistide ja Hispaania kodusõja teiste vabariiklike vähe- muste aadressil. Ning taas kasutati seda *habeas corpus*'e-vastase klähvimise põhjendusena, kui Mosley 1943. a vabastati.

Need inimesed ei mõista, et kui soodustada totalitaarsete meetodite kasutamist, võib saabuda aeg, mil neid ei kasutata mitte enam sinu heaks, vaid sinu vastu. Muuda fašistide kohtuta vangis-

tamine harjumuseks ja võib juhtuda, et selles protsessis ei piirduta fašistidega.

Varsti pärast seda, kui taastati suletud *Daily Worker*, pidasin ma loengu ühes Lõuna-Londoni tööliskolledžis. Publiku moodustasid tööliklassi ja alama keskklassi haritlased — sama sorti publik, mida võis kohata Vasakpoolse Raamatuklubi harudes. Loengus puudutasin pressivabaduse küsimust ja viimaks tõusis minu hämmastuseks püsti mitu küsijat, pärides, kas minu arvates ei olnud *Daily Worker*'i keelustamisele lõpu tegemine suur viga. Kui küsisin, miks, vastasid nad, et ajalehe lojaalsus on kahtlane ning seda ei tohiks sõja ajal sallida. Leidsin end kaitsmas *Daily Worker*'it, mis rohkem kui korra oli minu laimamisega suurt vaeva näinud.

Aga kust olid need inimesed õppinud selliseid olemuslikult totalitaarseid vaateid? Üsna kindel, et nad olid neid õppinud kommunistidelt enestelt! Sallivus ja siivsus on Inglismaal sügavalt juurdunud, kuid need pole hävimatud ja osalt tuleb neid elus hoida teadliku pingutuse abil. Totalitaarsete õpetuste jutlustamise tulemuseks on selle instinkti nõrgendamine, mille abil vabad rahvad teavad, mis on ohtlik ja mis mitte.

Mosley juhtum illustreerib seda. 1940. aastal oli Mosley interneerimine täiesti õige, oli ta siis tehniliselt mõne kuriteo sooritanud või mitte. Võitlesime oma elu eest ega saanud lubada võimalikul kvislingil vabalt ringi käia. Teda 1943. aastal ilma kohtuta luku taga hoida oli skandaal. Üldine suutmatuse seda mõista oli halb sümptom, kuigi on tõsi, et Mosley vabastamise vastane agitatsioon oli osalt kunstlik ja osalt muu rahulolematuse avaldamine. Ent kui palju praegusest nihkest fašismi suunas on tagasi viidav viimase kümne aasta "antifašismile" ja südametunustuse puudumisele, mida see endaga kaasa on toonud?

On oluline aru saada, et praegune Venemaa-hullustus on ainult üks Lääne liberaalse traditsiooni üldise nõrgenemise sümptomeid. Kui Informatsiooniministeerium oleks vahele seganud ja minu raamatu avaldamisele kindlakäelise veto peale pannud, poleks lõviosa inglise haritlastest selles midagi rahunud näinud. Kriitikavaba lojaalsus N. Liidu suhtes juhtub olema praegu käibiv ortodoksia, ja kui asjasse on segatud N. Liidu oletatavad huvid, nõustuvad nad taluma peale tsensuuri ka ajaloo tahtlikku võltsimist.

Nimetagem üht näidet. Kui suri John Reed, raamatu *Kümmepäeva, mis vapustasid maailma* autor — see on pealtnägija jutustus Vene revolutsiooni algusaegadest —, läks raamatu kirjastamisõigus edasi Briti Kommunistlikule Parteile, millele Reed selle minu teada oli pärandanud. Mõni aasta hiljem olid Briti kommunistid hävitanud raamatu algväljaande nii täielikult, kui suutsid, ja andsid välja moonutatud versiooni, millest olid kõrvaldatud kohad, kus mainitakse Trotskit, ja ära jäetud ka Lenini kirjutatud eessõna.

Kui Britannias oleks veel eksisteerinud radikaalne *intelligentsia*, oleks see võltsing paljastatud ja hukka mõistetud igas kirjanduslikus väljaandes üle kogu maa. Tegelikult protesteeriti vähe või üldse mitte. Paljudele inglise haritlastele tundus see üsna loomuliku teguviisina. Ja säärane selge ebaaususe sallimine tähendab palju rohkem kui asjaolu, et Venemaa imetlemine on hetkel juhuslikult moes. On üsna tõenäoline, et see konkreetne mood ei jää püsima. Minu meelest võib ajal, mil see raamat ilmub, minu seisukoht Nõukogude režiimi suhtes olla ka üldiselt aktsepteeritud. Kuid mis kasu sellest iseenesest oleks? Ühe ortodoksia vahetamine teise vastu ei ole veel tingimata mingi eelis. Vaenlaseks on grammofonmõtlemine, ükskõik, kas ollakse nõus plaadiga, mis parajasti mängib, või ei.

Olen hästi tuttav kõigi argumentidega mõtte- ja sõnavabaduse vastu — argumentidega, mis kinnitavad, et seda ei saa olemas olla, ja nendega, mis väidavad, et seda ei tohiks olemas olla. Vastan lihtsalt, et need mind ei veena ja et meie tsivilisatsioon on üle neljasaja aasta olnud rajatud vastupidisele tähelepanekule. Juba umbes kümme aastat olen uskunud, et praegune Venemaa režiim on põhimiselt halb nähtus, ja ma võtan endale õiguse seda öelda, hoolimata asjaolust, et oleme N. Liidu liitlased sõjas, millest tahaksin, et me selle võidaksime. Kui peaksin valima teksti enda õigustamiseks, valiksin selle rea Miltonilt:

Nii nõuab muistse vabaduse viis.*

Sõna “muistne” rõhutab asjaolu, et intellektuaalne vabadus on sügavalt juurdunud traditsioon, milleta meie iseloomulik Lääne kultuur vaevalt võiks eksisteerida. Sellest traditsioonist on paljud

*Rida pärineb sonetist *On the Same*: Aeg jätku jalapakud, andsin nõu./Nii nõuab muistse vabaduse viis,/ent viibimatult ümber piiras siis/mind kisa metsik iga tõpratõu. *Tlk.*

meie haritlased silmanähtavalt ära pöördumas. Nad on omaks võtnud põhimõtte, et raamatut ei tule avaldada või ära keelata, seda ülistada või needa mitte selle väärtuste, vaid poliitilise otsustarbekuse järgi. Ja teised, kes tegelikult seda seisukohta omaks ei pea, nõustuvad sellega puhtast pelgurlusest.

Selle näiteks on arvukate ja häälekate inglise patsifistide suutmatus tõsta häält valitseva Vene militarismi jumaldamise vastu. Nende patsifistide järgi on igasugune vägivald halb ning nad on meid sõja kõigil etappidel õhutanud alla andma või vähemalt kompromissrahu sõlmima. Ent kui paljud neist on ealeski mõista andnud, et sõda on halb ka siis, kui seda peab Punaarmee? Ilmselt on venelastel õigus ennast kaitsta, ent meie jaoks on see surmapatt.

Seda vasturääkivust saab seletada ainuüksi argpüksliku sooviga säilitada head suhted *intelligentsia* põhimassiga, mille patriotism peab silmas pigem N. Liitu kui Britanniat. Ma tean, et inglise *intelligentsia*'l on arguseks ja ebaaususeks ohtralt põhjust, tean tõepoolest lausa peast väiteid, millega nad end õigustavad. Kuid tehkem vähemalt lõpp rumalale jutule vabaduse kaitsmisest fašismi eest.

Kui vabadus üldse midagi tähendab, siis õigust öelda inimestele seda, mida nad kuulda ei taha. Lihtrahvas kirjutab sellele juhtmõttele ikka veel enam-vähem alla ja käitub sellele vastavalt. Meie maal — see ei ole nõnda kõigis riikides, nii ei olnud see vabariiklikul Prantsusmaal ja nii ei ole see tänapäeva USA — on liberaalid need, kes kardavad vabadust, ja intellektuaalid need, kes tahavad rüvetada intellekti: just sellele asjaolule tähelepanu tõmbamiseks kirjutasingi selle eessõna.

GEORGE ORWELL (kodanikunimega Eric Arthur Blair) alustas oma kirjanikuteed 1928. a artikliga Inglise tsensuuri teemal, mis ilmus Prantsusmaal, Henri Barbusse'i *Monde*'is. George Orwell sündis Blairi päritolu eest põgenemise ja mässu margina 1933, mil trükivalgust nägi dokumentaalstiilis romaan *Pariisi ja Londoni heidikud* (Down and Out in Paris and London, e. k 1995).

Seega tuli Orwell briti ilukirjandusse 1930. aastatel, kuuludes põlvkonda, mida ühe selle esinduslikuma nime, luuletaja Wystan Hugh'

Audeni järgi ka "Audeni põlvkonnaks" nimetatakse. 1930. aastate generatsiooni autoreid seob Suurbritannias nii oluline klassipäritolu, sotsiaalsed sidemed ja prestiižikais õppeasutustes omandatud haridus. Ning erakoolides tekkinud süsteemivastane trots, klassisüü, vastandumine kodanlusele, millest põlvneti.

Audeni ja Orwelli põlvkonna kümnend algas majanduskriisiga ja lõppes sõjaga. Poliitiliselt ja majanduslikult ebakindlal ajal otsisid paljud briti intellektuaalid tuge kasvavatest suletud süsteemidest. 1932. a rajas Oswald Mosley Briti Fašistide Liidu. Kommunistliku Partei liikmeskond kasvas märgatavalt. Neil aastatel kirjandusse tulnud vaatasid ideaale otsides eelkõige vasakule, parempoolsemaid vaateid toetasid briti haritlaskonna seas vaid vähesed "vanad olijad" 1920. aastate kõrgmodernismilainest, näiteks Thomas Stearns Eliot. Arthur Koestler on seda perioodi iseloomustanud nii: "1930. aastate müstik igatses jumaliku armu märgina võimalust näha Dneprogressi ja Nõukogude malmitoodangu kolmeprotsendilist kasvu." Põlvkonna esindaja Stephen Spenderi pilgu läbi võib selle ajastuga tutvuda *Vikerkaares* (1995, nr 5–6, lk 48–75) avaldatud teksti "Äpardunud jumal" (The God that Failed) kaudu.

Kümnend, mil ilmus enamik Orwelli romaane, on realistliku, ühiskonnakriitilise kirjanduse periood, tähtsal kohal on reportaaž ja sotsioloogia. Oldi huvitatud Euroopa ja maailmapoliitikast, reisisi palju. Kirjanduses domineerinud lootusi ja hirme koondavaks sündmuseks oli Hispaania kodusõda, milles osaleti nii reporterite kui võitlejatena. Vabariiklikul poolel vabatahtlikuna võidelnud Orwelli jaoks tähendas sõda kommunismisõbralike illusioonide purunemist. Pärast 1936.–1937. a sündmusi iseloomustab tema kirjutisi veendunud ja pühendunud totalitarismivastatus. Sellest suunitlusest on kantud ka tema kuulsad anti-utopiad *Loomade farm* (Animal Farm, e. k 1988, tlk Mati Sirkel) ja 1984 (e. k 1990, tlk Elias Treeman). *Loomade farmi* algidee tekkis juba Hispaanias 1937. a, kirja pani Orwell teose 1943. a lõpus ja 1944. a alguses, ajal, mil toimus Churchilli, Roosevelti ja Stalini Teherani-kohtumine ning Stalin oli brittide seas eriti populaarne. Nüüd on *Akadeemia* lugejal olnud võimalus tutvuda selle eessõnaga — raamatu käsikirja tagasilükanud kirjastuste seas oli muuhulgas ka parempoolse Elioti "Faber".

Kriitilise, illusioonideta, läbinägeliku Orwelli identiteeti ei kujunda mitte ainult ta ilukirjanduslik looming, vaid vähemalt samavõrra esseistika, millega eesti lugeja võib tutvuda kogumikus *Valaskala kõhus* (Inside the Whale, e. k 1995, tlk Udo Uibo). Ühtlasi leidub raamatus kirjaniku elukäigu põhjalikum kronoloogia.

Tõlkija

POSTMODERNISTLIKKE POSTSKRIPTE

H. L. Hix

Tõlkinud Jüri Talvet

I'll know no further
Shakespeare, *Coriolanus*

POSTMODERNISTLIK(UD) EESSÕNA(D)

Eessõnas räägib autor sellest, millest ta ülejäänud teoses unustas rääkida. Postskriptis räägib ta sellest, millest ta ülejäänud teoses tahtis rääkida, kuid ei osanud.

Teekond kaugesse paika võetagu ette öösel ja salaja. Kui maha jääjad lahkumisest teavad ja sellest osa võtta tahavad, toimugu nende kogunemine vaikus.

Iha on kordamise tühjus. Nauding on tühjuse kordamine.

Elu saab üksnes varastada rikastelt ja anda vaestele. Teos saab täiendada olemasolevat vara.

Vooruslikud tekstid annavad lubadusi: "Õnnis on see, kes loeb, ja õndsad on need, kes seda ettekuulutust kuulevad ja sõnu endas hoiavad." Paheline tekst ei taga midagi, isegi mitte mefistolikku äraneedmise lubadust (mis tegelikult polegi muu kui süüdlaste õnnistus).

Postmodern Postscript(s). — H. L. Hix, *Spirits Hovering Over the Ashes: Legacies of Postmodern Theory*. (SUNY Series in Postmodern Culture.) Albany: State University of New York Press, 1995.
© State University of New York. Avaldatakse autori loal.

Mõned autorid kirjutavad palju raamatuid, mõned kirjutavad ühte ja sedasama raamatut mitu korda ja mõned kirjutavad mitu raamatut, millest saab üksainus.

Kunagi oli ülesehitus tõsine ülesanne ja lugemine oli "mäng". Nüüd, kus ülesehitus on mäng, on lugemine omandanud raskuse, mis varem iseloomustas kirjutamist.

Kirjutamine ei ole eneseavamine, vaid enesesulgumine — enesevarjamine kaunil ja eeskujulikul viisil.

Enamik autoreid kirjutab vaid raamatuid, mida nad on lugenud, ja enamik lugejaid loeb vaid raamatuid, mida nad ise kirjutaksid, kui vaid oskaksid.

Tarkus loeb seda, mida ta ei kirjutaks; geenius kirjutab seda, mida ta pole lugenud.

Loe läbi tuhat raamatut. Sõbrune sajaga. Tea peast kümmet. Kirjuta üks.

Enamik lugejaid käsitab tekste nagu astroloogid tähti, kinnitades visalt, nagu ütleksid need meile midagi, mida me ise veel ei tea.

Raamatul peab olema oma turg ja isegi avangardil peab olema oma nimi. Enam pole nii, et me lihtsalt ignoreerime hüüdjat häält kõrbes; nüüd me üritame järjekindlalt välistada võimalust, et seda kuuldaks.

Mingi laul on sama hea kui teine üksnes siis, kui mingi kõrv on sama hea kui teine.

Loetakse seda, mille mõistmiseks ollakse valmis, kuid seda on nii vähe, et õige peagi hakkab aru piirduma iseendaga. Nii nagu on võimatu teada kõike, on põlastusväärne rahulduda mingi ainsa teadmiselega.

Igal arul on oma erilised ahvatlused ja äpardused, ent inerts on ülemaailmne ähvardus: liikuda ühesainsas suunas ühe ja sama kiirusega.

Teadmine ei muuda mitte alati seda, mida mõni inimene teeb või kogeb, küll muudab aga alati tegemise põhjust ja kogemise viisi.

Ideed ei tärka pika arutlusahela lõpus, vaid järsu mulje ootamatus-
sega. Püsima jääb mulje jõud, mitte idee ise ega mitte ka arutlus,
mis sellele järgneb.

Nagu gaas, nagu keel laieneb jumal täitma antud ruumi.

Et tema ajalugu oleks kooskõlas tema teoloogiaga, pidi ristiusk
nagu tema rajajagi surema.

POSTMODERNISTLIK MURE

Kaebus on alati tema taga peituva teistsuguse kaebuse mask.

Enesetapjad saadavad tihti välja oma ahastuse hoiatussignaale.
Nõndasamuti teevad head, silmanähtavalt jõukad, end hästi sisse
seadnud.

Enesetapp — edukas revolutsioon ahastuse türannia vastu.
Õnn — nii täielik türannia, et valitsevat ahastust ei ähvarda isegi
mitte mäss.

Enesehävitamise kihu ei pea ilmtingimata enesetapu kuju võtma.
Mõnigi, kel poleks isegi mõttes endalt elu võtta, võib üritada
kõigest väest seda laostada.

See, et ainuüksi taandumine teeb võimalikuks mõtte, näitab, et
mõte on enesesäilitamise vorme.

Prohvet ei suuda taluda häid uudiseid.

Edu ei ole mõõdetav üleelamise kestusega, vaid suremise teisesu-
sega. Edu ei tähenda liigi põlistamist, vaid suremist indiviidina.

Surm mõõnab erinevusi üksnes kvaliteedis, mitte aga mõõdus.
Surnud ei muutu surnumaks, küll aga paremaks.

Vale on surma eest ära joosta, vale on tema juurde joosta ja vale
on teda eirata. Ainus, mis üle jääb, on teda ta saabudes emmata.

Hoida peeglit looduse ees on huvitavam kui hoida peeglit iseenda
ees. See, et loodus on eimiski, on alati uus. See, et mõni inimene
on tema ise, pole uudis mitte kellelegi peale tema enda.

Üksnes surmaloona saab elulugu meid paeluda.

POSTMODERNISTLIK APOORIA

Kui need, kellega koos te elate ja töötate, saavad aru, mida te teete, kui te seda teete, siis raiskate oma aega.

Tuleb maha jätta kõik, ainult läkitusi ei saa maha jätta.

Prohvetiks saadakse seda endale visalt kinnitades, selle juurde jäädes, iseendasse uskudes — mis tõendeid selle kohta ka leiduks.

Maailm, milles Jumal saaks olemas olla, tõestaks, et Jumalat ei ole olemas; see maailm, milles Jumala olemasolu on mõeldamatu, tõestab, et Jumal on olemas.

See, mis taarnat väljendab, on küllap ise taarn.

Kui hullud ei ole oma hullusest teadlikud, ei saa ka terved oma tervise peale kindlad olla. Kui rumalad ei ole oma rumalusest teadlikud, siis ei või targadki oma tarkuses kindlad olla. Niisiis, kuigi aru saab läbi minna teistest arudest, ei või ta eales kindel olla, et ta sellega toime tuli.

Tarkus on tõesti ülim auhind, mille inimesed võivad saada. Kahjuks peab tarkust olema juba sellekski, et seda püüdlema hakata.

Väitlus on ülearune. Tähtis pole see, kas mingi mõte omaks võetakse, vaid see, kas ja kuidas seda kaalutletakse ja kes kaalutleb.

Välja mõeldakse mõtteid, mida vajatakse; avastatakse mõtteid, mida ei saa vältida. Tunnustust ja vastandust saab üksnes avastada, mitte välja mõelda. Kõige ajendavamad mõtted on need, mida ei saa uskuda ega unustada.

Vaikus iseenesest pole väärtuslik, küll aga on väärtuslikud olud, milles üksnes vaikus on kohane.

Mõista teise mõtteid tähendab kõrvaldada hetk, kus vaikus muutub vajalikuks. Sõjad ja tapmised sünnivad, sest pooled ei ole teineteist mõistnud. Nad lakkasid rääkimast enne kui vaja. Nii kaua, kui vaikus on pelgalt võimalik, on võimalik ka mõrv. Ainult seal, kus vaikus on vajalik, on mõrv võimatu.

Kes on ülem, kas kõigevägevam jumal või jumal, kes ei pruugi olla kõigevägevam? Kes on arenenum, kas järjekindel jumal või jumal, kes ei pruugigi järjekindel olla?

Tuhat liblikat, tosin inimest, üksainus ingel. Maailmas, milles taassünd oli võimalik, oleksid nad üks ja seesama. Siinses maailmas on nad pelgalt erinevad.

Jõudeaja võrdne tagamine laostab. Jõudeaeg tuleks kindlustada eranditult vaid neile, kes sellest keelduvad.

POSTMODERNISTLIK VABADUS

Kättesaamatu võib olla sõltumatus, mitte aga autonoomia. Võib valida, kellest ja mis eesmärgil sõltutakse.

Neil, kellele miski pole vajalik ja kellelt midagi ei oodata, on vaid üks vabadus — vabadus hävida.

Et me ei tee vigu vabast tahtest, esinevad nad üha vajaduse jõul. Et vead on vajalikud, siis ei saa me eales uskuda seda, mille me valime.

Teost luua vabastab seda — nagu ka selle loojat.

Ajalugu on iseliikuv jõud, sest kuigi inimesed ei saa ennast muuta, saab muuta neid.

Mõned inimesed suudavad toota ingleid sellest, mida nad söövad, ja mõned toodavad koguni jumalaid.

Aru ei alistu maailmale, vaid iseendale. Hea uudis on, et maailm ei suuda aru vallata; halb uudis on, et ta ei pruugigi seda teha.

Maailm kohaneb tajuja aruga üksnes viivul, mil ta laeb oma püssi.

Kui mõnedki aknad juba ei oleks igaviku poole lahti, purustaks rõhu erinevus silmapilk need, mis on kinni.

Variseda põlvili ei tähenda alati sedasama mis põlvili rõhutud olla.

Olgugi et me tihti seda kiidame, on millegi kasutu juurde jäämine taunimisväärne viis üritada võimatut: tehes luhtumise kindlaks, väldib see luhtumise riski ning luhtumist valides muudetakse ebaõnn eduks.

POSTMODERNISTLIK ILU

Mõtted ei toimi enam ja aeguvad. Kired vaibuvad ja neile saab osaks püsiv au. Niipea kui mõte on sünnitanud teise mõtte, muutub ta viljatuks. Kirg võib lõputult toita paljusid lapsi.

Mõtted ei avalda mõju kauguste tagant, kired aga küll.

Oluline mõte on kirg, oluline kirg on kord, oluline kord on julgus, oluline julgus on ilu, oluline ilu on kurbus, oluline kurbus on mõte.

Noored kunstnikud näevad oma tegevuses protesti vormi. Kahjuks seetõttu, et neil pole millegi vastu protestida, ja taibates, et neil pole kunstioskuse omandamiseks kannatust ega korraarmastust, protestib enamik kunsti enda vastu. Siis imestavad nad, et nende kunst on tühi, või keelduvad nägemast, et see nii on.

Kunst muudab maailma geomeetriat. Ta kisub meid šervale, kust kujutlematu kukub kujuteldamatusse.

Mõtteleja ülesanne — teha maailm tajutavaks. Kunstniku ülesanne — teha tajust maailm.

See, et kaks inimest ei saa korraga olla maailma keskpaigaks, määrab kunstniku üksildusele. Maailma loomiseks läheb vaja vaid üht jumalat.

Suur maaliraamat või muusikapartituur valmib üksnes pärast pikka tööd, mitte kunagi aga töö tulemusena. Valmis ei tule olla mitte ainult töötamiseks, kuni ei tunta muud mõnu peale töö, vaid ka selleks, et ettejuhtuva nimel kõrvale jätta kõik, mille juures on töötatud. Elu ohverdatakse tööle, ja siis ohverdatakse ka töö ise. Geenius ei teenita välja, üksnes väärt olemist seda annet vastu võtta.

Kunstnik on alistamatu inimene.

Kui me leiaksime iseenda, teeksime sedasama ka kunstis. Kui me leiaksime kunsti, teeksime sedasama ka iseendas.

Kunst tehku seda, mida maailm ei oska.

Kunstiteos suudab enamatki kui elu muuta; ta suudab elu päästa.

Kunstnik loeb läbi katuseaukude tähti, sellal kui ta ise kukub läbi põrandaaugu.

Loomaeje suurust mõõdetakse hulgaga: kui paljusid ta paneb sedasama taaslooma ja kui kauaks. Mitte populaarsusega, mis kui haigutus sunnib kaasaegseid end matkima, vaid pigem mõjujõuga, mis otsekui vanematepoolne vägivald kutsub esile vastukaja lastes ja lapselastes ja lapselapselastes.

Geenius on masohhismi vorme. Kõik peale geeniuste eneste ihaldavad mõnused, mis geeniuse avaliku vastuvõtuga kaasas käivad: aplausi klaverikontserdi järel, suure maali või romaani surematust, väljapaistva teadlase jõukust ja seisundit. (Tegelikult käib see kõik geeniusega kaasas tema karjääri lõpus või pärast seda. Mõtlevad ju teised, et genius vajab seda ega tunne ära — ja ei saagi ära tunda — geeniust enne, kui on juba hilja anda talle seda, mida ta tegelikult vajab.) Geeniused ise ei soovi naudinguid, mida nende loomingu vastuvõtt pakub (ja mille nad tihti ka tagasi lükkavad), vaid püsivat, mõõtmatut valu, mille geeniuse privaatne tegevus kaasa toob.

Inspiratsioon — vale, mida genius kasutab, et oma saladust kaitseda.

Geenius leiab selle, mida oskab tahta üksnes tema ise ja ei keegi muu, ja tahab seda selle kiuste, mida tahavad kõik peale ta enese. Ülejäänud maailm vaatab pealt, kuidas vähesed geeniused seda loovad.

Kas geeniused teavad, et nad on geeniused? Teavad küll. Ainuüksi see teadmine võimaldabki neil oma seisundit taluda. Üksikud geeniused, kes kahtlevad — nagu Van Goghid ja Berrymanid — ei jää ellu.

Geenius ei pruugi end näidata argielus, küll aga teenib ta enda selle kaudu välja.

Kunagi tähendas kunstiteoste ajatus mineviku põlistamist nendes. Nüüdisajal tähendab kunstiteoste ajatus nendes püsiva oleviku loomist.

Kuni kunst on mimeetiline, on ta kadu. Kunstis kujutatav sisaldab alati midagi, mida kunstis endas ei ole. Üksnes kunst, mis

kujutamise asemel suudab esitada, võib maailmale midagi juurde lisada — selmet sellest midagi lahutada.

Kuni teose loomine on seotud kronoloogiaga — nii et kunstnik käib selle eel —, on ka teose sisu kronoloogias kinni. Publik saab teoses avastada üksnes kunstniku jäänuseid. Ent kui teose loomine vabaneb kronoloogiast, vabaneb kronoloogiast selle sisugi. Siis võib publik leida teose enda.

Filosoofia vajab uhkust, usku, et ollakse teiste võitmiseks küllalt tugev. Kunst vajab edevust, usku, et ollakse teiste võitmiseks küllalt ilus.

Arutletakse selleks, et vastupanu lämmatada. Kunst pannakse seda välja kutsuma.

Kui tõde on välja surnud totemistlik loom, siis mõistus selgitab, kust seda, kui see veel olemas on, leida võib, ja kunst kirjeldab, kuidas see loom, kui sinna satutakse, võis välja näha.

Nii matemaatiku kui ka filosoofi põhimudeliks on võrrand. Vaid kunst — ja ka siis üksnes läbiminevuse viivul — suudab võrrandist välja pääseda.

Sealt, kust ma leian tähenduse, ei leia ma iseennast. Vaid sealt, kus ma loon tähendust, võin leida iseenda.

Kirjaniku eesmärk on saada oraakliks — saavutada nii sügav hääl, et selle sõnu ei saaks kunagi täielikult mõõta; nii jõuline, et maailm selle tahtega lepib. Iga lause mõistatus, iga sõna — saatus.

Jõud võib võita kõik, välja arvatud jõu, mida võita pole määratud neile, kes selle üle võidutsevad, vaid sellele allajääjatele.

POSTMODERNISTLIK RÕVEDUS

Kui sind enam müstifitseerida ei tule, siis sind ei saagi olemas olla.

Loodus paneb meid sööma, pissima ja roojama. Ühiskond nõuab, et meil oleks töökoht, et me ostaksime maja ja kindlustaksime selle ja maksaksime arveid ja korrastaksime veevärki ja hoiaksime auto sõidukorras ja paneksime raha vanaduspäeviks kõrvale ja teostaksime ennast ja abielluksime ja sigiksime. Ent suured

panevad pahaks igasugust kõnet sellega, mis on nendele väline ja kohustuslik; harilik eksitab ja kahandab neid. Suured jälestavad koguni, et neid armastatakse, sest see on meeltesegadus ja alandus.

Kõige mõttetum, kõige armetum saatus — headuse elu.

Huvis ei ole miski loendatav. Miski väärtuses ei ulata arvult üle ühe.

Anarhias, kus igal indiviidil on oma seadus, ei ole indiviide: igaüks järgib üht ja sama printsiipi. Indiviidid saavad eksisteerida üksnes ühiskondlikus kontekstis, mis keelustab autonoomia. Kuigi vähesed lindpriid on indiviidid, on kõik indiviidid lindpriid.

Süüdimatus on triviaalsuse sünonüüm.

Mõtet võib ära teenida seda ometi väärinata.

Tarbetud sõnad saastavad.

Võltsaskeetlus on suunatud mis tahes mõnude vastu, eristavam askeetlus aga tunnistab valitud mõnuseid kui tunnuseid väärtustest, mis elule omistatakse, ning loobub mõnudest, mis elu pisendavad. Lõbutsemine ja priiskamine pole halb mitte sellepärast, et nende abil luuakse mõnu sõna otseses tähenduses — pigem küll mõnu illusioon, nad ise pole sugugi nii mõnused —, vaid et neis ilmub nendega seotud indiviidide tühjus.

Kriisid ei hõlma mitte ainult aastaid, vaid terveid languse põlvkondi või sajandeid.

POSTMODERNISTLIK TSENSUUR

Kuigi paljud inimesed on kunstiteosega viisakad, armastavad seda üksnes vähesed.

Tallele panna, tagavara koguda, aktiivselt vastuvõtlik olla, lasta tarkusel tema tahtmist mööda koguneda. Hoida endas liikuvuse ja energia vaimset elu, mitte närtsida üheks selliseks, nii tavaliseks mõtlejaks, kes teeb oma ideest karjääri. Saavutada asend, mida keegi teine pole saavutanud ega võikski saavutada. Mitte karta olla rumal. Mitte karta targaks saada.

Mitte tunda süümepiinu selle pärast, mis ma kirjutanud olen ja millesse ma enam ei usu; mitte kustutada ega maha kriipsutada, isegi mitte vaevuda lahti ütleva, vaid lihtsalt edasi minna.

Olla väljaspool sanktsioonide külgetõmbevälja. Panna vastu kiusatusele otsida heakskiitu ja toetust ning mitte unustada, kui need peaksid tulema, neid ettevaatlikult uurida.

See, et me vihkame oma mõtetele vastanduvaid mõtteid ja isikuid, kes neisse usuvad, ei tulene mitte meie veendumusest, et vastanduv mõte on vale, vaid sellest, et me kadestame antud mõtte kandjat võimete pärast, mis temal on ja meil ei ole.

Mida enam teatakse, seda enam ollakse võimelised tundma: rumalad on võimelised vaid kõige pinnalisemateks tunneteks. Ent mida rohkem teatakse, seda vähem vajatakse tundmist. Üksi sügavad vaimud on võimelised sügavaiks tunneteks, ent nad kalduvad neist loobuma.

Me ei karda tundmatut, vaid peaaegu-tuntut.

Pahatahtlikkus ei sugene mitte ainult vimmast, selle äratundmisest teistes, mida endal ei ole, vaid ka selle äratundmisest teistes, millest ise ei suudeta lahti saada. Sest halvim teistes asub alati ka meis endis.

Inimesed arvavad, et kõik süüdistused, mida nad esitavad, on Jumalast, nii nagu koerad arvavad, et kõik, mis liigub, on elus.

Inimesed ei oska tähele panna prohveti sõnu, küll aga oskavad nad karta prohveti kohalolekut.

Inimene võib ebaaus olla kõige erinevamate oludes, aus aga saab ta olla vaid surmasuus, siis, kui valed ei saa tuua kasu. Ausad on kõik surnud või tapetakse peagi. Just selles mõttes on prohvetid ees oma ajast: nad ei ole esimesed, kellele tulevik end ilmutab, küll aga esimesed, keda külastab surm.

Eksplõsioonide maailmas oleks implosioonil nii iseenda jõud kui ka kõige selle jõud, mis teda ümbritseb.

POSTMODERNISTLIK VÄRV

Mõned inimesed soovivad laotada oma elu määratu suurde ruumi — et näha, teisisõnu, et kõike nähtavat näha. Teised jälle soovivad oma elu laotada määratu suurde aega — et kõike tehtavat teha.

Kõigepealt peaksime kokku leppima Teisega, selleks et suuta kokku leppida iseendaga. Kõigepealt peaksime kokku leppima iseendaga, selleks et suuta kokku leppida Teisega.

Ükski inimene ei salli Teist. “Sallivad” ollakse seepärast, et tunnistatakse sarnasust iseenda ja endast väljapoole jääva vahel, nii et Teise kategoorial on juba vähem tähtsust.

Võõraste eelistamine: ei pruugita tunda süüd, neid me ei tapa.

Eneseteadvus ei tule niivõrd enesevaatlustest kui teise vaatlusest; vähem sissepoole kui väljapoole vaatamisest. Seda, mis keegi on, õpitakse sellest, mis keegi ei ole. Avastatakse see, mida tõeliselt hinnatakse, näiteks vastandudes teise väärtustele. Tegelikud väärtused ilmutavad end siis, kui dialoog katkeb, kui ei tooda enam põhjendusi (kas seepärast, et rohkem põhjendusi enam ei olegi või et ei tunta enam vajadust millekski põhjendusi tuua).

Isegi kannatuse suhtes oleme sallimatud: pead kannatama just nii nagu mina. Ainult piinad, mida ma mõistan, ainult piinad, mida minusugune tunda võiks, on lubatud.

Kõige kaugemaid tähti nähakse üksnes siis, kui lähimad naabrid neid näha ei saa.

Rumalus on kättemaksuakt kõigi suurvaimude vastu, kes on meile eelnenud ja vorminud — ja esile tõstnud — meid ennast.

Auto kui ameerika kultuuri esindusobjekt — kiire, kallid, ülemäärane, surmav. Auto rusu kui lõplik sündmus.

Utoopilised nägemused sõltuvad alati kujuteldavast võimalusest muutuseks, mis pole vahetus; muutusest, mis on puhas, kahjumist kahandamatu kasum.

Pealesunnitud ebavõrdsuse riskid ja äpardused on hiiglaslikud ning kahju sellest mõõtmatu. Kuid just samasugune oleks pealesunnitud võrdsuse tulemus.

“Tervik” on tööriist vastuseisu kõrvaldamiseks või siis veel üks nimi, mis antakse selle edukale kõrvaldamisele.

Kaotajad igatsevad võitu; võitjad igatsevad rahu; rahumeelsed igatsevad veel üht sõda.

Maailm, kus kõik elusolendid saaksid hirmuta magama heita, on võimatu. Piisaks, kui iga olevus eristaks seda, mida ta peab kartma, sellest, mida ta kartma ei pea.

Rahugi eesmärk on saavutatav üksnes ühise vaenlase hävitamise teel.

Mis muu on suurus kui õppida tappa ainult neid, keda tahetakse tappa, ja tahta tappa ainult neid, kes surma väärivad? Mis muu on suurus kui olla rahumeelne vaid iseenda seatud tingimustel?

Töötame rahu heaks vaid sellepärast, et see meie noorust tagant kihutaks ja meie vanadust asendaks.

Privilegeeritud on võimelised igavust tundma. Vägevad võivad karistamatult tappa. Igavuse ainus leevendus on pealt näha surma. Üha vaatamängulisemaid surmi on vaja igavuse ennetamiseks, nii et liigi hävitamine on paratamatu.

Tsivilisatsioon õpetab aina rafineeritumaid mõrvamisvõtteid. Selle eesmärk on lasta kellelgi kivideta maailma viimasena püsima jääda.

Kel on küllalt, sellele antakse veel rohkem; kel on vähe, selt võetakse kõik. Tsivilisatsioon käsitab kurjuse probleemi nii, nagu kätkeks selles tema enda lahendus; otsekui tähendanuks külluse omamine alati külluslikke teeneid.

Rõhutud arvavad alati, et nemad valitseksid rõhumata.

Prohvetlus on kasutu, sest isegi õnnetus ei suuda läbistada halba südametunnistust — kui ei ole just tegemist kellegi enda õnnetusega.

POSTMODERNISTLIK ARMASTUS

Vahekorra väärtust ei määra mitte ausus, vaid see, mida keegi teisele öelda ei või. Intiimsuse otsustab pagendatu tõsidus. Ar-

mastus muudab meid niisiis privaatsemaks, üksildasemaks. Ei saa kaduma minna lasta sel, mil on tähendust, ning ajapikku tihkus, surve, raskus süvenevad.

Abielu nõuab kujutluselt sellist tugevust, et see mahutaks endasse teise, mitte küll tugevama kujutluse.

Kõige paremini ei tunta mitte neid, kellega viibitakse koos aastaid, vaid neid, kellega jagatakse vaid hetke. Armastajad ja sõbrad saavad terve elu mööda vangis, üritades asjata elustada teadmist, mida nad jagasid esimesel silmapilgul, esimest sõna öeldes. Lääne kultuuri rohkete äparduste, sealhulgas abielu taga peitub epistemoloogiline viga — teadmise kontseptsioon tuttavlikkuse, mitte aga vahetu läheduse analoogiana.

Ühe armastaja tagavarad otsustavad mõlema armastaja käitumise. Mida see armastaja teha ei saa, seda peab tegema teine.

Armastus on kõikehaarav. See, mis klammerdub ühteainsasse objekti, pole armastus, vaid soov olla armastatud.

Et käsu "armastage teineteist" täitmine pole osutunud võimalikuks, on käes aeg õppida, kuidas saavutada teineteise üleelamise märksa tagasihoidlikumat sihti.

Tähtedel pole teisi nimesid peale "õe" ja "venna", ning nad ei kasuta nimesid, mis neil on. Nad ei saa vihata, sest nad ei armasta, ja nad ei saa armastada, sest nad ei vihka. Miski ei takista neid igavesti säramast.

Homo feminae lupus. Femina viro lupa.

Isegi kui mehed on valitsenud, ei ole nemad ise ega mitte ka naised uskunud, et nad on võimelised valitsema.

Mehed kohtlevad naisi kui omandit, sest side mehe ja lapse vahel on kindel vaid siis, kui mees valdab lapse ema.

Abielu kahjustab, surudes maha kujutluse. Küsimus "mis siis, kui..." pole enam lubatud.

Üllatab, et rahvalikus kultuuris hinnatakse armastust, sellal kui abielu pakub märksa põnevamat olu.

Armastus on otsus leida kõik see, mida teises inimeses ei saa armastada, ja leidmise kulg.

Lootuse maailmas on iga tegelik sündmus ahastuse põhjuseks. Armastuse maailmas oleks iga tegu surm.

Laps peab õppima armastama. Täiskasvanu peab õppima sellest loobuma.

Armastus on olu, kus ollakse valmis uskuma mis tahes valet enda kohta nii kaua, kuni seda räägib inimene, kellele saab vaid valetada ja kelle kohta saab iseendalegi vaid valetada.

Inimesi on maamunal alati paaritu arv.

Armastus on valmisolek vabanemise läbi kahju kannatada; vabanemine on keeldumus armastuse läbi kahju kannatada.

Armastus on võimalik, sest mitte mingi rõõm — ega mitte mingi viletsus — pole nõnda vägev, et teine inimene seda väestada ei saaks.

Ainus viis vägevamale vaenlasele kätte maksta on ühtlasi ainus viis olla ustav temale, keda te armastate — see on enesetapp.

Et armastus toitub iseendast, siis ammandab ta tema enda toit. Et vihkamine toitub teistest, siis muutub ta iga oma teostuse järel aina tugevamaks.

Armsama või jumala juures on üksnes vaikimine aus. Nõnda siis üksnes kõnevõimelised saavad armastada või palvetada, sest isegi vaikimine on mõtetu, kui alternatiiviks on mõmin.

Teha valetamine üleüldiseks ei ole iseendast vastuoluline: valetajate ühiskond oleks just niisama harmooniline kui tõeliste armastajate kogudus. Soovime, et teised meile valetaksid — et ei oleks vasturääkivust, kui me ise endale valetame.

Armastuses ja sõjas ei ole kõik aus mitte sellepärast, et puuduksid reeglid, vaid et reegleid ei saa rikkuda.

Kuningad ei ole suured mitte sellepärast, et nad saavad oma alamaid käsutada, vaid et nad saavad käsutada armastust.

Üksiolek kaotatakse või antakse ära enne, kui hakatakse selle väärtusest aru saama.

Kõik inimesed igatsevad tähelepanu, ent on tähendusrikas erinevus igatsetava tähelepanu liigis. Mõned igatsevad ühe inimese, teised paljude tähelepanu. Mõned ihaldavad tähelepanu olevikus,

teised tulevikus. Mõned soovivad tähelepanu armastusena, teised lugupidamisena.

Vananemine on psühholoogiline vastus elu kuhjuvatele vastutustele: amet, abikaasa, sõbrad, lapsed, vara, vanemad, kes surevad. Koormata süda tuksub igavesti.

Mõte, et transtsendentne jumalus võiks inimesi armastada, oleks tohutu viga. Relevantne analoogia pole mitte täiskasvanu/laps või inimene/koer, vaid inimene/bakter.

Jumal võib hävitada, mitte aga ähvardada. Öelda, et te ähvardate kedagi, on niisama ennasteitav kui öelda, et te kedagi armastate.

Põrgussemineku ettevalmistuste hulka peaks kuuluma kas targa või ilusa teekaaslase väljavalimine.

POSTMODERNISTLIK SEKS

Tuli külma puhuks, sõnad impotentsuse puhuks.

Kaks kõige liialdatumat meelepettust, mida mees võib kogeda: et ta Jumalale mingitki huvi pakub ja et ta võib läbi elada naise tundeid.

Mehed valetavad, sest nad oskavad. Naised räägivad tõtt, sest nad peavad. Rasedus on tõelus.

Vilets filosoofia, nagu ka vilets luule ja vilets armastaja, räägib teile kõigest, mida on vaja teada.

Lääne filosoofia algas siis, kui inimesed hakkasid suguelundeid mõõtma, selmet neid kasutada.

POSTMODERNISTLIK VOORUS

Voorus on jumalate kingitus. Kahjuks jumalaid ei ole.

Mis ühele kasu toob, see kahjustab alati teist. Ainsat inimest robotite maailmas ei seoks eetilised kohustused, ta ei saaks teha kahju.

Ootuse maailmas on kasulikkus hüve ja tulevik on selle volituste allikas. Käskude maailmas on järjekindlus hüve ja minevik selle volituste allikas. Olevik aga ei volita mingitki eetikat.

Nihilistid võtavad omaks, et neil pole lootust ei armastusele ega tarkusele.

Lepitamatu pannakse lõpuks leppima.

Auahnus ja südametunnistus on abiellu heitmiseks liig lähedalt sugulased: neist sünniks vaid puuetega lapsi.

Viga ei ole mõne isiku ega mitte ka erinevate isikute väljatoomises eri olukordades ja eri inimeste ette. Eksitakse vaid siis, kui olukorrad või inimesed teist väljaspool ütlevad ette isiku valiku. Pole vale ühele isikule kaasa aidata ja teisele ei — kui te mitte ei pea kaasa aitama just sellele isikule.

Süüme ehk toit laual.

Võimatu kohustab alati.

Pärispatt — meil on moraalne kohustus kõike teada. Meil, paratamatult rumalail.

Kui tarkus osutus võimatuks, otsisime voo­rust. Kui voo­rus osutus võimatuks, otsisime rahu. Kui rahu osutus võimatuks, otsisime tervist. Nüüd, mil tervis on osutunud võimatuks, ei jää muud üle kui otsida lootust, mis on olnud võimatu algusest peale.

Kui igas naudingus on ülemäärarus, siis pole milleski midagi puudus — on ju nauding ikka tarbetu. Seetõttu, mida enam nau­dinguid endale keelatakse või kõrvale jäetakse, seda vähesemad neist ohustavad teis headust.

Mitte ainult osta või pärida, vaid ehitada maja, kus mu vaim sööb ja jalutab ja magab ja roojab ja vaatab päikeseloojakuid ja armastab ja peseb nõusid ja kiigub külmadel päevadel kolde ees. Hoida iga tellist enda käes, pöörata seda, uurida läbi selle aukude. Tasandada põrandad, panna seinad loodi, traadid armatuuri külge. Teada, missugune oli maa siis, kui seal maja veel ei olnud. Lasta mu enda lootustel ja plaanidel otsustada, missugused puud tuleb majale ohvriks tuua. Las mu enda jõud paneb maja püsti, las mu enda lekkkohad jääda katusesse, mu enda praod keldripõrandasse ja mu enda vaim majja kummitama, kui olen läinud.

Loota vaid siis, kui see ajendab teole, mitte aga siis, kui see tegu asendab.

Mitte armastada, vaid austada elu; olla talle tänulik ja talle au tuua.

Aeg sünnitab nii lootuse kui ka meeleheite; lootuse sellepärast, et mis tahes aeg asendub teisega; meeleheite sellepärast, et iga antud aeg on just mis tahes aeg. Samamoodi sünnitab aeg süü ja andeksandmise; süü, sest hetk ei lakka tegelikult eal; andeksandmise, sest ükski hetk ei kordu eal.

Ajad mitte ei aita kaasa "renessansiinimese" ideaali kehtestamisele, vaid tegelikult pole kunagi aidanud. "Renessansiinimesi" nappis isegi renessansis endas.

Lindudest tulvil vaim aitab vaid inimest, kes oskab lennata.

Mõned inimesed pärivad loomuse, mis sunnib neid midagi tege-ma. Teised loovad loomuse, mõndagi korda saates.

Rumalus on õndsus. Mis muudab õnne moraalselt laiduväärseks.

Vale muutub eksimuseks mitte teiste, vaid iseenda petmise läbi.

Tegeliku maailma mõtlejad juurdlevad, miks on maailm selline, nagu ta on; võimaliku maailma mõtlejad juurdlevad, miks maailm ei ole selline, nagu ta olla võiks. Tegelik maailma mõtlejatele tõestab maailm, et jumal on vajalik; võimaliku maailma mõtlejatele tõestab maailm, et jumal on võimatu.

Vastupidiselt piibliõpetusele on põrgusse märksa raskem saada kui taevasse. Heatahtlik jumal võtaks vastu kõik, kes soovi avaldavad; kurat kihutaks tagasi kõik, välja arvatud parimad. Vastupidiselt Aquino Thomase õpetusele ei vaata taevased alla mitte heal meelel ja hukkamõistetutest rahuldust tundes, vaid piinava uudishimuga, ja ei ole nii, et see teeks nende õnne täiuslikuks, vaid nad ei saagi sissepoole vaadata. Ei ole ju nende sisemuses midagi — see paik saab huvi pakkuda ainult kuradile ja seda läheb vaja vaid põrgus.

Jumal ei surnud mitte siis, kui inimesed lakkasid uskumast, vaid siis, kui nad tapmises ületasid Jumala enda.

Kui Jumal oleks moraalne, ei saaks inimesed moraalsed olla.

Usklike vaimud nagu nende majadki on lahti ilusa ilmaga ja kinni viletsaga.

Sõnad ja teosed olgu targemad meist endist.

Üksnes võime end näljutada eristab meid raipel kihavast kärbseparvest.

Ratsionaalsuse nõrkus on selles, et see viib alati kuulekusele. Õnneks võib isegi kuulekus olla vastuhaku vorme.

Suuremeelne inimene on liiga arg, et vahetuskauba tingimusi täpsustada.

Suurust ei saavutata mitte seda taga ajades, vaid tavalisusest pagedes.

Üks liik julgust annab jõudu võidukatele, teine kaotajatele; üks liik rahuldust teenib jõukaid, teine ilmajäetuid; üks liik tarkust piirab vägevaid, teine nõrku.

Vaid mäetipus, kus samm mis tahes suunas tähendaks kukkumist, on vari selle heitjast pikem mis tahes valguses.

Vaimu kuldajastu, nagu kunagi muistses Kreekas või Euroopa renessansis, pole enam võimalik. Nauding, tollase õitsengu tingimus, ei ole enam eesõigus, vaid on muutunud lahendamist vajavaks probleemiks, täitmist vajavaks tühikuks. Mürgitus kõigis oma alaliikides valitseb päeva.

“Hinge aknad” olgu värskete õhule lahti, kuid ühtlasi kinni varastele.

Hinge kapitalistid on iharad, auahned ja isekad oma ajaga, mõttega ja jõuga, oletades, et nende hinge omastused ei vaesesta ega kesista teiste hingi, vaid üksnes rikastavad neid.

Üllus on kasutu. Tegelikult ongi see kõige enam nähtav siis, kui midagi pole teha — pärast surma või selle kiuste. Üllus on meelegeite alternatiiv.

Kõige raskem pole mitte nõudlikku ülesannet täide viia, vaid alternatiivsetest sirgjoontest loobuda.

Monoteistlikesse religioonidesse pühitsetud on vastuseks kurja probleemile küsinud, missugune maailm olla võiks, jätnud aga esitamata ontoloogiliselt eelneva küsimuse, missugune maailm

olema peaks. Inimeste tegelikud hädad ei diskrediteeri jumalat, kes neid hädasid hüvitab, küll aga diskrediteerib sellise jumala postuleerimine, kes eales pole häda põhjustanud.

Absurd ei tule mitte pahatahtlikkusest ega ükskõiksusest, vaid ülekuüllusest: seda, mida teha, on liiga palju; seda, mida saab teha, on liiga palju. Seadused ja tabud piiravad kuritahtlikke, miski aga ei aita heatahtlikel vabaneda.

Sõna tähendus on selle kasutamises; samasugune on tunni ja terve elugi tähendus.

POSTMODERNISTLIK(KE) POSTSKRIPT(E)

Eessõnas selgitab autor, miks ta lõpetas seal, kus ta lõpetas. Postskriptis ta vabandab selle pärast, et ta ei lõpetanud seal, kus oleks pidanud.

Tarkus ei ole kogunenud kogemus ega kogunenud teadmine, vaid kogunenud kahetsus.

On olemas lootus, mis nimetab end usuks, lootus, mis nimetab end teoks, lootus, mis nimetab end teadmiseks, lootus, mis nimetab end armastuseks, koguni lootus, mis nimetab end meeletehteks. Ja lootus, nagu ettekuulutuski, on kasutu, sest pole võimalik teada, mis ettekuulutused on õiged, mis lootuse vormid õigustatud, enne kui miski on tõeks saanud.

Kui minevikku ei saa kustutada, pole tulevikku; kui tulevikku ei saa ennetada, pole minevikku.

Ajaloolane ja teadlane väidavad, et minevik on nagu tulevik; prohv et väidab, et minevik ongi tulevik.

Aatomipommi ähvarduse ees ei karda me maailma pärast. Prussakad, adrud ja katseklaasitõugud soojade kevadete kohal ookeanipõrandal elavad edasi. Me kardame iseenda pärast, uskudes, et nagu muudki eluvormid oleme asendamatud. Me ei taha liigi puhul näha seda, mida me ei taha näha iseendagi puhul — et kui me oleme ära läinud, ei märka seda keegi, ja et isegi kui meid asendada saaks, ei vaevuks keegi seda tegema.

See, et me kardame maailma lõppu, on kindel märk, et selline kartus on põhjendamatu. Hirm on õigustatud vaid siis, kui me maailma lõpu kartmise asemel seda igatseme.

Käibetõe kiuste ei ole eesmärgiks mitte elada olevikus, vaid olla võimeline sujuvalt liikuma mineviku, oleviku ja tuleviku vahel ning mitte lasta oma "terel" kuluda üheski neist maailmadest.

Filosoofia on alati autobiograafia, mitte eales aga see autobiograafia, millega ta sarnaneb.

Oma võimetust kaaluda paljusid ideid üheaegselt ja sellega kaasas käivat visa väidet nende ainukordsuse kohta me nimetamegi "tõeks".

See, et tõega silmitsi seistakse, ei tähenda, et üksnes tõde kellegagi otse silmitsi seisab. See, et tõde kellegagi silmitsi seisab, ei tähenda, et ta seisab kellegagi silmitsi vaid otse. See, et tõde kellegagi otse silmitsi seisab, ei tähenda, et teda ei peaks edasi otsima.

Raske on tõtt rääkida, kui tuleb rääkida lühidalt; ometi on sel juhul raske ka valetada.

See, et inimesed peavad tõde ülimaks jõuks, näitab, et rumalus on sellest üle.

Mitte mõtete, vaid keele armastaja armastab tõde. Filosoofi üllad valed pole üllad; luuletaja üllad valed pole valed.

Tõtt rääkida pole mitte alati sama mis rääkida sellest, mida usutakse.

Intellektuaalne ideaal ei ole järjekindlus, vaid võime. Mitte akuraatsus, vaid ammendamatus. Olla võimeline oletama isikut, kellele usk antud ideesse oleks vajalik.

Rahulik tõde on tühi tõde.

Kirglikust katsest teha nii palju vigu kui võimalik oleks rohkem kasu kui tõe kirglikust kaitsmisest.

Teatud kalad naasevad põlvkond põlvkonna järel kudema paika, kus nad sünnist saadik viibinud pole. Teatud nahkhiired suudavad pilkses pimeduses kindlaks teha tuules liikuva lehestikuga ühte sulanud koiliblika kauguse, kõrguse, suuruse, kiiruse ja suuna.

Teatud tuvid oskavad tagasi tulla paika, millest nad kinniseotud silmadega on sadade miilide kaugusele toimetatud. Ometi räägime meie oma erilise tunnetusaparaadi ilmutustest kui "töest".

See, kes suudab hinnata üksnes fakte, on tõeotsinguks halvasti varustatud.

Pikkus mõtete formuleerimisel viib välja *ad baculum*. Usalda mõtteid. Ära usalda tõestust.

Delfi ei saanud oraakli asupaigaks mitte sellepärast, et sealsed ettekuulutused olnuksid alati tõde. Sealsed ettekuulutused olid alati tõesed, sest seal asus oraakel.

Prohveti surm: kui talle hakkab meeldima tema enda hää ja teda ei pane rääkima vajadus, vaid iha.

Vilgas vaim puhkab antud teksti mõtteis ja kogemuis ainult nii kaua, kuni ta on neist ammutanud küllaldase jõuvaru edasiminekuks.

HARVEY L. HIX (sünd. 1960) on luuletaja ja Kansase kunstiinstituudi filosoofiaprofessor. 1990. a ilmus temalt autori ja teksti vahelkordi eritlev monograafia *Morte d'Author: An Autopsy* (Philadelphia: Temple University Press), millele 1995. a lisandus postmodernismi lahkav *Spirits Hovering Over the Ashes: Legacies of Postmodern Theory* (New York: State University of New York Press). Siin tõlgitud fragmendid on selle teose lõpupeatükiks. H. L. Hixi aforistikat võiks vaadelda postmodernistliku jätkuna paradoksile üles ehitatud (kirjandus)filosoofilisele diskursile, mille Euroopas algatasid hispaania barokkmõtteleja Baltasar Gracián (vt eesti keeles *Käsioraakel ja arukuse kunst*) ja saksa romantikud. Ameerikas endas tuleks H. L. Hixi radikaalsetele, "kultuuri" servadel turnivatele ja ometi sügavuses tasakaalustatud mõttekäikudele kaugemat tausta otsida küllap vaimse Ameerika rajajate R. W. Emersoni ja H. D. Thoreau filosoofiast. H. L. Hix on silma paistnud õige mitmel USA üleriigilisel luulevõistlusel ja tema luuleloomingut on avaldatud paljudes tähtsates USA kirjandusajakirjades. Vihik *The Kindling Point* ilmus 1995. aastal (Stanley Hanks Chapbook). 1994. a külastas H. L. Hix Eestit. Tema luule näiteid eesti keeles võib leida *Loomingust* (5, 1995).

J. T.

ARVUSTUS

VÄLISTEENISTUSE SENIORI RAAMAT

Ernst Jaakson. *Eestile*. Tallinn: SE & JS, 1995. 277 lk.

Eesti välis teenistuses ametis olnud inimestelt on ilmunud suhteliselt palju mälestusi. Nende avaldamisega tehti algust juba 1920.–1930. aastatel. Olgu mainitud vaid Ants Piip ja Ferdinand Kull, kuid oli palju teisi, kes lühemaid või pikemaid kirjutisi ajakirjanduses avaldasid. Suhteliselt palju mälestusi on ilmunud just Eesti karmi ajalugu arvestades. Nõukogude terrori esimesed ohvrid olid riigi juhtkonda kuuluvad ja sealhulgas eriti välisministeeriumi ametnikud. Mälestuste kirjutamise võimalus võeti mõneltki endiselt välisministrilt, ent ka madalamal kohal töötanud inimeselt.

Samas on Eesti ajalugu andnud omapärase võimaluse avaldada eriti isikupäraseid meenutusi. Siinjuures tõstetagu esile Oskar Öpiku, Kaarel Robert Pusta, Aleksander Warma, Heinrich Laretei nimesid. Ajaloolaste õnneks pole Eestis märkimisväärselt tugev see "sisetsensuur", mis võib-olla takistaks kirjutajat, kui tema kolleegid veel elaksid ja kirjapandut arvustaksid. Või teisalt ei tahaks näiteks tegutsev välis teenistuse aparaat lugeda oma ametkonda ebasoovitavas valguses näitavaid kirjutisi. Midagi seesugust on juhtunud Soome välis teenistuse kirjapandud ajalooa. Enamik praeguse Eesti välisministeeriumi töötajatest ilmselt ei taju oma seotust kahe maailmasõja vahel tegutsenud ministeeriumiga. Nende jaoks algas Eesti välis teenistus umbes 1991. aastaga.

Siiski tegutseb veel üks Eesti diplomaatidest, kelle karjäär on presidenditu kogu maailma diplomaatia ajaloo. Ühtlasi sümboliseerib ta otseselt sidet esimese ja praeguse vabariigi välis teenistuse vahel. Seetõttu võiks Ernst Jaaksonilt oodata meenutusi, millel on sõna tõsisel mõttes kulla hind.

Ülevaadet 77-aastasest diplomaatilisest teenistusest on raske mahutada ühe väljaande kaante vahele. Siin on seda teha üritatud. On püütud korraga lahendada vähemalt kaht ülesannet. Raamatu saatesõ-

nas mainib autor, et ta tundis "kohustust kirja panna oma mälestusi". Mälestustele viitab ka sisukorra järele paigutatud uus tiitelleht vastava pealkirjaga. Teisalt kinnitatakse samas saatesõnas: "Leidsin, et pean koostama kokkuvõtliku ülevaate Eesti Vabariigi esinduse tegevusest Ameerika Ühendriikides." Seega oleks nagu tegemist ametliku esindaja aruandega välisministeeriumile, mis tavalises olukorras peakski olema igapäevane töökohustus. Säärasesse aruandesse ei mahu tavaliselt isiklikud emotsioonid ja suhtumised, vaid pelgalt faktid. Aruannet ja ühtlasi mälestusi on keeruline kokku sobitada. Nii tundubki E. Jaaksoni teos koosnevat kahest eraldi seisvast osast. Esimeses pannakse põhirõhk just mälestustele, isiklikele kogemustele ja läbielatu. Teises pooles tundub olulisem olevat vajadus "säilitada vajalikke algdokumente", millise ülesande on E. Jaakson endale saatesõnas samuti võtnud. Algdokumentide hulka kuuluvad kahtlemata ka raamatut ilustavad arvukad fotod, neist mõned vägagi haruldased. Vaevalt veel kunagi mahuvad ühele pildile korraga sellised mehed nagu Ernst Jaakson, Arnold Rüütel ja Lennart Meri.

E. Jaaksoni raamat moodustab hoolimata tema ette seatud vastuolulistest ülesannetest siiski terviku. Teos algab tema ametisse astumisega Riia Eesti esinduses 1919. a ja lõpeb suursaadikuks nimetamisega Washingtoni 1991. a. Sinna vahele mahub terve inimelu. Selle kujutamine läbi nii paljude erinevate olukordade on raske, veel keerulisem on selle kujutamist arvustada. Seepärast olgu esitatud vaid üksikuid mõtteid ja faktitäpsustusi.

Kõigepealt tuleks parandada pisike arusaamatus, mis tekib lugedes lehekülgi 21–22. Jääb mulje, et bolševikest naiskaristussalklased, kes tekitasid Riias "puhaste ja siledate kätega surnute virnasid", ja ka Saksa *Landeswehr*'i mehed tegutsesid Lätimaal enne iseseisva vabariigi väljakuulutamist. Tegemist oli aga Läti iseseisvusele järgnenud sündmustega, mil "toimusid ikka veel mõned sõjalised operatsioonid", sealhulgas ka Bermond-Avalovi afäär.

Riias tegutsenud Eesti saadikutest kirjutab E. Jaakson pikemalt Theodor Tallmeistrist ja Julius Seljamaast. Teisi saatkonna töötajaid mainib ta vaid paari reaga. Sealhulgas Aleksander Hellati puhul märgib ta tolle saadikuks nimetamise ja Tallinna tagasimineku aega. Ilmselt jäigi isiklik tutvus pealiskaudseks, sest A. Hellat oli samal ajal tegelikult esindajaks Poolas, Rumeenias, Ungaris ja isegi Kreekas. Tulevast karjääri arvestades osutusid kasulikumaks tutvused A. Hellati sugulase Karl Toferi ja muidugi J. Seljamaaga. E. Jaaksoni mainitud saatkonna sekretäri kohal olnud August Kitzberg ei olnud siiski tuntud Eesti kir-

janik, nagu võiks oletada, vaid tema sugulasest nimekaim, jurist ning vandeadvokaat.

Ka mõne teise Eesti välisteenistuses olnud isiku puhul, keda E. Jaakson mainib, tuleks lisada teatud täpsustusi. Näiteks pole täpselt teada, mis ametit pidas välisministeeriumis selline inimene nagu E. Sarv, keda E. Jaakson kahel korral märgib kui pressiosakonna töötajat. Ministeeriumi ametlikes koosseisudes ja välisministrite käskkirjades sellenimelist ei leidu. Võimalik, et tegemist oli mõne koosseisuvälise või ministeeriumi juurde komandeeritud ajakirjanikuga, keda ametlikult ametisse ei võetud. Mingi käskkiri tema kohta oleks siiski pidanud ilmuma.

Leheküljel 37 räägib E. Jaakson Leppikust, kes tema andmetel oli juba 1920. aastatel olnud saadikuks Roomas. Tegelikult sai Johannes Leppik Eesti saadikuks Roomas alles 1936. aastal. Aastail 1919–1923 oli ta välisdelegatsiooni ja hiljem Pariisi saatkonna sekretär. Alates 1923./1924. aastast sai temast esindaja Varssavis ning Rumeenias. Tõsi küll — Rooma saatkond allus kuni 1923. aastani Pariisi saatkonnale ja seega kaudselt ka J. Leppikule.

E. Jaakson kahetseb, et temale allunud peakonsulaadi arhiivis puuduvad andmed Eesti esinduse alguspäevade kohta USAs. Üllatav on, et E. Jaakson pole otsinud vastavat lisa, kuigi enamasti on tema raamatus esitatud faktilisest materjalist midagi juba varem ka kuskil mujal avaldatud, peamiselt Eesti pagulasajakirjanduses. Eesti vastavad arhiivid on samuti juba mõnda aega avatud. Üht-teist on esinduse alguspäevade kohta Ameerikas kirjutatudki. Kuid arusaadavalt pole lihtne soliidses eas mehel, kel palju muudki teha, ühtlasi põhjaliku uurimistööga tegeleda. Mälestuste puhul ei saa seda tahtagi. Seetõttu piirdubki suursaadik mõnel juhul vaid pealiskaudse märkusega.

Nii väidab ta, et “1924. a. detsembris oli saatkonnas ametis keegi Piigert” (lk 54). Johan (Juhan 1934. aastast) Piigerti kohta ongi raske midagi täpsemalt leida, kuigi teda mõne teisegi Eesti diplomaadi mälestustes mainitakse. Tegemist on Ants Piibu sugulasega, ehkki mitte poolvennaga, nagu kinnitab K. R. Pusta. Ilmselt A. Piibu toel õnnestus J. Piigertil olla Eesti saatkonna teenistuses Londonis aastail 1918–1922, mil ta ühtlasi õppis *George Williams College*’is. Koos A. Piibu nimetamisega saadikuks Washingtoni sai saatkonna ametnikuks ka J. Piigert. 1926. a töötas ta mõnda aega Stockholmi peakonsulaadi sekretärina ja lahkus siis välisteenistusest. 1927. a üritas ta uuesti mingit kohta saada, kuid välisministeerium ütles ära. Edasi elas ja töötas J. Piigert vaikselt oma talus Viljandimaal Tänassilma vallas. Tal õnnestus pääseda küüditamistest. J. Piigert suri 7. veebruaril 1981. a Eestis.

Huvitav ja tõepoolest mälestuste laadis on kirjeldus E. Jaaksoni esimesest ülemusest USAs Martin Cofferist. Lisaks tasub veel tutvuda *Väliseestlaste Kalendris 1973* ilmunud mälestuskatkega sellest mehest. Tema oli üks neid Eesti esindajaid, kes üritas luua midagi diplomaadi mundri sarnast. Ametlikult Eesti esindajad mundrite kandmiseni ei jõudnud. E. Jaakson seostab M. Cofferi nime ka Narva kose looga, mis oli siiski tunduvalt keerulisem. Ajalehes *Vaba Maa* ilmunud Cofferi-plaani vastane artikkel, mida mainib E. Jaakson, ei otsustanud veel kogu asja saatust.

Pisut lihtsustatud on ka väide, et "ametlikult olid aukonsulite sekretärid Eesti riigiteenistuses" (lk 36). Aukonsulite sekretäride institutsioon oli kahe maailmasõja vahel üsna omapärane nähtus. Tegemist oli nn kahepaikse ametiga. Koha said nad sageli tänu Eesti saadikute ja aukonsulite või ka välis- ja kaubandus-tööstusministeeriumi soovitudele. Aukonsulite sekretäride kohad olid mõnel juhul ka tulevase välis teenistuse kaadri kasvatamise paigaks. Kuid siiski ei allunud nad otseselt ei saatkondadele ega ministeeriumile Tallinnas. Neid ei saanud otseselt kohustada ja enamasti said nad oma töötasu aukonsulilt. Kuigi sekretärid kaitsesid ka Eesti vabariigi huve, polnud nad ametlikult — vähemalt mitte formaaljuridiliselt — riigiteenistuses.

E. Jaaksoni isiklike mälestuste osa tundub lõppevat umbes raamatu keskel ehk ligikaudu sajandal leheküljel. Edasine on juba peamiselt aruande laadis. Kümneid lehekülgi täidavad inglis- ja eestikeelsed dokumendid või kommentaarid ja selgitused nende juurde. Samuti loetelud ametlikest nootidest, vastuvõttudest ning esinduse tegevusest. E. Jaaksoni isiklikud kogemused ning läbielatu jäävad juba pisut tagaplaanile. Tegemist on kahtlemata väärtusliku kokkuvõttega tema ja kogu esinduse võitlusest riikliku järjepidevuse säilitamise nimel. Tervikuna koos pole midagi sellist kunagi ilmunud ja E. Jaakson on ilmselt ainuke ja kindlasti parim, kes sellist ülevaadet hetkel anda suudab.

Eriti oluline ja ilmselt täiesti esmakordne eestikeelses kirjasõnas on Londoni saatkonna maja mahamüümise loo tagapõhja valgustamine. E. Jaakson kinnitab, et tal ei olnud võimalik Londoni eestlaskonda algusest peale täiel määral informeerida, millest tekkisid mitmesugused arusaamatused. Lepime E. Jaaksoni kinnitusega, et ta talitas "selles asjas oma prima arusaamise kohaselt meie riigi huvides" (lk 202–203).

Üks keskseid probleeme, mida suursaadik mälestuste kirjutamisel sageli puudutab, on küsimus esinduse elamisrahast ja alluvussuhtest. E. Jaakson väidab, et esindus USAs oli täiesti vaba ja sõltumatu. Vähemalt neljal korral kinnitab ta, et need ligi 50 aastat ei elatud USA toetusest, vaid Eesti riigi summadest Ameerika pankades ning väärt-

paberite protsentidest. Vastupidist nimetab ta kommunistide alusetuks laimuks (lk 111) või lihtsalt kõmujutuks (lk 164). Kui palju seda Eesti riigi raha tegelikult oli, jääb ebaselgeks. Samas ei varja E. Jaakson, et esinduse isikkoosseisu ja eelarve kinnitas just USA välisministeerium (*State Department*).

Hoolimata pisikestest iluvigadest ja küsitavustest andis Ernst Jaaksoni mälestuskogu *Eestile* äärmiselt olulise allika nii meie poliitikute ja diplomaatide kui ka ajaloolaste käsutusse. Aga mis kõige olulisem — tuleb kindlasti nõustuda eessõna kirjutanud suursaadik Trivimi Velliste seisukohaga, et Ernst Jaakson on olnud järjepidevuse kandja, riikluse hoidja. Ühtlasi on ta oma 77-aastase välisteenistuse staažiga maailma diplomaatia ajaloo enneolematu isiksus.

Eero Medijainen

MONUMENTAALNE TÖÖ

Sõnarine: Eesti luule antoloogia. 1.–4. köide. Koostanud Karl Muru. Tallinn: Eesti Raamat, 1989–1995. 2736 lk.

Eesti luule antoloogiatega koostamisel on pooleteise sajandi jooksul kujunenud oma järjepidevus. Ainuüksi eesti keeles on ilmunud vähemalt kaheksateist üldantoloogiat ja ligi viiskümmend eriantoloogiat (temaatilist, mingit ajajärku tutvustavat vms). Kui juurde arvata kõik tõlkeantoloogiad, arutu hulk laulikuid ning värsstekste koondavaid pisitrukiseid, moodustub muljet avaldav ajalugu. Karl Muru koostatud ja Endel Priideli toimetatud *Sõnarine* on selles reas alles hiljuti oma täissuure kohasse võtnud — ja kogumik on tõesti suur: 2736 lehekülge, 194 autorit, tublisti üle 3000 luuletuse. Sellisena ületab *Sõnarine* oma mahukamaid eelkäijaid Auguste Kaarna *Eesti Luuleilma* (1913) ja Paul Rummo *Eesti luulet* (1967) kolmekordselt. Pole mõtet varjata teistki tõsiasja: eesti luule antoloogiatega seadnud, kujunenud koostamis- ja toimetamistraditsioonide taustal on *Sõnarine* väljapaistvaim. Teades Karl Muru sallivust kirjandusteadlasena ja Endel Priideli hoolikust, võib arvata, et parima tulemuseni oleks jõutud ka mahust sõltumata.

Töö on alati hea või halb millegi suhtes ja kriitiline kõrvalpilk pole kunagi võimatu. Jah, eelneva traditsiooni taustal paistab *Sõnarine* silma. Mis eesmärke see traditsioon väärtustab ja mis on olnud Muru eesmärgid antoloogia koostajana? Esiteks — anda objektiivne ülevaade kõigest olulisemast, mis eesti luules läbi aegade toimunud. See on prentsiioonikas eesmärk, kuid *Sõnarise* haardeulatuse juures isegi püüeldav — eeldusel, et kirjanduse tõlgendaja pädevusse kuulub diletantluse eristamine professionaalsusest. Olgem ausad, ega eesti õhukeses kultuurikihis palju üle paarisaja neid värsistajaid pole olnud, kelle tekstid oleksid küündinud puudutama luulelisi kõrgusi. Tõsiseid probleeme autorkonna juures ei tekigi. Tuletasin endale meelde paarkümmend nime, kes ehk võinuksid tähelepanu pälvida, kuid seda pigem seetõttu, et teist paarikümnet “ehk”-luuletajat valimik siiski esindab. Kõige rohkem kahtlusi võib mõistetavatel põhjustel tekkida kolmanda ja neljanda köite lehitsemisel, aga jäägu targu ühtede esiletõstmise teiste tõrjumise arvel olemata. Natuke tõsisemalt riivas kahe luuletaja — Ott Arderi ja Aado Lintropi äraolek, usun, et nende tekstidel oli omas ajas suurem tähendus kui mõnelgi teisel.

Ja ikkagi on *Sõnarise* autorivalik demokraatlik ning teeb nähtavaks olulisemad suundumused eesti luules kuni 1980. aastate keskpaigani. Ülevaatlikkuse taotlus on seejuures kehtinud ka autorivalikute sees, saatesõna kinnitab: “Antoloogia võimaluste piires taotleb valik üksikutest autoritest mõeldavalt mitmekülgselt pilti. Seepärast on esindatud poeetidelt püütud võtta luuletusi kõigest loomisjärkudest [---]” (1. köide, lk 5). Tõsi mis tõsi. Olgu vaid lisatud, et “kõiki loomisjärke” suudetakse veenvalt tutvustada vähemalt 10–15 luuletusega vääristatud autorite puhul, ülejäänute antologiseerimisel on koostaja pidanud paratamatult orienteeruma kujuteldavale tuumsele osale. Teisalt on kogu tippautoreiks valitute seas ülevaatlikkuse kriteerium hakanud ilmselt mõjutama ka parnassi mahuvahekordi, näiteks võib oletada, et produktiivse Henrik Visnapuu või Bernard Kangro asend kirjanduslikus hierarhias on Muru meelet pisut tagasihoidlikum, kui luuletuste hulk või lehekülgede arv näitab.

Juba on kõlanud sellised fraasid nagu “parnass” ja “kirjanduslik hierarhia”. Need reedavad teist eesmärki, mis on olemas igal antoloogia koostajal, sõltumata soovist seda tunnistada või varjata. Koostaja sekkub objektiivsuse kattevarju all kirjandusse ka subjektiivselt: rõhkude asetamise, tekstivaliku ja mahuvahekordadega kujundatakse oma esteetiliste arusaamade alusel parnassi, tõstetakse ühed suundumused kõrgemaks teistest, tekitatakse pilt püsivatest ja ajalikest väärtustest. Ajalugu tõendab, et üldantoloogia mõjuvõim on siin suhteliselt suur —

just neist raamatuid rändavad paljud autorid oma signaaltekstidega kooliprogrammidesse, mis omakorda suruvad mõneks aastakümneks eesti rahva teadvusesse kujutelma sellest, mis asi on luule.

Kõik see annab põhjust küsida, millised esteetilised arusaamad räämistavad Karl Muru tööd, muutes seda objektiivsuse kõrval ka kontseptuaalselt manipuleerivaks. Tegelikult on neid arusaamu ajakirjandusliku kergusega, kuid täpselt juba kirjeldatud. Tsiteerin Kajar Pruuli arvustust *Sõnarise* 4. köitele: “‘Sõnarine’ on koostatud väga ‘keskelt’. [...] Õieti küll on tolle igaviku värvasse viival ‘peateel’ Karl Muru versioonis kaks teineteisest eristuvat teeroobast. Esimest iseloomustab vaimu-paatos ja kõrgstiilne sümbolism [...] Teisele on tunnuslik realistlikum maalähedus, humoorikus, rahvalik ‘mõnus’.” (*Eesti Päevaleht*, 29. XI 1995, lk 7.) Kirjeldatud luulekäsitlus on ootuspärane, sihiteadlikku suundumist sellistele hoiakutele näitab ka antoloogiate ajalugu. Varasemat, Jaan Bergmanni kanoniseeritud järelromantilist luulemalli hakkas murendama Karl Eduard Söödi ja Gustav Suitsu *Eesti Luule* (1910), tõsisemalt aga käänasid suuna postsümbolistlikele radadele kaks põlvkondliku maiguga valimikku — Gustav Suitsu *Eesti nüüdislühirika* (1929) ning Ants Orase *Arbujad* (1938). Sõjajärgsed poliitilise tähendusega tagasilöögid elati üle ning Arvo Mägi *Eesti lühirika* (1958–1959) ja Paul Rummo *Eesti luule* (1967) on kumbki oma võimalusi mööda selle püsivuse tunnistuseks. 1960. aastateks oli realistlikum rööbas süvenenud ja samas nenditud ka modernistliku luule kuulumist “päriskirjandusse”. Need kogemused ja isiklik luuletundlikkus on sünteesinud koostaja maitset ning *Sõnarise* sisemist hierarhiat.

Kes on selle hierarhia tipus? Henrik Visnapuu (60 luuletust ja 46 lk), Betti Alver (52 ja 48), Juhan Liiv (61 ja 30), Kalju Lepik (51 ja 40), Gustav Suits (48 ja 42), Marie Under (42 ja 46), Bernard Kangro (45 ja 36), Hando Runnel (50 ja 28). Arvestades, et kolmanda ja neljanda köite mahtu on vähendatud, võinuksid sellesse seltskonda lisanduda ehk ka Debora Vaarandi, Ain Kaalep, Paul-Eerik Rummo, Jaan Kaplinski, Juhan Viiding ning ainukese väikse (kuid voolujoonelise) üllatusena Mats Traat. Mõistagi pole Muru jätnud tegemata ümberkorraldusi “peatee” sees. Näiteks — sõjajärgses kirjanduskäsitluses on varjatult kujunenud “suitslased” ja “underlased”: tagantjärele naljakas vaidlus Suitsu või Underi esmasuse üle käis *Eesti lühirika* koostamise aegu paguluses. Muru jätab selles mängus oma panuse leebelt tegemata ja nihutab selle asemel esiplaanile Alveri ning arbujad üleüldse. Varasemate antoloogiatega võrreldes on pisut tugevnenud parnassi dünaamilisem tiib (Visnapuu, Lepik) ning ehk ka sümbolismi hämaram pool (Enno, üks osa Kangro ja Kaplinski luulest). Ajalisel teljel on

“kuldsetele” kolmekümnendatele aastatele lisandunud teise, nõrgema keskmene kuuekümnendad.

Suhet antoloogilise traditsiooniga saab mõnel määral iseloomustada ka tekstivaliku kaudu. Siinkirjutaja magistritöös (Tartu, 1993) leidub antoloogiates avaldatud tekstide sagedusloend, mis küll statistilise täpsuse huvides toob välja üksnes enne Teise maailmasõja lõppu kirjutatud luuletused. Nimekirjas leiduvast 101 tekstist on *Sõnarises* taastrükitud 94, kusjuures 7 väljajäänut on loendi tagumisest, vähem kinnistunud osast. Seega kujunenud arvamusi arvestatakse. Spekulaatiivselt saab üldtendentsidest kõnelema panna ka puuduolijad. Järelromantiliste klišeede jätkuv tõrjumine võiks olla põhjustanud Mihkel Veske “Isa sõnade”, Friedrich Kuhlbari “Linda laulu”, Karl Eduard Söödi “Nõela” ja Gustav Suitsu “Noorte seppade” väljajäämise. Näide, mis ju tegelikult vaid kinnitab silmatorkavamalt tõsiasja: *Sõnarise* esimene köide on järgnevatest õhem ja väiksemate autorivalikutega. Välja on jäänud ka Mart Raua “Surematus”, kuulus salmik Leninist. On päris selge, et ärkamisaegse standardi kõrval on Murul veelgi järsem tõrge mis tahes ideoloogiat kandva tellimusliku temaatika suhtes — mis aga ei välista sugugi veendumuslikuna mõjuvat poliitilist repertuaari, eriti isamaaluule näol. Ses mõttes tuleks Heino Puhveli kriitika *Sõnarise* esimesele köitele (*Keel ja Kirjandus*, 1990, nr 11, lk 694–698) küll ühes osas küsimärgistada ja teises ümber adresseerida viimseid elumärke ilmutanud tsensuurile.

Lõpuks on antoloogilistest tekstidest eemale jäänud ka August Sanga “Lahkumine” ja Betti Alveri “Karjane”. Siin ei tahaks tõtata otsima kirjandusliku kaanoni rakendusi, pigem on sama tüüpi tekstide puhul lihtsalt tegemist ühe eelistamisega teisele, intiimsema ja rutiinist hoiduva suhtumisega. Tasub märgata, et isiklikum ja jõulisem sekkumine traditsiooni kujundamisse algab Murul just arbujaist, kelle loomingut ta väga hästi tunneb. See isiklikkus jätkub hilisemagi luule osas, mille kaasaegne Muru on olnud.

Kuidas hinnata sisemiselt luuletundel põhinevat püsivast kanoniseeruvast põhihoovuses? Seda hoiakut saab nimetada antoloogiliseks ja hinnata seega antoloogiakõlblikuks. Nimelt kui ühendada sõna “antoloogia” sõnaga “klassika” — mida üldantoloogiad teevadki —, siis näib see ühendus juba olemuslikult endas sisaldavat keskmisuse (mitte keskpärasuse!) printsiipi. Klassikaline tekst omakorda ühendab endas stiililist rangust ja nõtkust, staatikat ja dünaamikat, krampi ja vabadust, suletust ja avatust — ta on keskmine. Aga selline tasakaalukeel ja seljatatagune praeguse liikuva aja jaoks postsümbolistlik “keskmisus” ongi. See on ka keskelolek ajas (arbujad Juhan Liivi ja Juhan Viidingu vahel) ja arusaam luule “keskmisest” kommunikatiivsusest: tegemist on

tekstidega, mis tahavad suhelda kogu rahvaga ja samas ei tee seda mitte liiga suurte hinnaalandustega.

Ainukesed arvestatavamad "agad" tekivad *Sõnarise* juures vaid siis, kui püüda kokku sobitada objektiivse ülevaatlikkuse põhimõtet peatee laiuse või kitsusega. Leidub teadagi luulet, mis pole — vähemalt seni-ajani — keskmine ja klassikaline. Nagu arvustuse alguses märgitud, on murulik tolerant võimaldanud eriilmelisust. Küsimus on niisiis rõhkudes, hierarhilises kohas, ei enam ega vähem. Olgu taas lähteteks- taks Kajar Pruuli arvustus: "Suhteliselt tõrjutuks osutuvad modernistli- kud piiridelepüüdmised, kaugemaleminev rämendus, iroonia ja grotesk." Kontrolligem ja laiendagem neid väiteid.

Ühtegi kirjaoskajamat rämetsajat pole Muru välja jätnud, kui mitte nende sekka arvata nimetatud Ott Arderit või kui jätta liigselt norimata esikkogu trükiaasta printsiibi rakendamise pärast neljandas köites, kus paar hilinejat on kontekstist lahti kangutatud ja kõrvale heidetud. Mis mahus on aga esindatud olemasolevad vastuvoolu liikujad? Tundub, et Artur Alliksaarel, Ilmar Laabanilt ja Johnny B. Isotammelt tehtud valiku suurus ei kajasta nende luule tänasesse päeva ulatuvat tähendust. Ehk on takistuseks olnud nimetatute poeetiline napolisõnalisus? Kindlasti vaid tingimisi, asetagem kõrvuti näiteks Talvik ja Laaban, ning on kohe selge, et nad pole ühe klassi mehed. Või heitkem pilk nende sekka, kes on liikunud luule peavoolus ja kaldunud sealt ajuti või jäädavalt modernismi suunas. Kuhu on asetatud valiku kese? Henrik Visnapuu sinna, kus algab autorituvustuse kohaselt "küpse meisterlikkuse aeg". Noore Visnapuu mõnituslik ja eksperimenteeriv laad on omad tekstinäi- ted saanud, kuid napimad kui hilisem looming. Samasugune lugu on Johannes Barbarusega, kellelt jääb samuti kõlama hilisem ja taltunum luule. Bernard Kangro puhul on kõige tihedamini ekspluateeritud kol- me esimest, kodumaal ilmunud kogu. Oli see ehk kirjaniku enda soov? Tõsi — kaunis esinduslik tutvustus on ka hilisest Kangrost, kuid vaid tänu autori nobedale sulele, kusjuures poeetika murdumist modernist- likku sängi 1960. aastatel Kangro luule tutvustus ei märgi. Viimaste köidete puhul on raske öelda, kus lõpeb koostaja tahe ning algab luu- letaja enda tehtud valik, kuid midagi iseloomulikku tundub siingi. Kas eelistada Paul-Eerik Rummolt *Lumevalgust... lumepimedust* või *Saatja aadressi?* *Sõnarine* valib esimese. Kas eelistada 1970. aastate Üdi või 1980. aastate Viidingut? Üliraske rõhk langeb viimasele.

Püüdkem arvustuse asjalikkuse huvides tuua ka vastupidiseid näi- teid. Piiridele püüdev Uku Masing on antoloogias suhteliselt väärrika mahuga. Ainult et Muru ise kahtlustab ennast Masingu osa ülepaistu- tamises (*Kultuurileht*, 15. XII 1995, lisa nr 7, lk 1). Andres Ehin ja

Ene Mihkelson, kes püsivad kindlalt modernismi elemendis, tõrjutute hulka ei satu. Kalju Lepiku dominant on *Sõnarise* meelest ikkagi modernistlikumas, aga mitte rahvalikumas pooles — viimane jääb ju ka Lepiku loomingu tervikmahus vähemusse. Lisaseletusi sellistele näide-tele võib otsida autorituvustustest. Lepiku, vähemal määral ka Ehini ja Mihkelsoni luules peetakse tähtsaks tekstide sotsiaalset tähendust, mis võiks olla ka kaudne lubatäht "piisavalt" kommunikatiivsete tekstide hulka. Ehkki kahe viimase autori juures saab kahelda, kas luba on võltsimiskindel, sest lugeja revolutsioon teksti tähenduse määrajana on juba täies hoos. Toodud modernismi tunnustamise näited tuleks lõppkokkuvõttes siiski arvesse võtta, eriti antoloogia ühe juht autori Kalju Lepiku osas. Seega — Muru jätkab küll Suitsu ja Orase klassikalist teed, kuid laiendab seda, muu hulgas modernismi mõõdukamat, sotsiaalsemat ja rahvuskesksemat osa ettevaatlikult kaasa haarates. Muidugi ei kosta siit välja Laabani hääled, veel vähem Hasso Krulli tänasesse päeva kaikuv "moderndiskurs", kuid need hääled on vähemalt olemas.

Antoloogia tegija peab olema kellegi ja millegi suhtes diskrimineeriv ja vägivaldne. Karl Muru vägivald on leebe ja sõbralik ning seda tuleb hinnata. Sama leebe pole küll alati olnud kirjanduslik "lugu", mida *Sõnarine* esindab, kuid see sallimatus on tihedasti läbi kasvanud ajaloolistest asjaoludest, mis oleks juba üks teine jutt.

Aga *Sõnarise* ajalooline tähendus? See on jõudnud koos ajaloo- ga muutudagi. Algselt tsensuuri käest maavõitmistaktikana kavandatu sai valmis tsensuurivabas ühiskonnas, muutudes juba millekski muuks. Lõppenud aja kokkuvõtteks kahtlemata. Kas ka monumendiks lõppeva- le põhitraditsioonile? Võimalik. Ja kui — siis parimaks monumendiks, mis suudab endas peita ka lõpu ületust.

Mart Velsker

EDITORIAL NOTE

The experience of World War I taught the military leaders of all countries that the armed conflicts of the 20th century would have a totalitarian character. Therefore the training of the whole population for national defence acquired special importance, and in the 1920s and 1930s all states of Europe took corresponding measures to a greater or lesser extent and with greater or lesser success. The readiness of population for total warfare was particularly important in small countries, including the Baltics, which had to find means for defending their independence against the attack of the overwhelming forces of the enemy. While great attention was paid to the training of ordinary citizens, the readiness of the leadership of the country, especially of the younger generation, was even more important. Therefore, it was only natural that the politicians turned to the higher schools where the future popular and state leaders were educated. Teaching of national defence in the higher schools of Estonia in the 1930s is discussed by Ago Pajur, lecturer at the Department of Contemporary History at Tartu University.

Kaljo Villako, professor emeritus of radiology and oncology at Tartu University takes us back to the summer of 1940 in Estonia when students were sent to a national defence training camp near the southeastern border of Estonia. The author describes how the Soviet troops marched in on 17 June. This was the day when the finale of the Molotov—Ribbentrop Pact began for Estonia. The country was annexed to the Soviet Union in a few days. The military training camp of the students was disbanded before having really started.

The name of the author of the following essay is given as Pekka Peitsi, which is one of the pseudonyms of Urho Kaleva Kekkonen (1900–1986), president of Finland from 1956 to 1981. He

used this pseudonym to sign his political feuilletons published in the newspaper *Helsingin Sanomat* during World War II. His views, which did not always coincide with those of the government, were carefully read everywhere; his texts were even translated to Hitler. During the war U. K. Kekkonen also helped to protect the Estonian refugees, to found the Estonian regiment in the Finnish army and to publish the Estonian-language newspaper *Malevlane*. Younger people remember his visit to Estonia in 1966, which, despite its outward friendliness towards the Soviet Union, could be felt to encourage Estonian nationalism and made it possible to start restoring cultural relations between Finland and Estonia.

As pilgrimages occupied a significant place in the way of thinking in the 11th–13th centuries, the history of pilgrimages cannot actually be separated from the other events of those centuries. Aldur Vunk uses this idea as a starting-point and refers to several new possibilities of studying the history of Estonia.

Next we publish Francesco Petrarca's letter (from his collection of letters *Familiarum rerum*) to Francesco Dionigi (1280–1342) of Borgo San Sepolcro. The addressee was an early humanist and Austine friar, from 1340 the bishop of Monopol. From 1328 he was professor of theology and philosophy at Sorbonne University. Dionigi got acquainted with Petrarca in Paris in 1333 and introduced him to the world of thoughts of St. Augustine, presenting Petrarca with St. Augustine's book *Confessiones*. He was also a fatherly friend of Boccaccio. Francesco Dionigi was the first scholar at the University of Naples who interpreted classical authors. His works in this field include the commentary to Valerius Maximus's *Facta et dicta memorabilia*, which was highly appreciated by his contemporaries and successors. Petrarca is supposed to have written the letter to Dionigi on 26 April 1336 in Malaucène, although the date is arguable.

In his letter Petrarca expresses his thoughts about his ascent to Mont Ventoux. The notions he applies in order to interpret this venture belong among the notions of "theory" in the sense Greek philosophy uses it. Discarding all practical aims, Petrarca climbs the mountain in order to participate on its summit in free observation and theorize about nature as a whole and God. Still, Petrarca's attempt to view his ascent to Mont Ventoux within the

context of the tradition of theory turns out to be a failure. Joachim Ritter (1903–1974) asks why Petrarca's mountain-climbing — a feat ultimately incomprehensible even for himself — marks the beginning of an era when nature as scenery appears alongside nature as treated in philosophy and science? What does it mean that the aesthetic treatment of nature as scenery is in no way less universal than the notion of nature as an object of science? The author still does not isolate the aesthetic and treats nature as scenery on the basis of its relationship with society and with "objective" nature that has been rendered to society by science. Aesthetic enjoyment of nature presupposes freedom and authority over nature. As compared to the abovementioned, the historic unity of objective nature as perceived by society and nature as aesthetically rendered scenery has a general meaning. This unity shows that the same society and civilization which gives humans freedom to objectify nature also urges the spirit to develop organs which preserve the richness of human existence, for which society without these organs does not find any actuality or expression.

The article by Pekka Nuorteva, the first and until now the only professor of environment protection in Finland, at present professor emeritus of Helsinki University, poses the following questions: (1) how have the humans as the only species acquired such a force which can entirely destroy the machinery of nature which grants life; (2) what damaging processes caused by humans are so serious that their continuation can stop all natural processes and bring life on the Earth to an end; (3) why don't people want to discard such a way of life that is threatening the foundations of their own existence? In order to understand the present chaos, the author presents briefly the four-billion-years' history of life and shows that the present technological race for the sake of insatiable well-being and, in particular, the games with such forces of nature as nuclear power and genetic studies of DNA have caused catastrophic regression of life on the Earth. The author is worried because the European Union always chooses a way of action which favours economic growth, not which would protect nature, would be the fairest from the social point of view and the cheapest for public health. The interests of market economy were also taken into account by the sc. Brundtland commission in the

UN whose aim was to find a way for humankind towards thrifty growth. Estimating the situation the commission found that environment is most severely damaged in the poorest countries of the world. The commission based its strategy on this fact, entirely ignoring neocolonialist economy as a cause of poverty of developing countries. Therefore a conclusion fostering the ideology of economic growth was reached that poverty is the main reason which endangers the balance of nature. And the final conclusion was that the best possible way to protect the environment was to continue following the ideology of economic growth. Such a conclusion is clearly wrong and turns all the environmental thinking upside down. However, the final conclusion was agreeable for the economic sector which could escape its role of a black sheep. Environmentalists meet a wall of prejudice and different value estimations already when making the first move in the strategy of survival. This move would namely be an end to the arms race and warfare.

Anneli Jussila, art historian and Secretary of the Finnish Ecological Party, follows from an ecological point of view the way of humankind through its different cultural stages till the present day, to the verge of self-destruction. She places special emphasis on the relation between people and things produced by them, and tensions between urban and rural areas. The author inquires what a balanced world, a society with a stable way of life and its production should be like. The city does not participate in any way in primary production which is of vital importance. On the contrary — it consumes, and the bigger a city, from the greater area it absorbs everything necessary for itself, the more it lowers the living standard in rural areas. Thus, we should abandon cities, at least big ones, and their leading role in culture. Would, however, complete regression be possible? Hunters and gatherers needed a large territory for their livelihood, much larger per capita than tillers. In the cultural sense, too, return to the tribal level, to a nomadic way of life, seems unnecessary. Human culture still contains a great deal of valuable, namely this differentiates us from the other species: *Homo sapiens* is primarily a being who creates culture. Anthropological and cultural ecological research shows that an independent culture of natural economy strives to-

wards equilibrium between people's living conditions and nature. The same is to a great extent true about pre-industrial agrarian cultures. Accordingly, humankind has no other way to a balanced form of life but a world of independent agrarian villages. A culture which protects and cherishes life should abandon the western worldview. The Cartesian dualistic mechanistic philosophy, which has become so self-evident that we do not even notice it, has consciously led us to the present "hard" world. It is the basis for both lucid scientific analysis and for the deep crisis of our culture. We need a different, "organic" connection with life, with both nature and ourselves, a relation which in its symbiotic nature would resemble the world of emotions of primitive peoples, but would be free of the superstitions characteristic of it.

"The Freedom of the Press" was written by George Orwell in 1944 as a preface to his *Animal Farm* when two big publishers had refused the novel because of its disfavoured antistalinism. Orwell was going to publish *Animal Farm* in a small publishing house directed by the poet Paul Potts, but then Secket and Warburg accepted the manuscript and published it in 1945 without the preface. "The Freedom of the Press" was missing till 1971 and was not published in any edition of Orwell's works meant for the public at large until a new edition illustrated by Ralph Steadman came out in 1995. Orwell emphasizes that uncritical loyalty to the Soviet Union is only one of the symptoms of the weakening of the liberal traditions of the West. Orwell says that the reason for writing the essay was the fact that in England liberals are those who are afraid of freedom and intellectuals those who want to desecrate intellect.

Harvey L. Hix is a poet and professor of philosophy at the Kansas Institute of Art. In 1990 he published *Morte d'Author: An Autopsy*, a monograph dealing with the relationships between the author and the text. In 1995 he added to it *Spirits Hovering over the Ashes: Legacies of Postmodern Theory*, where he dissects postmodernism. The fragments published here form the final chapter of this book. His aphoristic writing could be viewed as a postmodern continuation of the paradox-based (literary) philosophical discourse which was started in Europe by the baroque thinker Baltasar Gracián and the German romantics. In America,

the backgrounds to Hix's radical thoughts, which climb skilfully along the periphery of culture being still balanced in their profundity, can be found in the philosophy of R. W. Emerson and H. D. Thoreau, the founders of spiritual America.

In the section of book reviews historian Eero Medijainen discusses the book of memoirs by the most honourable Estonian diplomat Ernst Jaakson and philologist Mart Velsker a four-volume anthology of Estonian poetry.

The issue ends with Part 10 of Ian Stewart's book *Does God play dice?*

Teaching national defence in Estonian higher schools in the 1930s

Ago Pajur

As a result of World War I it became clear that armed conflicts of the 20th century would be total, i.e. the whole population of a state would be involved. Therefore a possibly better training of the population for the future war became more topical than never before. Attention was paid to military training at schools and youth organizations that preceded obligatory military service and also to improving the knowledge and skills of the reservists. Military training of the academic youth was also a means of strengthening national defence. In the 1920s-1930s instruction in national defence was introduced at higher schools of several states, although no unified system existed — in some countries students' training was obligatory while in others it remained voluntary. Its main aim was to make all citizens with higher education reserve officers who would be able to command smaller military units in case of war. In addition, in the faculties essential from the military point of view, various specialists for the army were trained (doctors, veterinarians, lawyers, commissaries, etc.).

The military officials of the Republic of Estonia understood the

importance of national defence training quite early, but the materialization of the idea was hindered by several circumstances. On the one hand, a certain part of citizens could not understand the importance of national defence and were not ready to sacrifice academic liberties for military needs. On the other hand, higher military officers were busy enough solving other, often more important problems (for example, introducing national defence training at secondary schools). Another obstacle was the shortage of material resources that resulted from the financial situation of the country.

More serious attempts to introduce obligatory military training at higher schools were made only after the coup d'état of 1934 as during the following "silent era" it became easier to impose the will of the authorities and to ignore public opinion. In the present case, however, it turned out to be the opposite — political disagreements resulting from the authoritarian regime prevented the introduction of national defence training for a long time.

As late as in 1938, according to the President's decree, military training was introduced at two higher schools — at Tartu University and Tallinn Technical University where special institutes were established for this purpose. The heads of the institutes and full-time instructors in military subjects

were professional officers with higher military education. In case of need top experts from outside the universities were employed to teach special subjects.

National defence training was obligatory for all the students of Estonian citizenship and was consisted of two different parts — general military training, obligatory only for men, and special military training, obligatory also for women. Apparently the decree was not compiled in the most effective way as the aims of national defence training remained rather obscure. Training of a reserve of military leaders was not included in these aims at all as the students retained at graduation the ranks they had acquired earlier. Special training was introduced equally in all faculties, including those whose graduates would have most probably been used as ordinary front-line fighters if the war broke out.

Military training could be carried out during three terms only, i.e. until the occupation of Estonia by the Red Army. Therefore, it is difficult to evaluate the results of teaching it. Undoubtedly, the whole system remained in the stage of formation, and it is more than possible that in the course of time all the problems could have found solutions. Then national defence training at higher schools could have become an effective means for developing the defence potential of the Republic of Estonia.

Pilgrimages and the first century of Estonia's Christianization

Aldur Vunk

The article deals with the period from the mid-12th to the mid-13th century in Mary's Land (the areas of present-day Latvia and, in particular, of Estonia) when the local people first encountered a consistent mission of the Roman Catholic Church. These areas bordering on Russian principalities had earlier felt the influence of the Byzantine church, although not in such a persistent way or with such a clear sense of mission. In the introduction the author reviews the relations between the Catholic mission and armed pilgrimages in the 12th century, and the missionary work of the Cistercians in Northern Europe which started with the bull of Pope Eugenius III *Divina dispensatione* (1147). Further, the author describes shortly the almost simultaneous arrival on the eastern shores of the Baltic of Cistercian missionaries, who were supported by the merchants of Hamburg and Bremen, and a more traditional mission from the archbishopric of Lund. A conflict developed on the one hand between the earlier missionary tactics (here called *ora et labora*-mission) and the local newly baptized and unbaptized peoples, and on the other hand the parties of armed pil-

grims (with a changeable composition) who periodically raided the area. The reason for this were the Crusaders' undisguised tactics of suppression brought along by Bishop Albert of Livonia about the year 1200, which also caused anxiety in the neighbouring Russian principalities. In the 13th century dissemination of Christianity from the archbishopric of Magdeburg according to the Drang nach Osten model began to oust the more balanced mission led by the Cistercian abbot Theoderick. The majority of Crusaders in this period came from Eastern Saxony. Albert strove for greater independence from Rome and for secular power in the conquered areas. This became particularly clear in 1208, after the assassination of the German king Philipp, who had supported Albert. Struggle for the future status of Mary's Land began between the Danish king, the archbishop of Lund and the Cistercians who joined them after 1216 on the one hand, and the companions of Bishop Albert and the Livonian militia Christi who had acquired the Eastern Saxonian mentality on the other hand. Initially, the Roman curia attempted to solve the conflict and traditionally supported the

first side who was more obedient to the Pope. From 1234, however, it accepted the equilibrium of forces which had become established by that time. By 1238 peace could be restored by dividing the conquered lands between the armed missionaries and uniting the Livonian militia Christi with the Teutonic Order.

After that, the article discusses briefly the ordinary pilgrimages to Livonia in the 13th century and describes how the pilgrimage route to Saaremaa was maintained and safeguarded.

The article connects the activation of these events with the pilgrimage years or Livonian Sabbath years. The holy years in Mary's Land were counted from the first visit (primo inventa) of the Bremen merchants as "the first Christians" to Livonia, more exactly to the estuary of the Daugava River which was an important trade route to Russia. This happened in 1158, and later every seventh year was marked by the armed pilgrims as a year of peace and rest. Then peace treaties were concluded with the pagans or the newly baptized in order to secure the safe passage of ordinary, unarmed pilgrims on their journeys from Europe to Mary's Land.

KAS JUMAL MÄNGIB TÄRINGUID?

Kaosematemaatika

Ian Stewart

Tõlkinud Kristin Haljasorg

X

**Ian Stewart. *Does God Play Dice?: The Mathematics of Chaos.*
Penguin Books, 1990.**

©Ian Stewart 1989.

REAALSUSE KUDE

*Meil on
universumikaart
mikroobidele,
meil on
mikroobikaart
universumile.*

Miroslav Holub, *Tiivad*

Üks talunik palganud kord terve teadlaste meeskonna, et need talle piimatoodangu suurendamise asjus nõu annaksid. (Õelge, kui te seda lugu juba kuulnud olete.) Pärast pooleaastast tööd esitasid nad oma tulemuste aruande. Talumees hakkas seda lugema ja komistas juba avalause otsa: "Vaatleme sfäärilist lehma."

Selles habemega loos peitub oluline sõnum. Kujundid, mida me kohtame looduses, ja traditsioonilised geomeetrilised kujundid ei ole sageli kuigi sarnased.

Mõnikord siiski. Aastal 1610 ütles Galilei, et matemaatika on looduse keel, mille "tähtedeks on kolmnurgad, ringid ja teised geomeetrilised kujundid". Selline seisukoht on Galilei tohutuid dünaamikaalaseid edusamme arvesse võttes mõistetav. Kuid juba 1726. aastal naeruvääristas Jonathan Swift niisugust mõttelaadi Gulliveri *Reisis Laputale*: "Naise või ükskõik millise teise looma ilu ülistades annavad nad seda edasi rombide, ringide, rööpkülükute, ellipsite ja teiste geomeetrisete mõistete abil."

Need tsitaadid kajavad tänapäeval vastu Benoît Mandelbroti *Looduse fraktalgeomeetria* paljutsiteeritud väites: "Pilved ei ole kerad, mäed ei ole koonused, rannajoon ei ole ring-

joon ja puutüve pind pole sile, samuti ei liigu väik sirgjooneliselt." Erinevalt oma eelkäijaist otsustas Mandelbrot — IBMi uurimisstipendiaat Yorktown Heightsis, kel nüüdseks on ametikoht ka Yale'i ülikoolis — selles asjas midagi korra saata. 1950. aastate lõpust kuni 1970. aastate alguseni arendas ta uut tüüpi matemaatikat, mis suudab kirjeldada ja analüüsida loodusesse struktureeritud korrapäratust, pannes ühtlasi vajaminevatele uutele geomeetrilistele kujunditele nimeks *fraktalid*.

1970. aastate jooksul, mil nii kaos kui ka fraktalid olid alles lapsekingades, näisid nad seostamatud. Matemaatilises mõttes on nad aga sugulased. Mõlemad maadlevad korrapäratute struktuuridega. Mõlemaga tegeldes on geomeetria mõtlemisvõime ülimalt tähtis. Ent kooses on geomeetria dünaamika teenistuses, kuna fraktalites on võim geomeetria käes. Fraktalid pakuvad meile uut keelt, milles kirjeldada kaose kuju.

MÕÖTKAVAD

Füüsikalised nähtused esinevad harilikult mingis iseloomulikus mõõtkavas. Näiteks universumi struktuuri on kõige parem kirjeldada miljonite valgusaastate pikkusskaalal. Skaalad, mida kätkeb mikroobi struktuur, on kirjeldatavad mikromeetrites. Mul on kahtlus, et see nähtuste ja mõõtkavade omavaheline mäng on tegelikult pigem inimhõimuse piirangutest johtuv tehnik kui looduse igiomane tõde. Me mõistus ei suuda haarata universumisuurusi asju peente üksikasjade tasandil. Seetõttu jaotamegi universumi suuremõõdulisteks struktuurideks — näiteks metagalaktikateks —, ja need jagame veel kord komponentideks — galaktikaparvedeks —, need omakorda galaktikateks, galaktikad üksiktähtedeks jne. Loodus tegutseb aga kõikides mõõtkavades üheaegselt. Olgu sellega kuidas on, aga kui püüame loodusest aru saada, tulevad paratamatult kasutusele niisugused mõõtkavad, mis näivad meile "loomulikud".

Selline lähenemine sobib väga hästi nende nähtuste puhul, mis hõlmavad vaid väheseid mõõtkavu. Halvem on see siis, kui juba nähtuse olemusse kuulub palju mõõtkavu. Näiteks muu-

tuvad faasisiirde käigus äkki miljardilise aatomitehulga kõik füüsikalised omadused, niisiis kipub antud mehhanism sirutama end üle paljude eri skaalade, segades ühtekokku mikro- ja makroskoopia. Juba see üksi teeb faasisiirete matemaatika iseäranis keeruliseks.

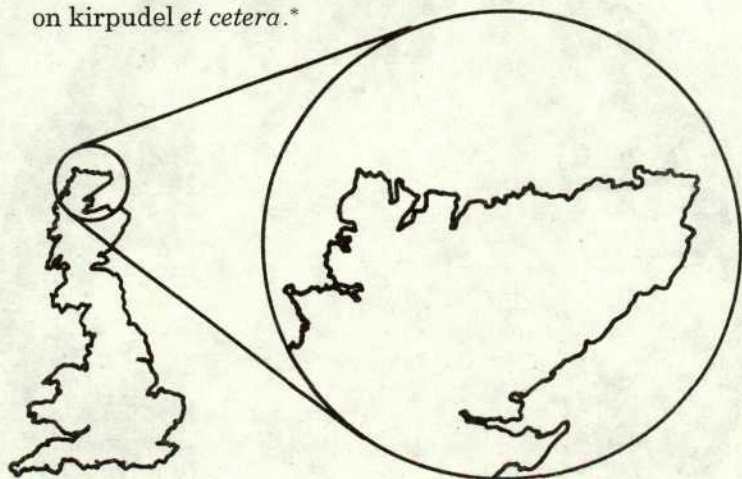
Just äsja astus rambivalgusse üks uuem meetod kõnealuse probleemiga tegelemiseks: renormeerimine. Nägime, et see on meetod, kuidas terviku aina väiksemaid osi järjest suurendades leida enesesarnaste objektide või protsesside lõpmata väikesed piirstruktuurid. Definitsiooni järgi ei ole enesesarnastel objektidel iseloomulikku pikkusskaalat: ka paljudes eri mõõtkavades näevad nad põhiliselt ikka ühtemoodi välja.

Geomeetria ortodokssed kujundid — kolmnurgad, ringjooned, sfäärid, silindrid — kaotavad suurendamisel oma struktuuri. Nägime, kuidas ringjoonest saab üksluine sirge, kui teda lihtsalt piisavalt suure mõõtkavas vaadata. Kui mõni arvab, et Maa on lame, siis sellepärast, et tillukese inimese pilgu läbi ta seda ongi. Fraktali mõiste mõtles Mandelbrot välja tähistamaks hoopis teist laadi geomeetrilist objekti — niisugust, mis ka väga erinevates mõõtkavades ilmutab jätkuvalt detailset struktuuri. Ideaalsel matemaatilisel fraktalil on see olemas lõpmatult paljude mõõtkavade korral.

LUMEHELVES JA RANNAJOON

Hea näide looduslikust fraktalist on rannajoon (joonis 88). Eri mõõtkavades joonistatud kaardid näitavad lahtedeks ja neemedeks liigendumist ikka ühtemoodi. Kõigil lahtedel on oma väiksemad lahed ja need, neil omakorda samuti jne. Üldine struktuur on neil sarnane, olgu tegemist suurejoonelise Mehhiko lahe kaarega, Seine'i lahe või Pendoweri abajatega Land's Endi kandis, kaljulõhega Acapulco paguveerannal või lihtsalt sakilise kaljuga. Swifti vemmalvärss, mis inspireeris Richardsoni kirjutama eelmises peatükis esitatud paroodiat, kõlab fraktalisõprade kõrvus lausa banaalselt, kuid on siin sedavõrd omal kohal, et välja jätta teda ka ei saa:

Suur kirp see toitis väiksemaid,
 veel väiksemaid nood sedamaid,
 sest teadus teab, et kirbud ka
 on kirpudel *et cetera*.*

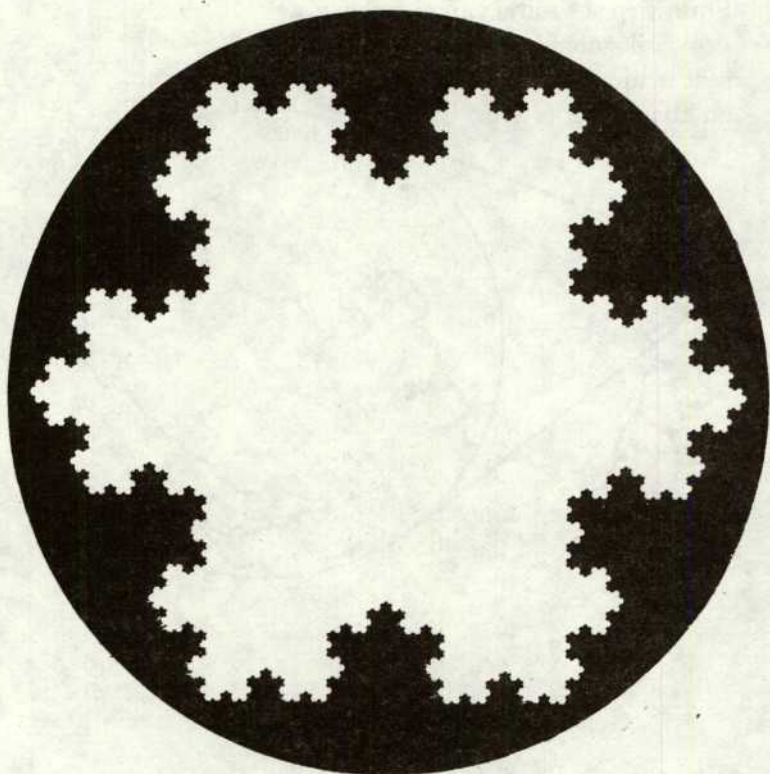

Joonis 88. Rannajoone fraktalstruktuur: suurendamisel tulevad esile järjekordsed lahed ja maaninad ning rannajoone ei kaota sarnasust tegeliku rannajoonega.

Matemaatilisel samasuguste üldiste omadustega on Helge von Kochi "lumehelbeskõver" 1904. aastast (joonis 89). Selle lahtedeks ja neemedeks on järjest kahanevad võrdkülgset kolmnurkad. Looduslikku rannajoont Kochi lumehelbe järgi modelleerida ei saa, sest loodus ei ole rannajoont võrdkülgsetest kolmnurkadest kokku klopsinud. Lumehelbeskõver kätkeb aga täiesti üht rannajoone olulist omadust, nimelt *gradeeruvat käitumist*. Mõlemal, nii looduslikul kui matemaatilisel fraktalil, on esmalt olemas struktuur igasuguse mõõtkava

* Ain Kaalepi tõlge.

Kas Jumal mängib täringuid?

Joonis 89. Lumehelveskõver — matemaatiline fraktal.

suhtes, ja lisaks on see struktuur igasuguses mõõtkavas — mõistlikkuse piires — ka seesama.

Rannajoone väikese tükikese kümnekordne suurendus näeb samuti välja nagu rannajoon ikka ning sama lugu on lumehelveskõverast eraldatud tükiga. Oleme seda põhimõtet juba kohanud — see on *enesesarnasus*. Esimesel juhul on sarnasus üksnes statistiline: gradatsioonil jääb lahtede ja neeme-

de keskmine vahekord samaks, paiknemine üksteise suhtes ei pruugi punktipealt samaks jääda. Teisel juhul on enesesarnasus matemaatiliselt täpne.

Kõik looduslikud objektid niiviisi ei gradueeru. Kas või näiteks Swifti kirp. Kirp jaksab hüpata umbes meetri kõrgusele. Kui teda peaks tuhat korda suurendatama, nii et ta kasvab sama suureks kui elevant, siis ta küll tuhandet meetrit ära ei hüppaks. Hoopiski jalad läheksid keharaskuse all katki. Kirbu pikkusskaala on looduse poolt kaasa antud, rannajoone oma mitte.

ÜKS JA VEERAND MÕÖDET

“Kvaliteet on kehv kvantiteet,” ütles suur füüsik Ernest Rutherford. Kuid fraktali kõiki üksikuid detaile kvantitatiivselt mõõta on peaaegu võimatu. Õnneks on fraktali jämeduse astme arvuline mõõt käepärast võtta. Vanasti tunti teda Hausdorffi—Besicovitchi mõõtme nime all — leiutajaks ja arendajaks olid matemaatikud Felix Hausdorff ja A. S. Besicovitch. Nüüd räägitakse enamasti *fraktalmõõtmest*.

Oleme harjunud mõtlema, et joon on ühemõõtmeline, tasand kahe- ja keha kolmemõõtmeline. Fraktalite maailmas saab mõõde aga laiema tähenduse ja ei pruugigi olla enam täisarv. Rannajoone fraktalmõõde on harilikult 1,15 ja 1,25 vahel, lumehelveskõveral 1,26 kandis. Niisiis on rannajooned ja Kochi lumehelbed võrdselt jämedad.

Esiialgu näib see jutt ehk imelik. Kuidas saab üldse öelda, et miski on ühe ja veerandi mõõtmeline? Lumehelves on aga silmanähtavalt rohkem kortsus — ja seega täidab ruumi paremini — kui ühemõõtmeline sile joon. Ja ruumi täidab ta siiski kehvemini kui kahemõõtmelist tasandit. Nii peaks olema mõttekas öelda, et ta mõõde on kusagil 1 ja 2 vahel. Hausdorffi—Besicovitchi mõõtme definitsioon kätkebki seda ideed ning on samas harilike ruumide osas kooskõlas hariliku mõõtme määratlusega. Täpne definitsioon on keerukas ja ei tee meid siin eriti targemaks, ent asja mõte on selles, et kujundi “*d*-mõõtmeline ruumala” defineeritakse suvalise (mittetäisarvulise) *d* korral. Sel juhul on kujundi Hausdorffi—Besicovitchi mõõt-

meks d väärtus, mille korral d -mõõtmeline ruumala muutub lõpmatusest nulliks.

Igal kujundil on oma spetsiifiline d väärtus, mille korral d -mõõtmeline ruumala niiviisi muutub. Cantori hulga kohta on näiteks võimalik tõestada, et d on $\log 2 / \log 3$, see on ligikaudu 0,6309, ja lumehelbe d on $\log 4 / \log 3 = 1,2619$.

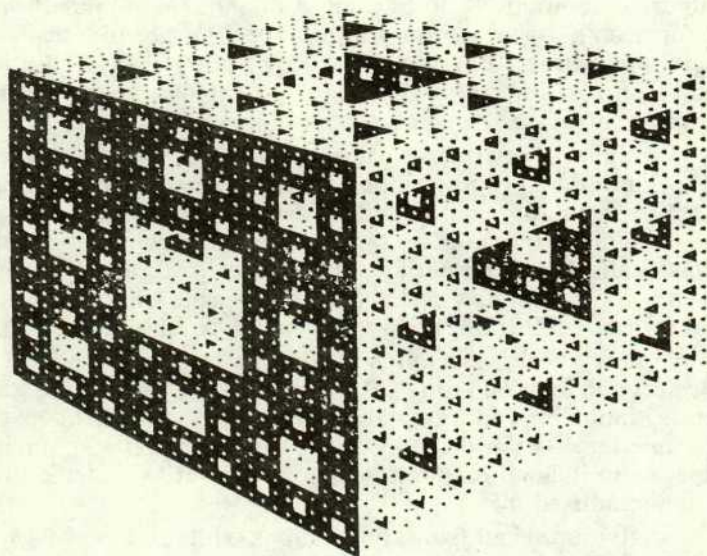
Kochi lumehelbes ja Hausdorffi—Besicovitchi mõõde said välja mõeldud selleks, et näidata matemaatika piire. Väljamõttelejaile oleks naer peale tulnud, kui keegi oleks öelnud, et nende kunstlikel konstruktsioonidel on ka looduslikus maailmas oma oluline koht. Emake Loodus aga teadis paremini.

“HOIDU GEOMEETRIAST”

Noor Benoît Mandelbrot tahtis saada matemaatikuks. Ta onu Szolem Mandelbrojt juba oli. Ja tema andis oma vennapoja-le head nõu: “Hoidu geomeetriast!” Onu ajal pandi matemaatikas suurt rõhku rangele analüüsile ja visuaalset kujutlust ei peetud kuigi väärtuslikuks. Onu soovitas noormehel uurida ja võtta õppust ühest matemaatikaalasest tööst, kus kõigiti kajastus just niisugune lähenemine: see oli prantsuse matemaatiku Gaston Julia 300-leheküljeline artikkel kompleksanalüüsist, arvutamisest $\sqrt{-1}$ -ga. Julia näitas, et kompleksarvude lihtsad kujutused võivad tekitada kole keerulisi kujundeid. Pierre Fatou, Julia konkurent, töötas nende küsimustega umbes samal ajal ja kahe peale tegid nad sel alal puhta töö. Niiviisi 1940. aastatel vähemalt tundus. Julia ja Fatou visandasid oma kujundite kohta lihtsalt mingid rohkemad joonised ja Mandelbrotile ei avaldanud need mingit erilist muljet. Nagu paljud noorukid enne ja pärast teda, ignoreeris temagi vanemate inimeste nõuandeid.

1958. aastal asus ta tööle IBMi ning töötas mitmesuguste näiliselt omavahel seostamatute küsimustega: sõnade esinemissagedus — keeleteaduslik probleem —, vea teke sõnumiedastuses, turbulents, galaktikaparved, väärtpaberituru kõikumised, Niiluse jõe tase... 1960. aastate alguseks hakkas ta aga taipama, et kogu ta töö on sisemiselt kuidagi seotud — et küsimuse all on ebakorrapäraste nähtuste geomeetriline struktuur.

Oma ideed mahutas Mandelbrot ühte sõnasse aastal 1975: "fraktal". Seda sõna kasutas ta ühe märkimisväärse raamatu pealkirjas — *Looduse fraktalgeomeetria* — ning tolsamal aastal raamat ilmuski. Juba oma piltide poolest on see raamat väga geomeetiline, pilgeni täis ilusat kujundlikku arvutigraafikat (joonis 90). Nii palju siis onu Szolemist.

Joonis 90. Mengeri käsn — fraktal määramisega $\log 20/\log 3 = 2,7268$.

Fraktalite kirjeldav võimsus oli otsemad selge. Fraktalvõltsingud — arvutiga kunstlikult loodud kujutised — mägedest, rannajoontest, kuumaastikest ja koguni muusikast on kujutatava reaalse objektiga hirmuäratavalt sarnased. Kuid kas suudab fraktalite teooria ületada pelga piltide staadiumi

Kas Jumal mängib täringuid?

ja omandada sügavama ning teiselt kasutatavama teadusliku tähenduse? Kas teda saab kasutada uute nähtuste ennustamiseks ja kas ta laiendab meie arusaama loodusest? Või on ta paljalt deskriptiivne?

Ja kus on matemaatikas ta õige koht?

1970. aastate keskel tundsid kaoseteooriat vaid üksikud eriteadlased. Mandelbroti raamat kaosedünaamikast kui nüüsgust ei mainigi. Kuid ta puudutab paljusid valdkondi, mis on otseselt kaosega seotud: näiteks vedeliku turbulents ja universumi suuremõtmeline struktuur. Ning fraktalitest ehk põhilisim — Cantori hulk — on just see objekt, mis tuleb esile veidrate atraktorite geometrias.

Tänapäeval on paljud asjad märksa selgemad. Näiteks on selgunud, et geomeetiline vahetegemine siledate vormide, s.t muutkondade nagu ringid ja kerad, ning jämedate vormide vahel nagu fraktalid on täpselt seesama mis vahetegemine klassikalisest matemaatikast tuttavate atraktorite ja kaose veidrate atraktorite vahel. Nüüd defineeritaksegi veidrat atraktorit harilikult kui atraktorit, mis on fraktaalne.

Enamgi veel: see imelik murdarv, mille Hausdorff ja Besicovitch leiutasid ning rakendusteadlased unarusse jätsid, kuni Mandelbrot ta jälle välja kaevab, teda viimistles ja siis ka kasutas — s.t fraktalmõõde —, osutub atraktori põhiomaduseks, millele alluvad mitmesugused kvantitatiivsed dünaamikaomadused.

Niisiis ilmnevad fraktalid tänapäevateaduses kahte moodi. Nad võivad esineda esmasobjektina — abivahendina eba-korrapäraste protsesside ja kujundide kirjeldamiseks. Või siis on nad matemaatiliseks tuletuseks aluseks olevast kaosedünaamikast. Selle erinevuse ja mõiste sisulise ulatuse selgitamiseks heitkem pilk mõlemat tüüpi fraktalimudelile.

RÄNISÜGAVIKUD

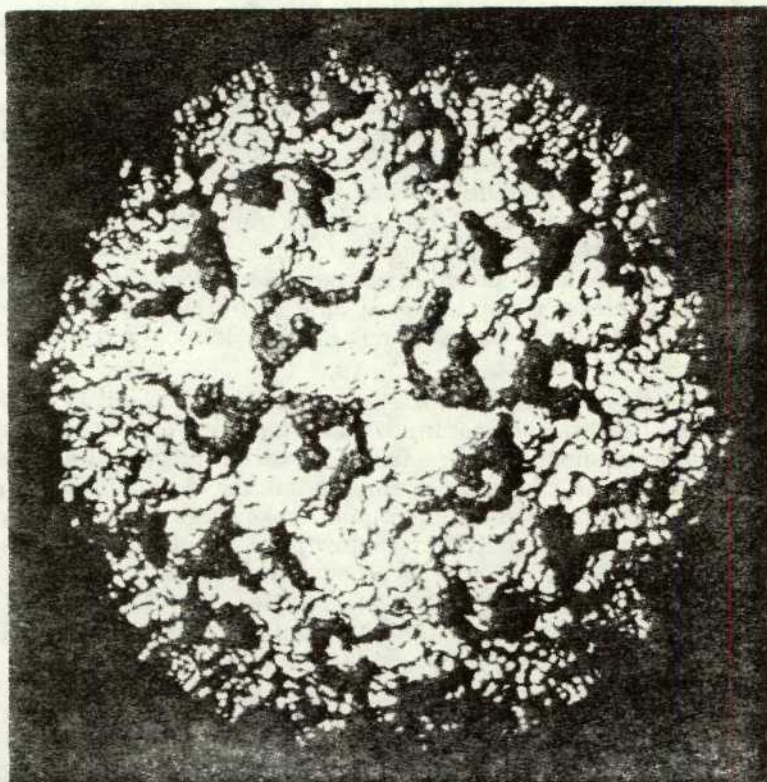
Palju otsest rakendamist leiavad fraktalid pindade füüsikas. Just pindadel huvitavad asjad juhtuvadki. Vaadake aknast välja: see kuninglik liitollus, mida me eluks nimetame, ilutseb kõik õhukeses kihis Maa pinna lähedal. Pinnad on nii piirideks tülitsevate režiimide vahel kui paikadeks, kus vöö-

rad maailmad omavahel kontakte loovad. Pinnatopograafia on teaduses kõigjal tähtis. Kui antikehad kinnituvad viiruse külge või ensüümid DNA makromolekuli külge, siis sellepärast, et neil on teatav afiinsus vastava pinna eriomase kujuga. Poliomieliidiviiruse pind (joonis 91) on fraktal ning see mõjutab mitmesuguste keemiliste molekulide käitumist tema suhtes. Tööstuses nii oluliste keemiliste katalüsaatorite tööpõhimõtteks on esile kutsuda reaktsioone pindadel. Metallograafid tunnevad muret murdepindade kuju pärast, geoloogid aga huvitavad mäeahelike murrangud. Morfoloogia on paljudes mõõtkavades ühesugune: räni pind suurendatud üksikasjalistel mikroskoobifotodel ei näi Suurest kanjonist kuigivõrd erinevat.

Tähtis on muudki tüüpi topograafia. Harilikult ei ole maak lejukohas ühtlaselt jaotunud. Savi struktuur on väga keeruline: ta koosneb lõdvalt seotud molekulikihtidest ning kui see molekulaarne kaardimajake kokku kukub, võib näiliselt kõva maatükk äkitselt muutuda mudamereks, nagu juhtuski Mehiko maavärina ajal mõni aasta tagasi. Universumi lõplik saatuse sõltub sellest, kuidas aine temas jaotub.

Aastal 1980 uuris Harvey Stapleton rauda transportivate valgumolekulide magnetilisi omadusi. Kui kristall paigutatakse magnetvälja ning magnetväli seejärel eemaldatakse, kaob kristalli magneetumus iseloomulikul viisil. See "lõdvestumiskiirus" on kindla suurusega väljendatav ning kristallide puhul alati võrdne 3-ga. Sest kristall on kolmemõõtmeline objekt. Valkude kohta sai Stapleton aga niisuguseid väärtusi nagu näiteks 1,7. Ta näitas sedagi, et see on valkude enda geomeetriaga seletatav. Tüüpiline valgumolekul on väga korrapäratult krousitud ja kägardatud. See kägar sarnaneb fraktaliga ja arvu 1,7 saab seletada kui tema fraktalmõõdet.

Veelgi hiljem on Douglas Rees ja Mitchell Lewis näidanud, et valgu pind on fraktal — näiteks hemoglobiinil, mis kannab veres hapnikku laiali. Röntgenikiirte difraktsiooniandmete analüüsimisel arvuti abil leidsid nad, et valgu pinna fraktalmõõde on ligikaudu 2,4. Selle järgi võib arvata, et need pinnad on väga jämedakoelised — kokkukägardatud paberi moodi, mille fraktalmõõde on umbes 2,5. Samuti leidsid Rees ja Lewis, et mõni valgu pinna piirkond on teistest siledam — see tähendab, et nende kohtade fraktalmõõde on väiksem. Nagu takjariide pooled kinnituvad valgud üksteise külge kõige pa-

Joonis 91. Arvutis loodud mudel poliomieliidiviiruse pinnast, kus on näha ta jäme korrapäratu ehitus: fraktalmudel on selleks kohasem kui sile pind. (Arthur J. Olson, Research Institute, Scripps Clinic, La Jolla, CA, 1987.)

remini neid kohti pidi, kus pind on kõige karedam. Siledad piirkonnad näivad olevat aktiivsuskohadeks ensüümidele — need kinnituvad proteiini külge lõdvemalt. Nõnda lubab fraktalgeomeetria bioloogidel kvantifitseerida tähtsate bioloogilis-

te molekulide pinnastruktuuri ning teha kindlaks selle seos vastava molekuli funktsiooniga.

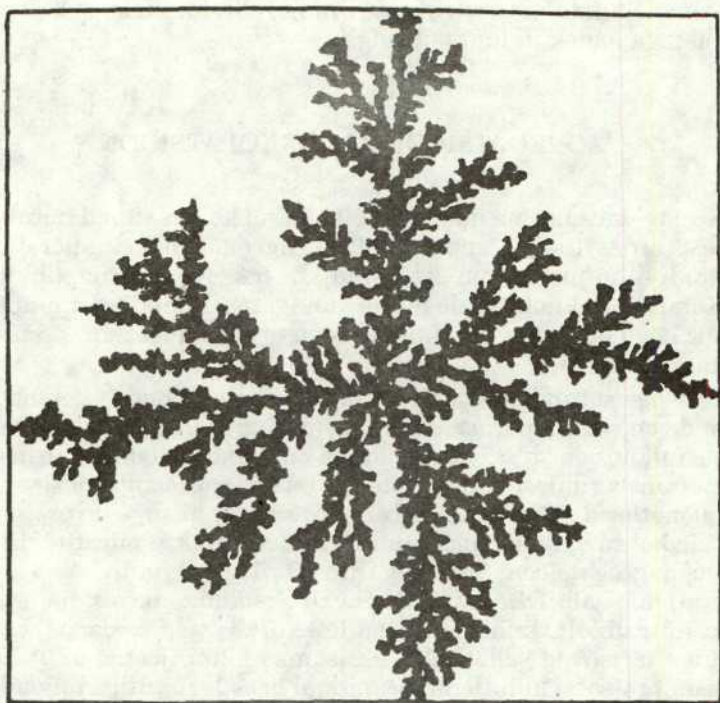
AGREGATSIOON JA PERKOLATSIOON

Kunagi me elasime maal ja meil põlesid koldes vanad putukatest uuristatud jalakapakud. Praegugi on meil kodus korstnalud — on ju odavam osta luud kui palgata korstnapühkija. Korstnapühkimine pole mulle kunagi meeldinud, sest mul on siis kogu aeg silme ees, kuidas kogu toasisustust tabavad nõekaskaadid.

Nõge satub igale poole — ta on pehme ja pude. Pehme ja pude on ta sellepärast, et ta koosneb omavahel lõdvalt seotud süsinikuosakestest. Samalaadne on olukord elektrolüütilisel metalliseerimisel (galvanosteegial) ja korrosioonil. 1983. aastal mõtlesid T. A. Witten ja Leonard Sander niisuguste protsesside kohta välja mõjusa mudeli, mida tuntakse piiratud difusioonagregatsiooni, lühidalt DLA (*Diffusion Limited Aggregation*) nime all. DLA korral liiguvad üksikud osakesed hajusalt ja juhuslikult, kuni põrkavad kokku kasvava osakestekogumiga ja jäävad selle külge sealsamas kinni (joonis 92). Kui seda protsessi kujutleda tasapinnal ja seda arvutiga jäljendada, tekivad lõdvalt seotud harunevad struktuurid umbes nagu hästi korrapäratud sõnajalad fraktalmõõtmega 1,7. Kolmemõõtmelises ruumis annab samasugune protsess tulemuseks fraktalikobara, mille mõõde on ligikaudu 2,5.

Kui pinda kullaga metalliseeritakse, tekivad kõigepealt helmetaolised kobarad — nagu vanni seinale, kui duši all käia, või nagu kastepeisad ämblikuvõrgule. Kobarate moodustumine vastab täiesti DLA mudelile. Tasapinnale galvanosteetiliselt kantud kolloidne kuld moodustab umbes 1,75-mõõtmelisi kobaraid, mis on lähedane arvutisimulatsioonil saadud väärtusele. Kulla galvanosteegial on ühtlasi huvipakkuv fraktali faasisiire. Kulla pideval lisamisel hakkavad harulised kobarad omavahel ühinema, kuni väga täpselt piiritletud kriitilises olekus ühinevad nad äkki kõik ühtlaseks massiks. Niisugusel *perkolatsiooni*siirdel on oluline tähtsus ning selle variante tuleb ette paljudes füüsikalistes süsteemides. Fraktalite abil saab perkolatsiooni ennast modelleerida.

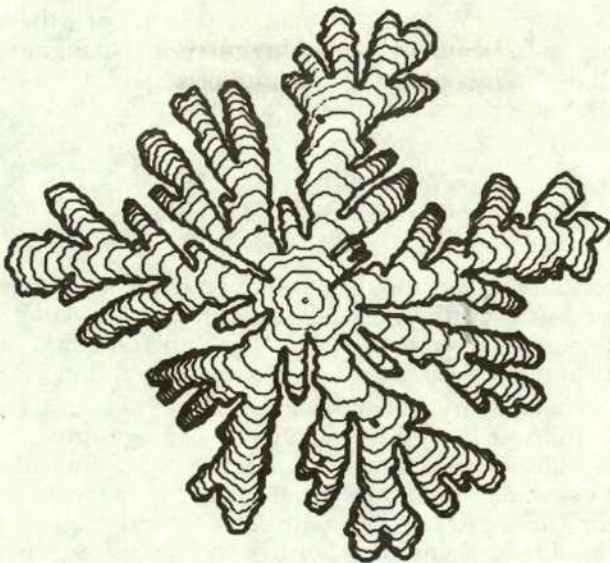
Kas Jumal mängib täringuid?

Joonis 92. Arvutis kasvanud osakeste DLA-kobar. (*Nature*, vol. 322, p. 791.)

KUIDASMOODI NAFTA VEEGA EI SEGUNE

Palju kauem on uuritud üht eelmisega väga sarnast harunemise protsessi, mida nimetatakse *viskoosseks hargnemiseks* ja mis on tähtis naftatööstuses (joonis 93). Selleks et naftat puurkaevust kätte saada, pumbatakse sinna surve all vett. Et nafta ja vesi omavahel ei segune, surutakse nafta tootmiskaevude kaudu välja. Kuid see, mismoodi vesi naftast läbi voolab, on üks üllatavalt keeruline protsess, ning naftat ei saada kätte sugugi nii palju, kui võiks tahta. Protsessi parem mõistmine annab lootust ka efektiivsemaks tootmiseks.

Joonis 93. Vette pumbatud nafta viskoosne hargnemine. (*Nature*, vol. 321, p. 668.)

Seda probleemi uuritakse standardse katseseadeldise *Hele—Shaw* "raku" abil: kahe lameda klaasplaadi vahel on õhuke õlikiht. Vett suunatakse sinna ühe plaadi keskel olevast august. Alguses valgub ta edasi laieneva ümmarguse ketana, kui aga õli ja vee eralduspind muutub juba liiga sirgeks, siis muutub ketas ebastabiilseks ning temast sopistuvad välja "sõrmed", mis hakkavad pikenema ja tungivad kiirtena õlisse. Sõrmed teevad omakorda läbi samasuguse ebastabiilsusastme — liiga laiaks muutudes nad lõhenevad otstest. Tagajärjeks on korduvalt harunev kasvamine, mis sarnaneb taime kasvamisega. J. Nittmani, H. Eugene Stanley ja nende kolleegide katsete andmeil on siin mõtmeks ligikaudu 1,7. See on DLA omale tähelepanuväärselt lähedal ning seega on kujunemas tõendus nende kahe protsessi matemaatilise suguluse kohta.

Tegelikkuses naftat suurte puhaste kogustena ei leidu, vaid ta on alati segatud kivi- või liivaosakestega. Jens Feder on koostöös teistega uurinud viskoosset hargnemist poorses keskkonnas ning leidnud, et fraktalmõõde kahaneb seal umbes

Kas Jumal mängib täringuid?

1,62-ni. Tähendab, vee pumpamine pole nii efektiivne, kui nafta on laiali imbunud poorses kivimikihis. Niisugune matemaatiline analüüs peaks aitama naftakompaniidel seda väärtuslikku vedelat ainet tõhusamalt kätte saada.

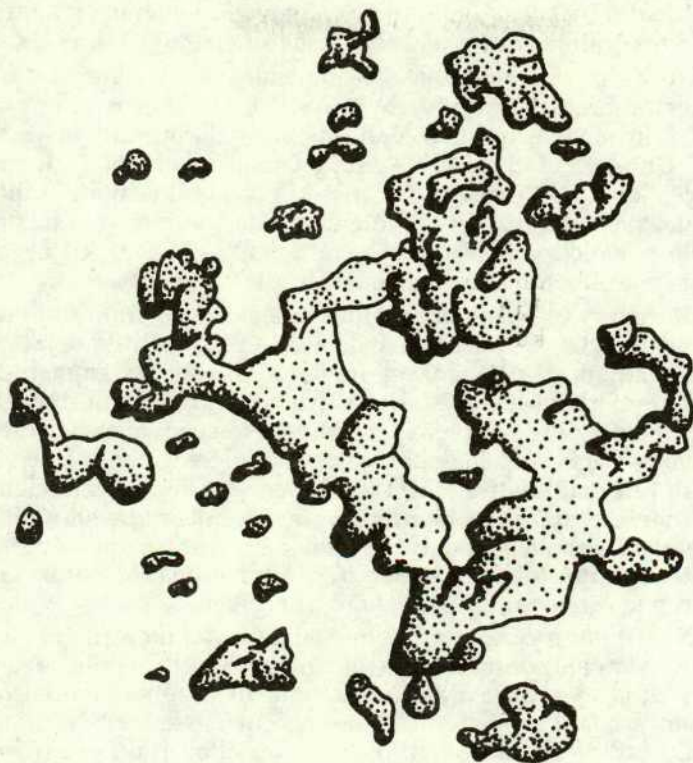
UNIVERSUM JA KÕIK

“Kui mu laboratooriumis kasutab mõni noormees sõna “universum”, ütles Rutherford, “siis saadan ta siit minema.” Kuid üks ole suurel küsimusel elu mõttest, universumist ja kõikususest saatuslik võlu. Fraktoloogidki pole immuunsed.

Astronoomid arvasid pikka aega, et laias laastus on universumi struktuur kõikjal ühesugune — homogeenne, ühtlaselt kokku segatud galaktikate ja vaakumi segu. Tegelikult tulenes just sellest arvamusest paradoks. 1826. aastal märkis Wilhelm Olbers, et kuna nii tähe läbimõõt kui valgus, mida ta kiirgab, tähe kaugenemisel võrdeliselt kahanevad, siis peaks öötaeva heleduski olema ühtlane, täiesti ilmselt see nü aga pole. Pakutavad paradoksi lahendused keskenduvad enamasti mehhanismile, mis kauget tähevalgust varjestada võib — näiteks galaktikatevahelistele tolmutilvedele. Hiljuti pakuti seletusena, miks öötaevas just niisugune välja näeb, oletust, et universumi eksistents ei ole kestnud lõpmatut ajavahemikku ja seetõttu on veel palju kaugusest saabuvat valgust, mis pole seni meieni jõudnud. See teooria kinnitab, et kui me piisavalt kaua veel ootame, siis selgub, et Olbersil on õigus. Ta on lihtsalt ajast mõni miljard aastat ees.

1960. aastatel esitas Mandelbrot teistsuguse oletuse. Ta väitis, et universumi struktuur võib küll olla homogeenne, kuid see ei tähenda veel aine *ühtlast* jaotust, kui see jaotus on fraktaliline. Olbersi paradoksi lõplikku lahendust meil pole, ent universumi struktuur on tõesti keerukas ja sarnaneb fraktaliga märksa enam kui millegi ühtlasega (joonis 94).

Mingi galaktika asendit saab väga täpselt mõõta, kuid galaktikate jaotuse kolmemõõtmelise kaardi joonistamiseks tuleb kindlaks määrata ka iga galaktika kaugus. Selleks kasutatakse harilikult *Hubble'i seaduse* nimelist empiirilist hüpoteesi, mille esitas 1929. aastal ameerika astronoom Edwin Hubble. Astronoomias on võimalik mõõta mingilt tähelt või

Joonis 94. Galaktikate jaotus tuhande valgusaasta raadiuses Maast. On see jaotus fraktal?

galaktikalt saabuvas valguses sisalduvaid värvusi ning saada niiviisi teada antud valgusallika *spekter*. Hubble'i seadus ütleb, et mida kaugema galaktikaga on tegemist, seda kaugemale punase poole on ta spekter nihkunud. Siin on just seesama Doppleri efekt, mille tõttu füüsikud saavad voolude kiiruse mõõtmiseks laserit kasutada: idee on selles, et kuna

universum paisub, siis järelikult liiguvad kaugemad galaktikad kiiremini ja sellest johtubki punanihe.

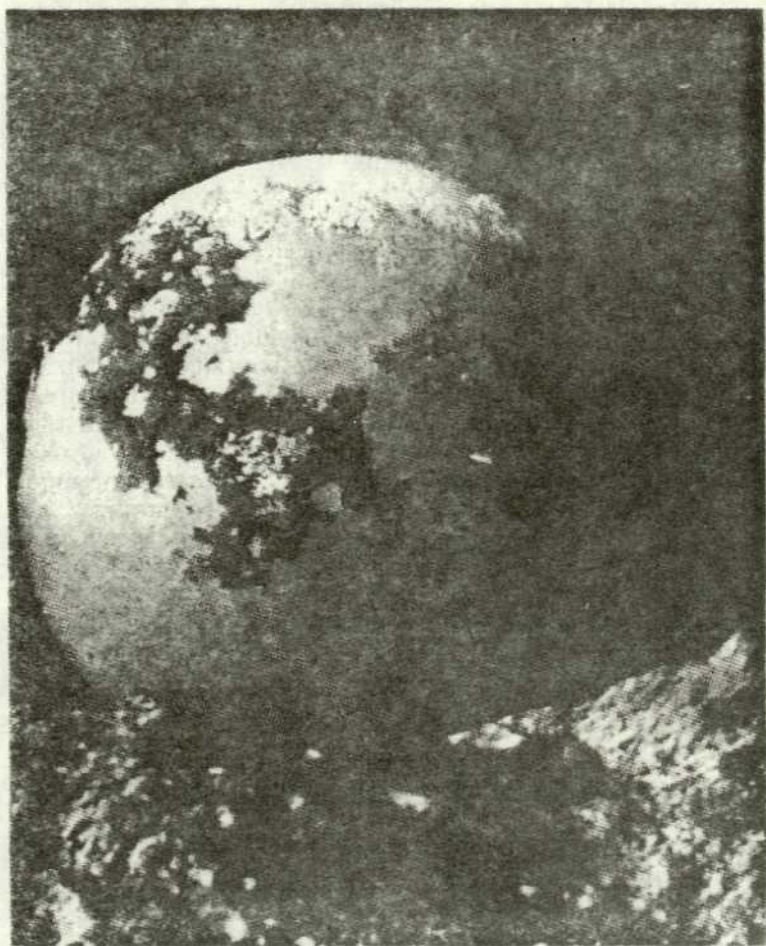
Uued instrumendid ja fotoemulsioonid on lihtsustanud kaugete ähmaste galaktikate punanihke mõõtmist ning esile on tõusmas varasemast palju üksikasjalikum universumpilt. Galaktikad ei ole ühtlaselt jaotunud. Nad moodustavad hoopis käsna meenutava võrgustiku, kus galaktikate vahele jääb tohutuid tühimikke ja galaktilisest aineest korrutatud pikka peenikest lõnga. Jaotus on igas mõõtkavas klompjas ning fraktalmõõtmeks on mõõdetud 1,2.

Margaret Geller ja John Huchra kasutavad fraktalmudeleid sootuks teisiti — nad uurivad nende abil galaktikate jaotuse statistikat. Hulk tegureid, nagu näiteks galaktikaparvede jäämine tähtedevahelise tolmu pilvede varju, moonutab vaatlustulemusi ning õieti on vaja välja töötada niisugused uurimismõtted, mis seda kõike arvesse võtaksid. Geller ja Huchra vaatlevad galaktikate jaotuse simuleeritud fraktalmudeleid, kus “tõeline” paigutus on uurijale teada. Moonutavad mõjud on samuti simuleeritavad. Seejärel kontrollitakse moonutuse kaotamise meetodeid simuleeritud andmetega, et näha, kui hästi nad originaaljaotuse rekonstrueerivad.

Nende päris viimased tulemused annavad märku, et kõige suuremõõtmelisemas mõõtkavas universum *ei ole* puhas fraktal. Kuid ta osutub nähtavasti “multifraktaliks”, millel on paljudes mõõtkavades küll detailne, ent mitte enesesarnane struktuur. See, kas modelleerida universumit fraktali abil või mitte, sõltub huvi pakkuva nähtuse mastaabist.

FRAKTALVÕLTSINGUD

Fraktalite varasemaid “rakendusi” oli arvutigraafika (joo- nis 95). Kuu kraatrilise pinna rekonstrueerimiseks vajalike täpsete andmete mahutamise arvutisse nõuab tohtu suurt mälu- mahtu — mis oleks tõesti vajalik kuugeograafia kataloogi koostamiseks, kuid mõttetu, kui eesmärk on luua ainult ulme-teleetendusele mõjusat kujundust. Lahendust pakuvad fraktalvõltsingud, mis matkivad soovitavaid vorme, tundmata muret pisidetallide pärast.

Joonis 95. Richard Vossi fraktalvõltsing: planeedi tõus La-
belgraphi mäe tagant.

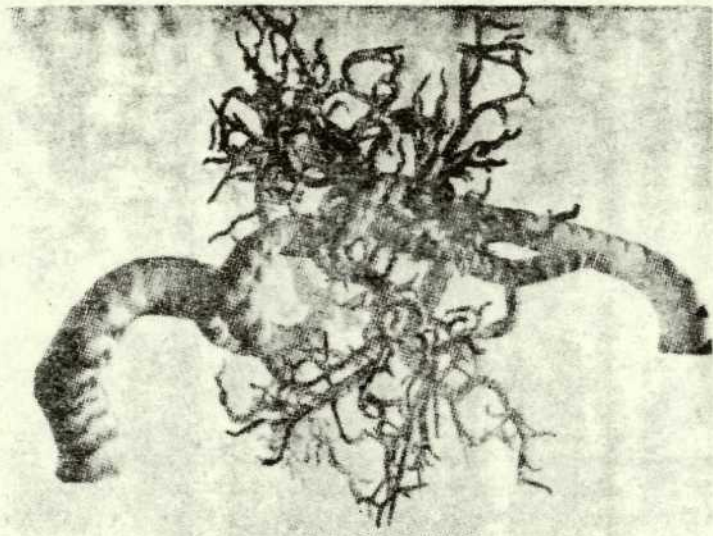
Õigupoolest on taevas ise fraktalid ja arvutid paari pannud. Programmeerimisvõtete hulgast üheks võimsamaks on *rekursioon*: protseduur muudetakse iseenda kordamiste jadaks. (Näide: et ehitada telliskivimüüri, tuleb laduda üks kiht telliseid ning selle peale ehitada telliskivimüür. Protseduur nimega "ehitada telliskivimüür" defineeritakse iseenda kaudu. Kindlaks tuleb määrata muidugi ka see, millal protseduur lõpetada. Antud juhul tuleb lõpetada siis, kui müür on piisavalt kõrge.) Ka fraktalid murduvad iseenda koopiateks — nende puhul on tegu rekursiivse geomeetriaga. Erinevalt müürist jätkub fraktalite rekursiivne protsess igavesti.

Mõni aasta tagasi tegi Loren Carpenter arvutifilmi lennust üle fraktalmaastiku ja Lucasfilmi arvutigraafikafirma Pixar palkas ta kohe oma teenistusse. Fraktaleid kasutati filmis *Star Trek II: Khaani raev* Genesisise planeedi maastiku loomisel, samuti *Jedi tagasitulekus* Endori kuude geograafia ja Surmataähe üldilme kavandamiseks. Peter Oppenheimer on fraktali harunemisprotsessi abil arvutis loonud abstraktsed kunsti (joonis 96) ning nii elutruid kui stiliseeritud puid ja muid taimi (joonis 97). Richard Voss, selle suuna algataja, tegutseb samal alal edasi ning ta viimaseid triumfe on *tõetruude* pilvede loomine arvutis.

PILVED JA VIHMA

Kui jutt juba pilvede peale läks... Shaun Lovejoy on analüüsinud päris pilvi, kasutades *Geosat*-satelliidilt saadud andmeid, ning teinud märkimisväärse järelduse, et pilved pole mitte lihtsalt fraktalid, vaid neil on ka tervelt seitsmes suurendusjärgus üks ja seesama fraktalmõõde (joonis 98). Looduslike nähtuste juures on selline ühetaolisus peaaegu pretsedenditu ning see tähendab, et pilvedel pole looduse poolt kaasa antud pikkusskaalat. See on üllatav. Atmosfäär ulatub umbes 10 km kõrgusele, pilved on konvektiivne nähtus — seega võiks loota, et 10 km ümbruses mingi selge pikkusskaala siiski välja ilmub. Nii see võib ka olla, kuid pilvede *kujus* see ei avaldu.

Lovejoy on uurinud ka vihmasadu ning leidnud, et sajupiirkonna piirid on fraktalid. Vähe sellest, vihma sajab enamasti ebakorrapäraste hoogudena, kuid see varieerumine on

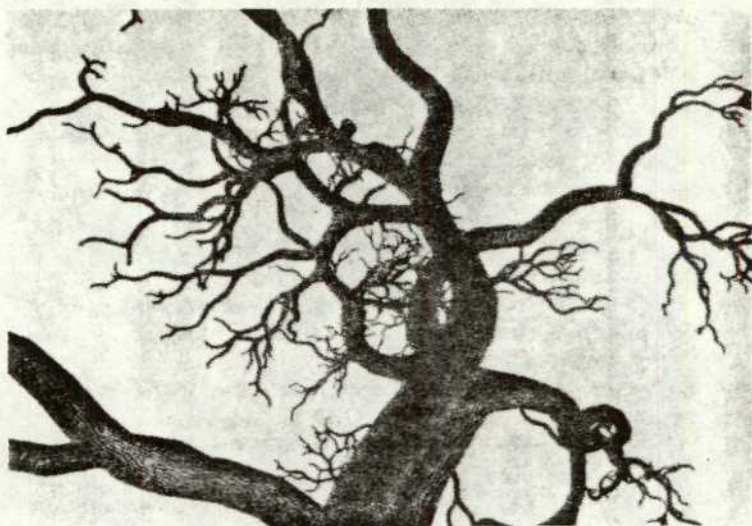

Joonis 96. Suudlus. (New Yorgi Tehikainstituut (Peter Oppenheimer).)

lühikestel ja pikkadel ajaskaaladel sarnane, seega on vihma-
sadude ajaline struktuur samuti fraktal. Samasuguse analüüsi
happelihmade kohta tegi Harold Hastings, lootes, et see
võimaldab teha paremaid ennustusi mõjude kohta, mille alla
ökosüsteem võib sattuda. Ühtlasi loodab ta tuvastada häid
indikaatorliike, mis võiksid olla "eelhoiatusvahendiks" happe-
vihma kahjustuste eest.

NAD SISIMAS ON ÕED

Fraktalid on mitmeti nii uudsed asjad, et kerge on ekslikult
arvata, et nad ongi mingi uus, senisest matemaatikast eraldi
maailm. Et see nii pole, näitab tihenev seos fraktalite ja
kaosedünaamika vahel. Näiteks turbulentsse voolu uurimises
käivad nad käsikäes. Nägime juba, et klassikaliselt lähene-
takse turbulentsile Lewis Richardsoni 1922. aasta tulemuste
järgi kui kaskaadile, kus vedelikuliikumise energia suundub

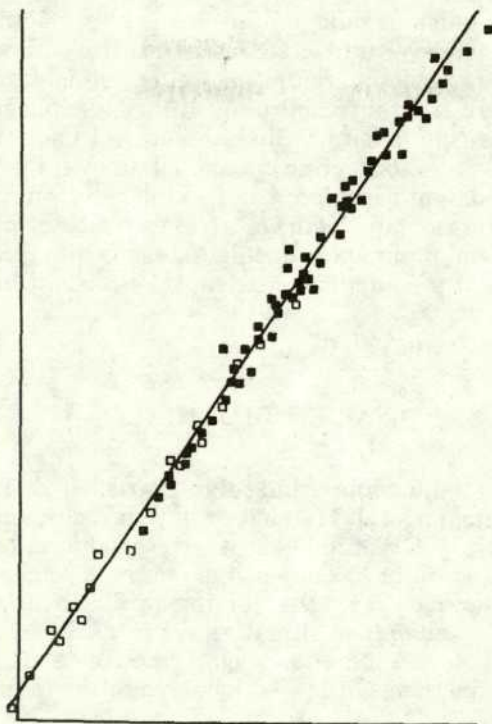

Joonis 97. Fraktalvõltsitud puu. (New Yorgi Tehikainstituut (Peter Oppenheimer).)

kestvalt järjest väiksematesse pööristesse. See protsess on selge fraktal.

Nägime sedagi, et kaosedünaamikale pühendunute jaoks on turbulents ahvatlev teema. Nagu kolonelileedi ja Judy O'Grady on need kaks turbulentsiteooriat "sisimas õed". Veidrad atraktorid on fraktalid. Keerukas struktuur, mis lubab fraktalil tegeliku maailma korrapäratut geomeetriat modelleerida, on seesama, mis deterministlikus dünaamikas toob kaasa juhusliku käitumise. Itamar Procaccia on laialdaselt uurinud fraktalite ja turbulentsi vahelisi vahelisi seoseid, sealhulgas turbulentset difusiooni, ühes rakendustega Lovejoy tähelepanekutele pilvede kujust, millest eespool juttu oli. Rääkisin enne, kuidas Harry Swinney koos oma tööruhuga rekonstrueeris turbulentse konvektsiooni katseandmetest veidraid atraktoreid. Arvutati välja ka nende fraktalmõõde, kinnitamaks, et atraktorid on ikka tõesti veidrad, ja kvantifitseerimaks nende veidrust.

1986. aastal avaldasid K. R. Sreenivasan ja C. Menevau tähelepanuväärse eksperimentaaluurimuse, mis lähenes tur-

Joonis 98. Shaun Lovejoy andmed pilvede gradatsiooniomaduste kohta osutavad konstantsele fraktalmõõtmele (mida kirjeldab konstantne kaldsirge) imekspandavalt paljudes mõõtkavades. Graafik kujutab pilve pindala logaritmi ja tema ümbermõõdu logaritmi vastavust. (Täis ruudud tähistavad satelliidiandmeid, tühjad ruudud radariandmeid.)

bulentsile fraktalilisuse nurga alt. Pilgu alla olid võetud turbulentsed joad, mida ümbritseb seisev vedelik. On teada, et joa pind on väga keeruka struktuuriga. Küsimus oli selles, kas joa pind on enesesarnane fraktal ja kui on, siis millise fraktalmõõtmega. Katsed näitasid, et vastus esimesele küsimusele on "jah". Tasasel plaadil kujundatud turbulentsse kihi korral on otsitavaks mõõtmeks leitud 1,37. See osutab, et kolmemõõtmelises vedelikus peaks voolu turbulentsuse ja

mitteturbulentsuse eralduspinnal olema ühe mõõtme võrra kõrgem dimensioon — umbes 2,37. Kokkuvõttes ütlevad autorid: “Käesoleva töö lõppjärgend on see, et paljusid turbulent- si aspekte saab fraktalite abil üldiselt kirjeldada ning nende fraktaldimensioone mõõta.” Siiski hoiatavad nad, et on jää- nud teha veel palju tööd, enne kui saab ilma kvalifitseerimata kinnitada väidet, et turbulents on fraktal. Samasugune hoiat- us tuleb välja hõigata veidrate atraktorite teooriate jaoks: parimini peavad nad paika turbulentsi *tekke* ajal ning täiesti väljakujunenud turbulentsi käsitlemiseks nad nii kasulikud ei pruugi olla.

PIPARKOOGIMEHIKE

Teadusloos on palju ootamatuid seiku. Päris lõöv lugu on see- gi, kuidas kunagi noorelt Mandelbrotilt puhta matemaatikaga tegelemiseks julguse võtnud — sest see ei sisaldanud geomeet- riat — Fatou ja Julia töö hiljem taas pinnale tõusis kui olu- lisim viis rakendada fraktaleid matemaatika tavasuundades ning just selle rakenduse silmatorkava ja piltilisa välimuse tõttu tervitati teda rõõmuhõisetega. Vaevalt tasub mul öel- dagi, et selle saatusepöörde eest lasub vastutus Mandelbrotil endal.

Poincaré õpilane Gaston Julia uuris komplekstasandi ku- jutuste itereerimist. Tänapäeval ei saa sellist lauset kirja pannagi, ilma et kohe kargaks pähe ka järgend: “Ahhaa! Diskreetne dünaamika!” Julia ajal polnud aga kuuldudki, et kujutuse itereerimisel võiks kuidagi dünaamikaga tegemist olla. Dünaamika oli ju pidev ja itereerimine diskreetne — sama erinevad nagu siirup ja liiv.

Kompleksarv on arv kujul $z = x + y\sqrt{-1}$, kus x ja y on tavalised reaalarvud. Sõnaosa “kompleks-” märgib siin seda, et arvul on mitu komponenti, mitte aga seda, et arv peaks olema keeruline — kaks reaalarvu x ja y vastavad ühele kom- pleksarvule z . Teame aga, et kaks reaalarvulist koordinaati määravad punkti asukoha tasandil. Seega, nii nagu me reaalar- ve kujutame jaotatuna piki arvtelge, võime rääkida kom- pleksarvudest kui arvudest, mille asukoht on *komplekstasan- dil*. Kompleksarvudel on oma aritmeetika, algebra ja analüüs.

Nad kuuluvad kogu matemaatika tähtsaimate ja ilusimate ideede hulka. Nende olemasolu on tänu võlgu ainuüksi puhtmatemaatilisele kujutlusele: et on kokku lepitud, et -1 -l tohib olla ruutjuur, ning et arvu mõistet on laiendatud hõlmama ka seda hirmkahtlast oletust.

Julia teooria käib kompleksmuutuja kujutuste kohta nagu näiteks $z \mapsto z^2 + c$, kus c on konstant. Mõningase valutu matemaatilise trikitamise järel võime seda pidada logistsistliku kujutuse kompleksanalooigiks. Tuleb lihtsalt fikseerida c väärtus ja vaadata, mis juhtub kõikvõimalike z algväärtustega, kui antud valem itereerida.

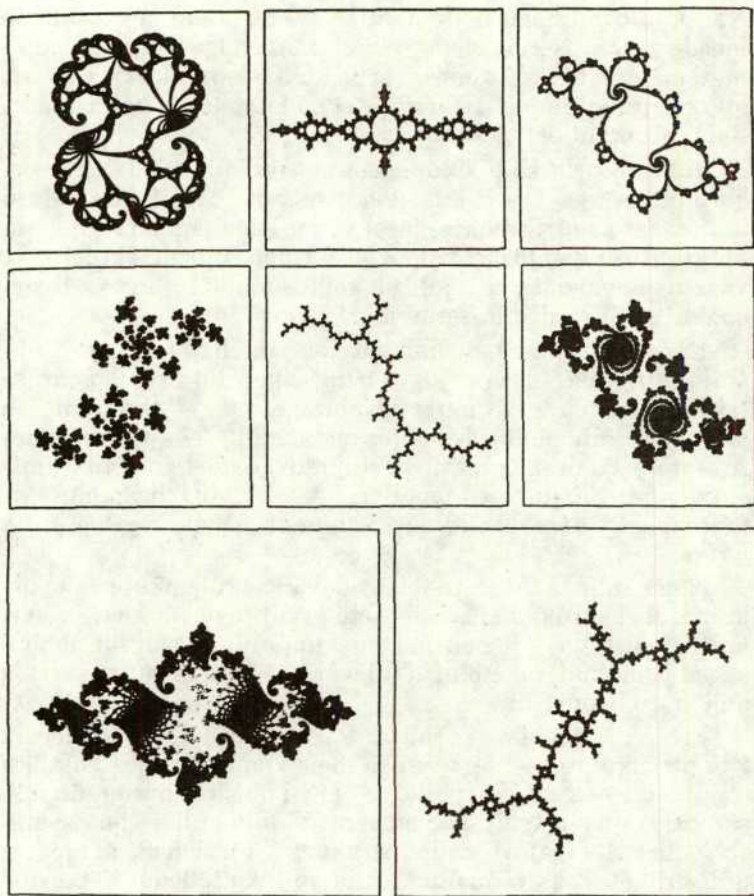
Enne kui asjata lähemalt tutvuda, tuleb tähele panna üht olulist eristust. Osa z algväärtusi asub kiiresti lõpmatuse poole teele, teine osa mitte. Kujutage ette, et võtate pintslit ja värvite ära punktid komplekstasandil. Need, mis kujutuse itereerimisel lõpmatusse suunduvad, teete mustaks; mis sinna aga ei liigu, need teete valgeks. Niiviisi visandate lõpmatuspunkti *tõmbkonna* ehk *originaali*. Selle raja on *Julia hulk*.

Nagu Julia ja Fatou täheldasid, võivad tulemkujud olla uskumatult keerukad. Kaasaegsete arvutitega võime neid kergesti joonistada — ja nad on ka uskumatult ilusad. Merihobukessed ja jänkud, tähetolm ja tulevärk — kujude mitmekesisus on lõputu (joonis 99).

Et aga järjepidevaks jääda, kasutan nüüd ära analoogia komplekskujutuse $z \mapsto z^2 + c$ ja meie vana sõbra logistsistliku kujutuse $x \mapsto kx(1-x)$ vahel; x -l ja z -l on siis ühesugune roll, samuti k -l ja c -l. Igal c -l on omaenese Julia hulk — analoogiliselt sellega, et igal k -l on oma atraktor. (Siin olen ma analoogia küll nii kõveraks väänanud, et ta on juba lähedal katkevuspunktile. Julia hulgaks on lõpmatuspunkti originaal — itereerimisel lõpmatuspunkti poole liikuvate algpunktide hulk. Atraktoris on esindatud aga lõpp-punktid ise. Palun kannatust — elu on ainult kergem, kui me seda erinevust märkamagi ei tee.)

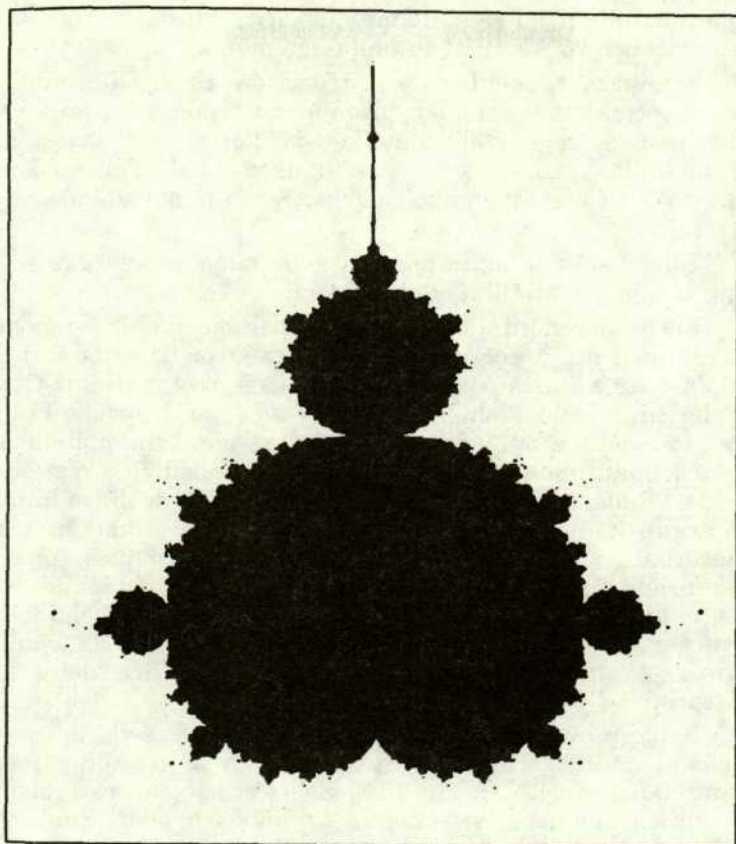
Logistsistliku kujutuse jaoks leiutasime pildi, millel pole mitte ainult atraktor mingi antud k korral, vaid seegi, kuidas ta koos k -ga muutub. See on bifurkatsioonidiagramm, mis juhtis meid imetoreda viigipuu avastamiseni. Üks samalaadne objekt annab ülevaate, kuidas antud c korral Julia hulk muutub, kui c muutub komplekstasandil; ainult et viigipuu

Kas Jumal mängib täringuid?

Joonis 99. Julia hulgad: lihtne idee viib välja keeruka ilu ja lõputu mitmekesisuseni.

asemel saame nüüd tulemuseks piparkoogimehikese. Õigemini küll kutsutakse teda *Mandelbroti hulgaks* (joonis 100). Kuid on ju kohe näha, et see on kangesti piparkoogimehikese moodi: punnis kõht ja ümmargune pea; noh ja Mandelbrot on "mandlileib", nii et himu sõnamängu järele on vastupandama-

Joonis 100. Mandelbroti hulk ehk "piparkoogimehike".

tu. (See ongi see teine sõnamäng saksa keelega. Luban, et rohkem neid ei tule.)

Julia hulkade vormiline mitmekesisus on määratu. Aga meie vaatleme ühtainust lihtsat eristavat tunnust: osa Julia hulki on üleni ühes tükis, osa on lagunened laiali. Tähendab, nad on kas sidused või mittesidused hulgad. Mittesidused

näevad välja nagu sajad tolmukübemed, sidusad on aga kas kõverjooned või keeruka kujundusega pildid.

Et piparkoogimehikest konstrueerida, tuleb jälle pintsli kätte võtta. Valige komplekstasandil mingi punkt c . Itereerige kujutust $z \mapsto z^2 + c$ kõikvõimalike z -ide korral, et leida c jaoks Julia hulk. Vaadake, kas see on sidus või ei. Kui on, tehke c mustaks. Kui ei ole, tehke valgeks. Sama tehke kõikide c -de korral.

Tulemuseks on märkimisväärne, kummalise keeruka geometriaga ja igati üllatav piparkoogimehike.

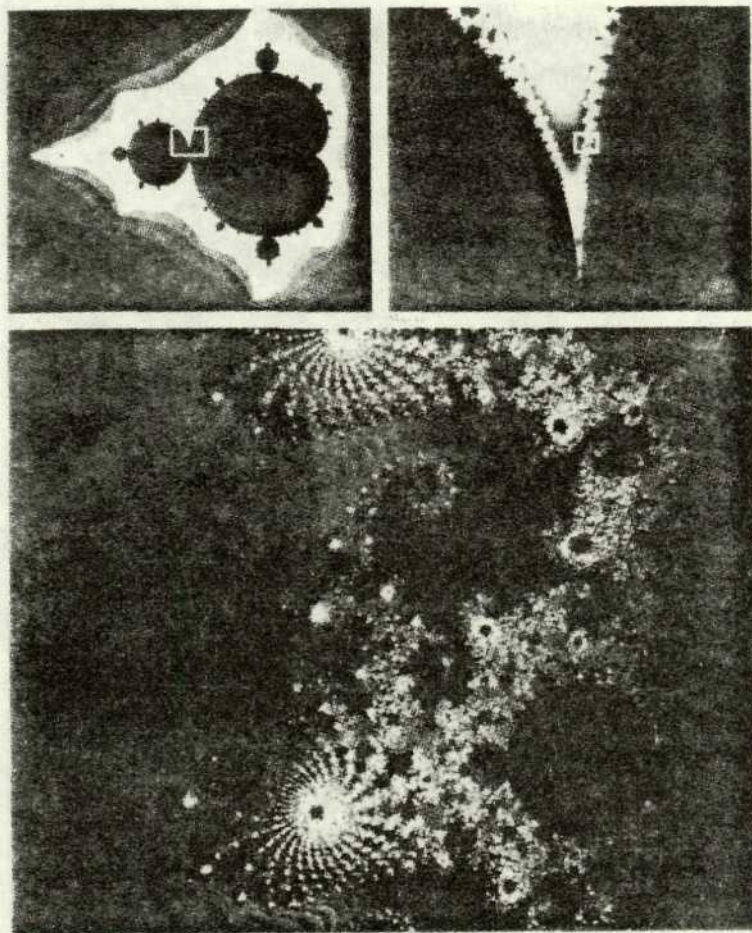
Kõige paremini jõuab teieni piparkoogimehikese kogu struktuuri ilu ja keerukus siis, kui te kusagilt endale luniste, laenate, varastate või (soovitavalt siiski) ostate Heinz-Otto Peitgeni ja Peter Richteri *Fraktalite ilu* (*The Beauty of Fractals*). See on ainulaadne ese, maailma ainukene matemaatikaraamat, mida võib rahumeeli hommikukohvi kõrvale lugeda. Rabavad pildid seal sees ei ole psühheedelilise kunsti arvutisimulatsioonid, vaid ülesvõtted tõelisest imetoredast naturaalsest objektist, piparkoogimehikesest. Õigusega on seda kirjeldatud kõigi aegade kõige keerulisema matemaatilise kujundina. (Mis ei peata küll kedagi leiutamast veelgi keerulisemaid.) Ja ometi võite panna omagi arvuti seda joonistama — vahest kümnerealise programmi abil. See seab sõna "keerulisus" uudsesse valgusse.

Kõige rohkem jahmatab Mandelbroti hulk sellega, et ta hoiab oma ülikeeruka struktuuri alles ka järjest kõrgematel suurendusastmetel (joonis 101). Sellisest kogemusest, reisist piparkoogimehikese sisemusse, ei tohiks ära öelda, kuid selleks reisiks on vaja väga kiiret arvutit, et rännata kiiresti ja mugavalt. Iga uus detailitasand toob nähtavale uue ja veel üllatavama struktuuri (joonis 102). Veekeerised, rullornamentid, merihobukesed, mügarad, rooskapsad, võrseid täis kaktused, kõhnad maod, keerdus puntrad, putuka moodi kämbud, sakilised välgunoodid.

Ja kogu aeg tulevad sügavalt piparkoogimehikese seest taas ja taas välja esialgsega võrreldes ehk miljondikusuurused (joonis 103)...

...pisitillukesed piparkoogimehikesed.

Puudu pole ainsatki üksikasja, olemas on ka nende endi alampiparkoogimehikesed. Samamoodi nagu logitsistliku

Joonis 101. Suurendades piparkoogimehikese üksikuid osi...

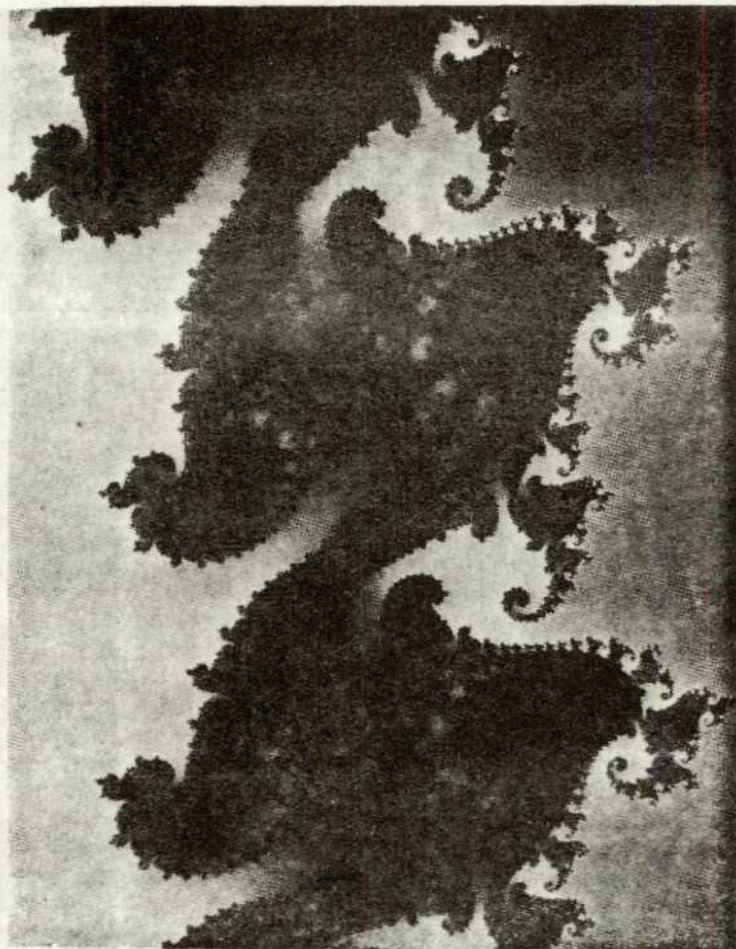
kujutuse bifurkatsioonihulgal on omaenda täiuslikke kordusi sisaldavad aknad, on need ka piparkoogimehikesel.

Suured täpid, väiksed täpid...

Suured kirbud, väiksed kirbud...

Suured piparkoogimehikesed, väiksed piparkoogimehikesed.

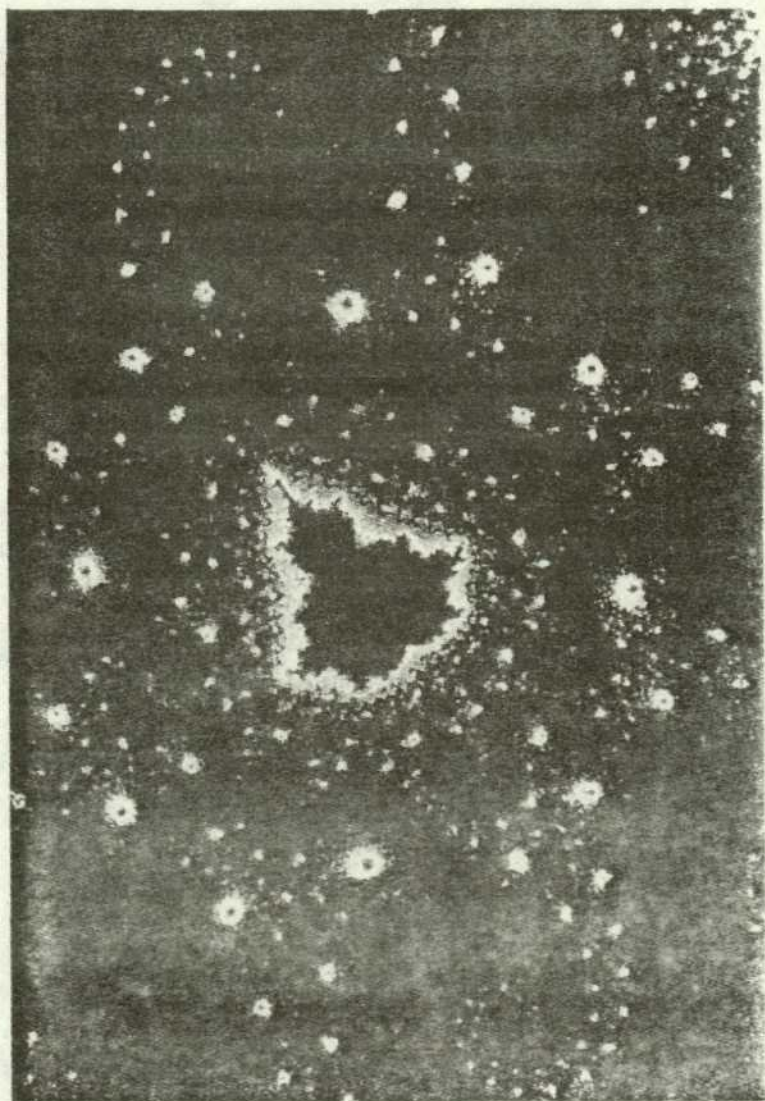
Kas Jumal mängib täringuid?

Joonis 102. ...sügaval merihobukeste sügavikus...

Mandelbroti hulga enesesarnasus on vaid üks ta märkimisväärsed omadusi. Kohe räägin ühest veel. Valige Mandelbroti hulga serval punkt c ja renormeerige hulga kuju c lähedal, kõrvalolevaid, järjest pisemaid osi üha rohkem suurendades. Mis kuju te saate?

Saate Julia hulga, mis vastab sellele c väärtusele.

Joonis 103. ...tuleb ikka välja ka alampiparkoogimehike, täiuslik viimses kui üksikasjas.

Mandelbroti hulga sees on olemas kõik võimalikud Julia hulgad, igaüks lõpmatult väikses mõõtkavas ning üksteise külge sulandunud ning samas asub igaüks täpselt oma konstantse c väärtuse kohal.

Lugu siin alles algab. Tulemas on terve uus teema, kompleksdünaamika. ("Kompleks-" on siin kompleksarvude mõttes, mitte komplitseerituse tähenduses. Komplitseeritud on ta ometi. Aga koos sellega ka ilus.) Rakendusvõimaluste seas on meetodeid, millega arvuline analüüs lahendab võrrandeid järjestikuste lähendamiste teel. Aga mis need järjestikused lähendamisedki muud on kui mingi kujutuse itereerimine. Idee on vana ja ulatub juba *sir* Isaac Newtonini või kaugemalegi. Fraktalid ja kaos on aga vanadele kontidele taas elu sisse puhunud.

FRAKTALLEHM

Lumehelbe lihtsuse juurest Mandelbroti hulga keerulisuseni: loomulik matemaatiline edasimineku, aga perspektiivid on hoopis uued.

Kochi lumehelvesköver pakub matemaatikuile huvi sellepärast, et tal on lõpmatu pikkus, kuid ta ümbritseb lõplikku pindala; et ta on pidev, kuid üheski punktis pole tal selgelt määratletud suunda. Nii see kui ka palju selletaolisi objekte mõeldi välja sajandivahetusel, et igasuguseid patoloogiad dramatiseerida. Oli ruumi täitvaid köveraid ja iseendaga igas punktis lõikuvaid köveraid. Voss ütleb: .

Mõistus sünnitas veidraid koletisi, kellele looduses vastet ei leidu. Kui matemaatikud need koletised kord avastasid (ja end loodusest suurema loovuse puhul õnnitlesid), pagendasid nad patoloogilised elajad — kellest suuremat osa polnud võimalikki näha — matemaatilisse loomaaeda. Nad ei suutnud kujutleda, et loodusteadlastel võiks nende loomingust kasu või selle vastu huvi olla. Loodust aga niisama lihtsalt mängust välja ei saanud.

Need puhta matemaatika esindajate ammused mõtisklused, samuti mitmesugused nendega näiliselt seostatatud uurimused teistelt teadusaladelt, segunesid Benoît Mandelbroti kujutluses, et luua uut laadi matemaatiline loodusemudel. Pääaegu kogu praegusaegne töö fraktalitega, nii teoreetiline kui rakenduslik, tugineb ikkagi Mandelbroti 1975. aasta raamatule. Matemaatiline kujutlus sai seal hakkama millegi suurejoonelisega.

Nüüd läheb fraktaliteooria aga edasi. Esialgsed arutlused on innustanud uutele süvauuringutele ja nii oma eesmärgi täitnud. Nagu igas arenevas uurimisvallas põrkavad varasemad kergena paistnud ahvatlused looduse kangekaelse keerukuse otsa. Nõnda näib igati paika pidav fraktalmõõtme mõiste eri rakenduste juures varieeruvat. Matemaatikas on väga tähtis mõista, missugused on kõikide nende erisuguste mõõtmete omavahelised suhted. Paljustki pole veel aru saadud.

Fraktalite rakendatavus on lai, kuid mitte universaalne. Fraktallehm ei vasta ilmtingimata tegelikkusele rohkem kui sfääriline lehm. Hoiatuseks tuleb öelda ka seda, et sugugi mitte kõikides rakendustes ei kasutata fraktali mõiste olemuslikku sisu. Tööd, mida kahekümne aasta eest oleks serveeritud kui logaritmidena esitatud andmete graafikust tuletatud astmeseadust, serveeritaks nüüd kui fraktaldimensiooni mõõtmistulemust. Teaduseski toimib mood ning seda mõjutavad moesõnad samavõrd kui tõesti olulised läbimurded.

Kuid fraktalid on siiski rohkem kui moesõnad. "Peagi ei peeta seda, kes fraktalitega tuttav pole, enam teaduslikus mõttes kirjaoskajaks," ütleb füüsik John Wheeler. Fraktalid toovad nähtavale uut laadi loodusliku korralduse, mis võimaldab ka matemaatilist modelleerimist. Me silmad avanevad mustritele, millel ilma fraktalite abita ei nähtaks ehk mingisugust kuju. Nad tekitavad uusi küsimusi ja pakuvad uutmoodi vastuseid. Teadusliteraat Jeanne McDermott ütleb: "Fraktalid tunnevad reaalsuse kude."

(Järgneb)

Elu sisustaja

EESTI EKSPRESS

Eesti Ekspress pakub uusi ja julgeid vaateid meie tänasele maailmale. EE veergudelt võib leida portreid meie avalikest tegelastest ning ülevaateid nende vaimsest, moraalsest ja varanduslikust seisust. Kõne all on ka salajased (st allilma-) tegelased, kellega on kõige mõnusam kokku puutuda just leheveergude kaudu. Kuulda saab nii eesti elu uutest tegijatest kui ka vanadest olijatest. Lisaks avalikustatakse poliitilised ja majanduslikud salaliidud ja -lepped, peetakse diskussiooni ühiskonna elu ja surma küsimuste üle ja antakse lihtsat inimlikku tervisenõu igaühele.

Eriti huvi- ja kõneväärne on kahtlemata EE kultuuriosa Areen, kus hea akadeemiline haridus ja valgustuslik vaim on ühendatud kriitilise analüüsi ja leebe ironiaga. Kõrvuti traditsiooniliste kultuuriliikide autoriteetsete käsitlustega leiavad peegeldamist kõik inimtegevuse vaimsed valdkonnad salateadustest küberseksini. Trükivalgust näevad ka kõige sõltumatumad ideed ja esoteerilisemad mõttekäigud - muidugi juhul, kui nad on võluvalt kirja pandud. Autorkonda kuulub kogu eesti kultuuriloojate plejaad Kaalepist ja Kaplinskist Kivisildniku ja Sinijärveni. Kuna EEd loeb veerand miljonit lugejat, ei ole tark jätta tema kultuurisõnumit tähelepanuta. Kui Sa vaikides lugeda ei saa, haara sulg ja kirjuta vastu!

EE kaaned sisaldavad ka professionaalse karmusega kommenteeritud telekava ja kõikvõimalikke muid maksuta kaasaandeid.

EE garanteerib Sulle vaimuvilka nädalalõpu.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1991 — 3–12; 1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12 ja 1995 — 1,2,4–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 16 krooni ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1996:

USD 44, DEM 63, FIM 188, CAD 59, FRF 216, SEK 305, GBP 28, AUD 58.

Back issues for 1991 — 3-12; 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12; 1995 — 1,2,4-12 and single issues for 1996:

USD 4, DEM 6, FIM 16, CAD 5, FRF 18, SEK 26, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtsparkasse München, München, SSKMDEMM; for GBP: Midland Bank PLC, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLCUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1996

Single issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5		7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	--	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Teaching national defence in Estonian higher schools in the 1930s	<i>Ago Pajur</i>	867
The dark summer of 1940	<i>Kaljo Villako</i>	906
Jump yourself	<i>Pekka Peitsi</i>	914
Pilgrimages and the first century of Estonia's Christianization	<i>Aldur Vunk</i>	926
A letter to Francesco Dionigi of Borgo San Sepolcro	<i>Francesco Petrarca</i>	951
On the function of the aesthetic in modern society	<i>Joachim Ritter</i>	961
The aims of environment protection	<i>Pekka Nuorteva</i>	995
From industrial production to the tradition of handicraft	<i>Anneli Jussila</i>	1019
The Freedom of the Press	<i>George Orwell</i>	1034
Postmodern postscript(s)	<i>Harvey L. Hix</i>	1045
Review: A book by a senior official of the foreign service. Ernst Jaakson. <i>Eestile</i> . Tallinn: SE & JS, 1995.	<i>Eero Medijainen</i>	1070
Review: A monumental edition. <i>Sõnarine: Eesti luule antoloogia</i> . 1.—4. köide. Koostanud Karl Muru. Tallinn: Eesti Raamat, 1989—1995	<i>Mart Velsker</i>	
Editorial note. Summaries		1076
Does God play dice?: The mathematics of chaos. X	<i>Ian Stewart</i>	1085

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163